

ՓՈՒՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՁԱԿՈՒ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂՈՒԱՆԵԱՆՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԳՐԱՍԻ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ
Դր., պրոֆ. Ա. Սութաֆյան (Փարիզ), դր., պրոֆ. Զ. Զոֆրիխթեր (Քայգերսլաուօթերն), դր., պրոֆ. Ս. Բունեման-Յախնա-
զարյան (Աախեն), դր., պրոֆ. Զ. Սուրուզյան (Կահիրե), դր., պրոֆ. Լ. Ջեքիյան (Վենետիկ), դր., պրոֆ. Ս. Զասրաթյան
(Երևան), դր., պրոֆ. Ա. Ղազարյան (Մոսկվա), պրոֆ. Ն. Սարգսյան (Երևան), պրոֆ. Ռ. Գալչյան (Լոնդոն), դր. Ս. Բալա-
յան (Ստեփանակերտ), Ժ. Մանուչարյան (Լոս Անջելես), Զ. Սիմոնյան (Լոզան), Ս. Լալայան (Երևան)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք Ի

ՓՈԽԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆԶԱԿՈՒ

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց

A Vicarial Visit to the Diocese of Gandzak

Bishop Grigoris Aghvaniants

Визит викария в Гандзакскую епархию

Епископ Григорис Агванянц

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԳՐԱՍ

ԵՐԵՎԱՆ 2023

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)
Ա 498

Ա 498 **Փոխանորդական այցելութիւն ի վիճակին Գանձակու** /Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց.—
գիրք Ի.— Եր.:
Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2023.— 88 էջ + 8 էջ գունավոր
ներդիր:

Անգնահատելի կարևորություն ունի հայ եկեղեցական գործիչ, Գանձակի թեմի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանցի՝ Հյուսիսային Արցախին առնչվող ճանփորդական սույն տեղեկագիրը: Այն գրի է առել 1890-1891 թթ.՝ Գանձակի փոխանորդության ժամանակ շրջագայության ընթացքում հավաքած փաստերի հիման վրա՝ Մակար Բարխուտարյանցի «Արցախ» աշխատության լույսընծայումից դեռևս 5 տարի առաջ: Բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը վերաբերում է Գանձակ քաղաքին, իսկ երկրորդը՝ գյուղերին: Պարունակում է պատմական, ազգագրական, վիճակագրական (օգտվել է 1886 թ. մարդահամարի տվյալներից), կրթական, տնտեսական կացությանը և այլ հարցերին առնչվող հարուստ նյութ:

Տեղեկագիր-նոթագրությունը պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Չանազան հեղինակների արխիվում (38, քղթ. 44, վավ. 9, ք. 1-61): Նկատի ունենալով, որ այս վավերագիրը չափազանց արժեքավոր սկզբնաղբյուր է բռնազավթված Հյուսիսային Արցախի պատմությանը, ազգագրությանը, նյութական մշակույթի հուշարձաններով հետաքրքրվող անձանց համար, հրատարակում ենք ամբողջությամբ և բնագրին հարազատ, իհարկե, ուղղագրական և կետադրական որոշ ուղղումներով:

Հավելել ենք նյութին առնչվող ծանոթագրություններ, լուսանկարներ և հեղինակի ուղեգնացական երթուղին պատկերող քարտեզ:

ISBN 978-9939-843-61-2

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ

*Նվիրվում է Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանցի
ծննդյան 196-ամյակին և մահվան 130-րդ տարելիցին*

*In ever living memory of Bishop Grigoris Aghvaniants
In commemoration of the 196th anniversary of his birth and the 130th anniversary of his death*

*Посвящается 196-летию со дня рождения и 130-летнему юбилею смерти
епископа Григориса Агванянца*

Տպագրության հովանավոր
«Ոսկանապատ» վերլուծական կենտրոն

Published through the financial support of
Voskanapat Research Centre

Спонсор издания
Аналитический центр "Восканапат"

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂՎԱՆՅԱՆՑ

Ծնվել է 1827 թ. Վան քաղաքում (աշխարհիկ անունը՝ Հակոբ): Ցավոք, կենսագրական տվյալները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում մանկության և պատանեկության մասին: Հայտնի է միայն, որ ուսանել է նախ տեղի Հիսուսյան վարժարանում¹, ապա՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, հետո՝ Դորպատի համալսարանում²: Այնուհետև զբաղվել է վաճառականությամբ. «...վաճառական էր և թողնելով իր առևտուրը, 50-ական թուականների վերջերում Թիֆլիզի վրայով անցավ և ուղևորուեցավ Վարազ, աշակերտելու Խրիմեան Սկրտիչ վարդապետին և նրան գործակցելու: Թիֆլիզումն էլ մի խումբ մարդիկ, որոնք համակրում էին Վարագում կատարուող գործողությանը, սրտագին ցնծութեամբ ընդունեցին Ցակոբ աղա Աղուանեանցին և հանդիսով ճանապարհ գցեցին: Ցակոբ աղան չը նայելով իր հասակին, եռանդով անձնատուր եղավ ուսման և մի քանի ժամանակից յետոյ կուսակրօն դարձավ՝ Գրիգորիս անունն ընդունելով»³:

Խրիմյան Հայրիկի գաղափարներով տոգորված՝ 1862 թ. Վարագավանքում ընդունում է կուսակրոնություն և ստանում «Գործող վարդապետ» մականունը, որը, ըստ իր մեկնաբանության, «...գրելու կարողութիւն չունեցող... կնշանակէ...»⁴: Մակար եպիսկոպոսի ձեռամբ օծվելով՝ հետագայում վարում է հոգևոր մի շարք պաշտոններ: 1863-1865 թթ. և 1868 թ. Մշո Սբ. Կարապետ վանքի առաջնորդական տեղապահն էր, 1872 թ.՝ Տարոնի, 1872-75 թթ.՝ Վանի⁵, 1876-1887 թթ.՝ Կարսի և Բաթումի⁶, 1889-1892 թթ.՝ Գանձակի⁷ առաջնորդը:

1860-1872 թթ. ընթացքում Կ.Պոլսի պատրիարքից ստանում է ծաղկյա փիլոն կրելու իրավունք, իսկ Սուլթան Աբդուլ Ազիզից՝ Մեջիդիե երրորդ կարգի շքանշան: 1879 թ. մարտի 13-ին Գևորգ Դ Կոնստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը շնորհում է ականակուռ խաչ⁸, իսկ մայիսի 27-ին՝ արժանացնում եպիսկոպոսության բարձր աստիճանի⁹:

1882 թ. պարզևատրվում է Սբ. Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանով¹⁰: 1893 թ. նոյեմբերի 23-ին Ամենայն Հայոց Սկրտիչ Ա կաթողիկոսի կոնդակով տրվում է արքեպիսկոպոսության աստիճան, և նա նշանակվում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ¹¹:

Պաշտոնավարության ընթացքում բոլոր թեմերում աչքի է ընկել անձնուրաց աշխատասիրությամբ և բարի համբավով: Այդ մասին 1878 թ. նշվել է. «Լարսի վիճակի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետ Աղվանեանց, որի քաղցր բնատրուքինը, եռանդոտ ուսումնասիրութիւնը, անկեղծ ազգասիրութիւնը շատերին յայտնի է, իր սրբազան կոչման համաձայն արդէն սկսել է իր տեսչութեան տակ գտնված բոլոր գիւղերում այցելութիւն անել, մխիթարել ժողովրդներին, քաջալերել, ուսումնասիրութիւն քարոզել: Բարեշնորհ հայրիկը ամեն տեսակ նեղութիւն յանձնառու լինելով, շրջագայում է գիւղերում յատուկ այն նպատակով, որ երեք կամ չորս գիւղի համար մի ծխական դպրոց բաց անէ և հասնում է իր ցանկալի նպատակին, որովհետև ժողովուրդը, որ տաս տարին մի անգամ հազիւ է տեսնում վիճակաւոր առաջնորդների այսպիսի այցելութիւն, մեծ

1 Եղիշե Չարեցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (Գ.ԱԹ), **Գարեգին Մրվանձտյանցի ֆոնդ**, 1-IV, ք. 2 շրջ.:

2 Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԻԲ, մաս Բ, **Սկրտիչ Ա Խրիմեան** կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (այսուհետ՝ **Սկրտիչ Ա Խրիմեան**), Սբ. Էջմիածին, 2020, էջ 698:

3 «Արձագանք», 1893, № 144, 10 դեկտեմբերի, էջ 1:

4 Գ.ԱԹ, **Գարեգին Մրվանձտյանցի ֆոնդ**, 1-IV, ք. 17:

5 «Արարատ», 1893, ԺԲ, էջ 997: Հմմտ. «Արձագանք», 1893, № 144, 10 դեկտեմբերի, էջ 1:

6 «Արարատ», նույն տեղում: Նշանակվում է 1876 թ. աշնանը (**Յրամեան Հանք.**, Յուշարձան, Աղեքսանդրիա, հ. Ա, 1929, էջ 85): Այդ պաշտոնին է մնում նաև ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (**Քաջբերունի** /Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան/, Աղեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», 1879, № 5, մայիս, էջ 177; № 9, սեպտեմբեր, էջ 116, 118: Հուշագրական ժառանգություն, հուշ. **Խորեն քահանա Ստամբոլյան**, Երևան, 2011, էջ 101):

7 Առաջին անգամ Գանձակի առաջնորդական փոխանորդ է հիշվում 1889 թ. հուլիսի 30-ին («Նոր-Դար», 1889, № 126, 3 օգոստոսի, էջ 2), ապա պարբերաբար մինչև 1892 թ. («Նոր-Դար», 1890, № 88, 27 յունիսի, էջ 1; 1891, № 6, 15 յունուարի, էջ 2: **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 13) մինչև հաջորդ առաջնորդի գալը («Նոր-Դար», 1892, № 2, 5 յունուարի, էջ 1): 1892 թ. մարտի 30-ին արդեն նշվում է որպես նախկին առաջնորդ («Նոր-Դար», 1892, № 58, 9 ապրիլի, էջ 3):

8 «Արարատ», 1879, Ե, էջ 234:

9 «Արարատ», 1879, Զ, էջ 281:

10 «Արարատ», 1893, ԺԲ, էջ 997:

11 **Սկրտիչ Ա Խրիմեան**, էջ 93-95:

ջերմեռանդութեամբ դիմաւորում է հայրիկին, սրտով համակրում է նրան և հոգով պատրաստ է հայրիկի գեղեցիկ առաջարկութիւնները ընդունել իբրև սրբութիւն»¹²:

Կարսում անգնահատելի էր նրա գործունեությունը հատկապես դպրոցական և եկեղեցական բարեկարգումների ասպարեզում. «...Աղուանեանի ձեռամբ բարեկարգուել են 1, Կարսի տղ. դպ., որ յաջողացրեց երեք դասարանեանի վերածել (վեցամեայ դասընթացով). 2, Արղուիցի, 3, Կաղզուանի, 4, Օլթիի և 5, Բաշ-Շիրակայ տղ. դպրոցները: Բ. բացուել են՝ 1, Կաղզուանի, 2, Կարսի և 3, Արղուիցի օր. դպրոցները: Գ. Հիմնել է դպրոցական յատուկ և յարմարին շէնքերով 1, Բեգլի-Ահմետ, 2, Ջերմալի, 3, Բերնա, 4, Բայդարա, 5, Խարաբաղ, 6, Չենկլի, 7, Արմուտլու, 8, Բաշ-Գիւղ, 9, Ղալչախախ, 10, Փերվալի, 11, Օրթաքաղիկլար, 12, Բաշքաղիկլար, 13, Քիւրուկ-Ղարա, 14, Փալըրուան, 15, Նախջուան, 16, Ծպնի, 17, Բագայրան գիւղօրէից և 18, Արղահանի տղ. դպրոցները: Դ. Մասնաւոր շինութիւնների մէջ պահել է. 1, Խանի, 2, Դօլբանդլու, 3, Խար, 4, Քերս, 5, Ուզունքիլիսէ, 6, Ղարամահմատ, 7, Ուղուզլու, 8, Փոքր-Փարկիտ, 9, Դալա, 10, Ջոչի, 11, Բուիկ, 12, Ուրուտ գիւղօրէից աղ. դպրոցները: Այս բոլորն էլ մինչև դպրոցների փակումը գոյութիւն ունէին, իսկ նրանց 1/3 մասն այսօր էլ յարատևում է: Ե. Կառուցել է եկեղեցի 1, Սթահան, 2, Գիւլանթապ, 3, Շատկան, 4, Մանթար, 5, Չուրուկ, 6, Բայբուրդ, 7, Խաս-Չիֆթիկ, 8, Բայդարա, 9, Ջարտանիս, 10, Չուլախլու (մատուռ), 11, Դօլբանդլու, 12, Օրթաքիլիսէ, 13, Գեամրու, 14, Ասկի-Ղազի, 15, Գոռխանա, 16, Գույուջուղ, 17, Թազաքեանդ, 18, Մաւրակ, 19, Բուիկ, 20, Խօշաքիլիսէ, 21, Աղջաղալէ, 22, Գեատուկ-Սաթլմիշ, 23, Ուրուտ, 24 Օրթաղալէ, 25, Արղահան, 26, Թամրուտ, 27, Բուլանքիս, 28, Արագի, 29, Ղափանլու և 30, Ջիրջիրիսի եկեղեցիք: Չ. Վերանորոգել է. 1, Անույ Մայր եկեղ. ընկերութեան օգնութեամբ և մասամբ իր ծախքով, 2, Կաղզուանում մի մատուռ և մի եկեղ., 3, Խար, 4, Խարաբաղ, 5, Փալըրուան, 6, Ծպնի, 7, Օրթօբակերտ, 8, Խանի, 9, Ջոչի, 10, Հանգաքարակ, 11, Օրթաքաղիկլար, 12, Դալա, 13, Յովբերան, 14, Բայրախտար, 15, Բերնա գիւղերի եկեղեցիները: Ուրեմն Գեր. Աղուանեանը բարեկարգել է 5 ուսումնարան, բացել է 3 դպր., ուսումնարանական յատուկ շէնքերով հիմնել 18 դպր. և մասնաւոր շինութիւնների մէջ պահել է 12 դպրոց, ընդամենը 38 ուսումնարան: Կառուցել է 30 եկեղեցի և վերանորոգել 15 եկեղեցի: Եւ այս գործը կատարել է այն ժամանակ, երբ պատերազմի պատճառով ժողովուրդը չքաւորութեան էր մատնուած և նորանուած երկրում Հոգ. կառավարութիւն անգամ չէր հաստատուած, որ գէթ մասամբ օգնէր նրան»¹³:

Ինչպէս Կարսի թեմում, այնպէս էլ Գանձակում Գրիգորիս եպիսկոպոսը բավական բեղուն աշխատանք է կատարում: Եռանդուն և գործնական քայլեր է ձեռնարկում հոգևոր-մշակութային և կրթական կյանքն աշխուժացնելու ուղղությամբ և ժամանակակիցների կողմից արժանանում է բարձր դրվատանքի. «...մեղմ բարքի տեր էր և ուր պաշտօն է վարել, աշխատել է միշտ ժողովրդի համակրութիւնը գրաւել, մանաւանդ դպրոցների վերայ առանձին ուշք դարձնելով և նոցա յառաջադիմութեան իրովսանն նպաստելով»¹⁴: Գանձակում «...գործում է որպէս լաւ հոգևորական: Իւր ազդու քարոզներով՝ Մուշ, Տարոն, Վան և ուր որ եղել է, միշտ ուսման կարօտ մանկտոյ համար ուսումնարանների բացման հոգատար է եղած, նոյնպէս և Գանձակում բացել է երկսեռ ուսումնարան Լուսաւորիչ եկեղեցոյ համար, հեռաւոր տեղից քանքաններ [հողի տակով փորված առու] հանել տալով առողջարար ջուր է բերել տալիս Գանձակ, իւր հայրական յորդորներն անպտուղ չմնալով ժողովրդի կողմից ուրախութեամբ կատարում էին միշտ և ամեն տեղ»¹⁵:

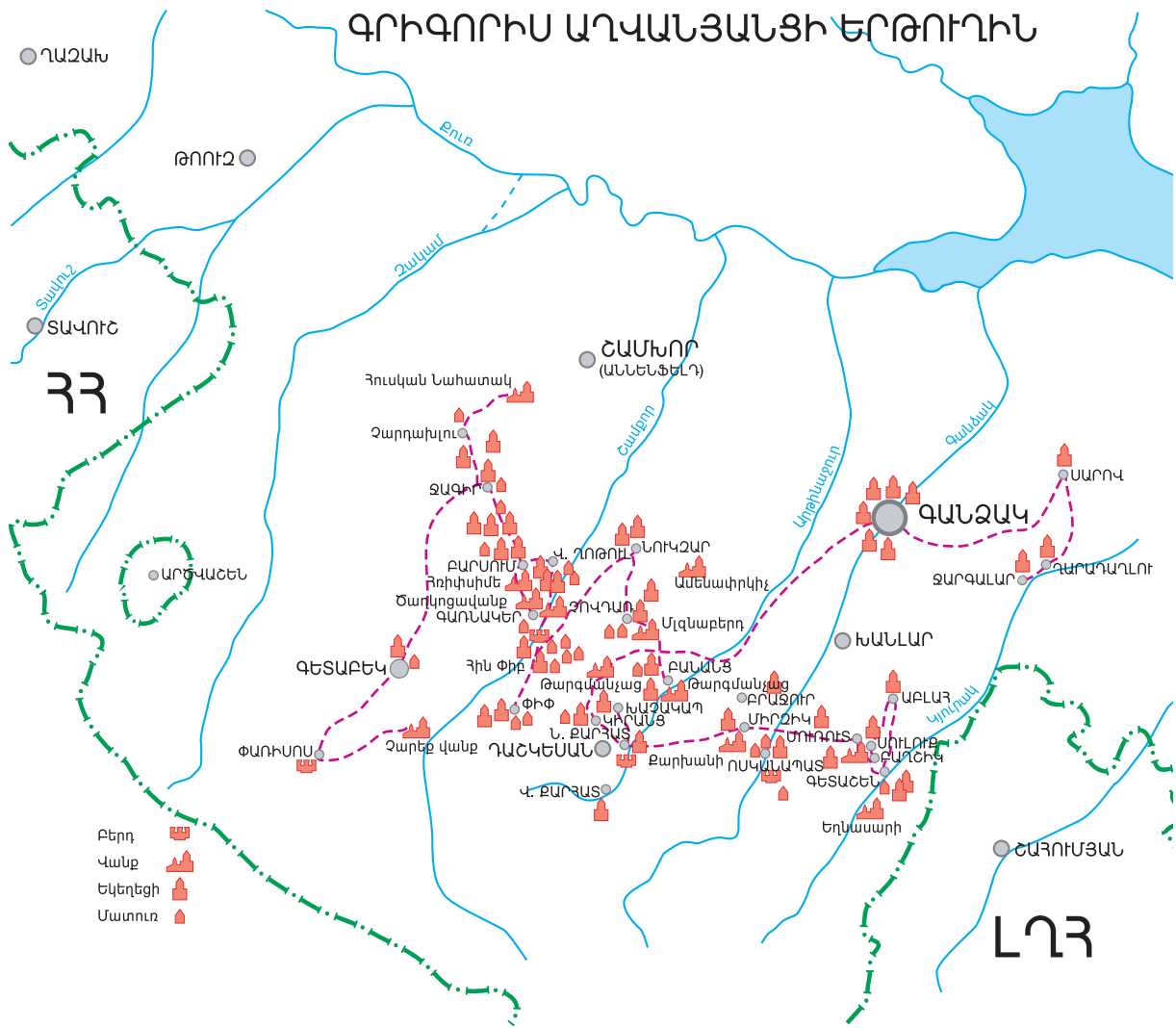
Գանձակում նշանակված օրվանից մեծ ուշադրություն է դարձնում դպրոցների վիճակին և ժողովրդին հուզող այլ հարցերին, որով էլ հուսադրում է թեմի բնակիչներին. «Չենք կարող յայտարար չլինել ամբողջ ժողովրդի տրամադրութեան և զգացմունքին և չյայտնել, որ բոլորն էլ մխիթարուած են սրբազան հօր սրտաբողիս, անկեղծ և պարզ քարոզներից: Շատ ցաւերի դար-

12 Տեր-Մելքիսեդէկեան Ս., Նամակ Բաշ-Շորագեալից, «Մշակ», 1878, № 107, 29 յունիսի, էջ 2:

13 Մ. Տ.-Մարտիրոս. /Մարտիրոս Տեր-Մարտիրոսյան/, թղթակցութիւն, «Նոր-Դար», 1890, № 70, 1 յունիսի, էջ 3:

14 «Արձագանք», 1893, № 144, 10 դեկտեմբերի, էջ 1: Ի դէպ, Աղվանյանը ծրագրել էր հայրենի Վան քաղաքում Սկրտիչ Սանասարյանի հետ համատեղ բացել օրիորդաց դպրոց, որի իրականացման համար նախատեսել էր անձնական միջոցներից հատկացնել 20,000 ռ. (նոյն տեղում):

15 «Արարատ», 1893, ԺԲ, էջ 998: Հայտնի է, որ 1889 թ. օգոստոսի 20-ին Գանձակում «...սրբազան Աղուանեանը ազդու և սրտառուչ քարոզ խօսեց մի աղքատ ընտանիքի օգնելու համար: Այդ քարոզի ազդեցութեան տակ՝ ներկայ եղող փոքրիկ հասարակութիւնը առատ նուէրներ տուեց» («Նոր-Դար», 1889, № 139, 24 օգոստոսի, էջ 2): Ուսումը զարգացնելու գործունեության մասին տե՛ս նաև Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դէպի Կարին, «Փորձ», 1879, № 9, սեպտեմբեր, էջ 116: «Նոր-Դար», 1889, № 126, 3 օգոստոսի, էջ 2: Գիւղացի, թղթակցութիւն, «Նոր-Դար», 1889, № 179, 28 հոկտեմբերի, էջ 3:

Գրիգորիս Աղվանյանցի երթուղին (քարտեզը՝ Լ. Դովհաննիսյան-Քորթոյանի, 2022 թ.)

ման է սպասում ժողովուրդը - եկեղեցիների պայծառությամբ, եկեղեցականների կարգապահությամբ, ուսումնարանների բարեկարգ վիճակ, և ուրիշ ծածկուած և խճճուած գործերի լուծում»¹⁶:

Կարճ ժամանակամիջոցում կարողանում է գրավել Գ-անճակի հասարակության համակրանքը¹⁷: 1893 թ. ապրիլի 27-ին նշվում է, որ «Գեր. Աղուանեան սրբազանից յետոյ մեր ժողովուրդը գրեթէ քարոզ չի լսել»¹⁸:

1891 թ. հոկտեմբերի 16-ին Գրիգորիս եպիսկոպոսը հաստատվում է Սբ. Էջմիածնի Սինոդի անդամի պաշտոնում¹⁹, իսկ նոյեմբերի 2-ին տեղի է ունենում երդմնակալության արարողությունը²⁰: 1891 թ. դեկտեմբերի 13-ին նշանակվում է վանական կառավարության նախագահ և Մայր Աթոռի տնտեսական ընդհանուր վերատեսուչ²¹: Ի դեպ, 1892 թ. փետրվարի 10-ին Աղվանյանցը, որը մինչ այդ գտնվում էր Տփղիսում, հրավիրվում է Մայր Աթոռ՝ անցնելու իր պաշտոնին²²: Նոր հնարավորություններն այս անգամ ծառայեցնում է ի նպաստ գրականության զար-

16 «Նոր-Գար», 1889, № 126, 3 օգոստոսի, էջ 2:
 17 «Նոր-Գար», 1889, № 139, 24 օգոստոսի, էջ 2:
 18 «Նոր-Գար», 1893, № 68, 27 ապրիլի, էջ 2:
 19 «Արարատ», 1891, ԺԱ, էջ 631: «Նոր-Գար», 1892, № 2, 5 յունուարի, էջ 1:
 20 «Արարատ», 1891, ԺԱ, էջ 634:
 21 «Արարատ», 1892, Ա, էջ 78-79:
 22 «Արարատ», 1892, Գ, էջ 259:

գացմանը. «...չէր զլանար երբէք կարօտ հեղինակներին իրենց աշխատութիւնները ի լոյս ածելու համար, օգնում էր նիւթապէս և խրախուսում...»²³:

1893 թ. նշանակվում է Ատրպատականի հայոց թեմի ժամանակավոր առաջնորդ: Յավոք, նոր պաշտոնատեղին ուղևորվելու ճանապարհին՝ Հին Ջուղայում, դեկտեմբերի 2-ին վախճանվում է և 9-ին ամփոփվում տեղի հայոց գերեզմանոցում²⁴:

Հատկանշելի է, որ Գրիգորիս արք. Աղվանյանցի կտակած գումարով (3281 ռ. 50 կ.) 1899 թ. նորոգվում է Սաղմոսավանքը²⁵: Սկրտիչ Ա կաթողիկոսի կոնդակում մասնավորապես նշվում է, որ այդ գումարը «...պահեալ կայ ցարդ այնու միայն նպատակաւ, զի նովաւ ի յիշատակ հանգուցելոյն նորոգեսցի մինն ի վանօրէից մերոց»²⁶:

1891 թ. հայտնի էր, որ Գրիգորիս Աղվանյանցն ուներ ավարտուն «մի պատկառելի գրականական երկ..., որ շուտով լոյս կ'ընծայուի մի մեծ հատորով. այդ աշխատութիւնն է հարուստ բազմակողմանի տեղագրութիւն այն վիճակների, որոնց մէջ ...իւր քառասնամեայ հովութեան պաշտօն է վարած, այն է՝ Վան, Մուշ, Ղարս և Գանձակ: Վերջինիս տեղագրութիւնն արած է անցեալ ամառ վիճակի լեռնային մասերում, իսկ մօտ օրերս կը մեկնի դաշտային գիւղերն այցելելու և նկարագրելու, որով այդ երկը կը լրանայ և կը յանձնուի մամուլին»²⁷:

Անդրադառնալով Գրիգորիս եպիսկոպոսի՝ Կարսի մարզի ճանապարհորդական-տեղագրական գրառումներին՝ 1893 թ. դեկտեմբերի 11-ին մանկավարժ Գրիգորիս Երզնկյանցը գրում է. «...հանգուցեալը տարէնը առնուազ երկու անգամ շրջագայելով, տեղն ու տեղը մանրամասն նկարագրել է բոլոր քաղաքները, գիւղերը՝ պատմական, հնագիտական և աշխարհագրական բոլոր մանրամասնութիւններով և իրանց ճիշտ վիճակագրական տեղեկութիւններով հանդերձ, որոնք, եթէ տպագրուին, մեծ գանձ կլինին մեր մատենագրութեան մէջ: Այս գրուածը իւր հետ տարաւ ուսուցչապետ պ. Գ. Խալաթեանց, կարդալու և ըստ այնմ կարգադրելու տպագրութեան մասին, մինչև այժմ ինձ յայտնի չեղաւ, թէ՛ գործն ի՞նչ էլք ունեցաւ»²⁸: Ի պատասխան՝ Խալաթյանցը գրում է. «Արդարև այդպիսի մի աշխատութիւն՝ «Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից և վանօրէից», հանգուցեալ Սրբազանը անձամբ յանձնել էր ինձ. ես մտադիր էի այդ տպագրել հայ ազգագրութեան ժողովածուիս մէջ, որի հրատարակութիւնը այլ և այլ պատճառներով ցաւակցաբար ուշացաւ մինչև այսօր: Սակայն լիայոյս եմ, որ 1894-95-ից նախաձեռնութեամբ Լազարեան ճեմարանի, կսկսուի լոյս տեսնել պարբերաբար «Էմինի Ազգագրական ժողովածուն», որի առաջին իսկ հատորում կը գետեղուի Գրիգորիս եպիսկոպոսի վերոյիշեալ աշխատութիւնը՝ այդ առթիւ ինձ ուղղած իւր նամակով հանդերձ»²⁹: Իրապես հայտնի չէ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի ամբողջ գրական ձեռագիր ժառանգության ճակատագիրը³⁰, սակայն, բարեբախտաբար, դրանցից մի քանիսը փրկվել և պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում և Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

Միայն 131 տարի հետո վերջապես լոյս է տեսնում ազգանվեր հայորդու մեծարժեք ձեռագիր աշխատությունից փրկված և մեզ հասած Գանձակի հատվածը նախ հողվածաշարով³¹, ապա սույն գրքով:

23 «Արարատ», 1893, ԺԲ, էջ 998:

24 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Երամեան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 87:

25 **Սկրտիչ Ա Խրիմեան**, էջ 309-310: Ի դեպ, վանքի նորոգության համար անհրաժեշտ պակասող գումարը (578 ռ. 63 կոպ.) հատկացրել էր Սկրտիչ Ա կաթողիկոսն անձնական միջոցներից:

26 Նշվ. աշխ., էջ 309:

27 «Նոր-Ղարս», 1891, № 77, 11 մայիսի, էջ 2: Տե՛ս նաև «Արարատ», 1893, ԺԲ, էջ 998:

28 **Երզնկյանց Գր.**, Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուսնեանց, «Արձագանք», 1893, № 146, 15/27 դեկտեմբերի, էջ 1:

29 «Արձագանք», 1894, № 2, 5/17 յունվարի, էջ 2:

30 Կարծում ենք՝ Գրիգորիս Աղվանյանցի գրչին է պատկանում նաև «Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից և վանօրէից 1878» անստորագիր վավերագիրը (Մաշտոցյան Մատենադարան (ՄՄ), **Մաքևու Տեր-Մաքևոսյանի** արխիվ, թղթ. 169, վավ. 30: ԳԱԹ, **Գարեգին Մրվանձտյանցի** ֆոնդ, բաժին I, վավ. 17: **Ադամյան Ա.**, Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1970, № 2, էջ 89-124), որը վերագրվել է Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանին: Նման եզրակացության ենք հանգել, քանի որ 1. Սրապյանը շրջագայել է 1878 թ. հոկտեմբերի վերջից առ 1879 թ. փետրվարի սկիզբը (ուղեգնացական նոթերը տե՛ս Ծանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարսոց (1878 հոկտ. 19 – 1879 փետր. 8), «Արարատ», 1879, Զ-Ը) և չէր կարող վերնագրում նշել միայն 1878 թ.: 2. Բնօրինակ վավերագրերի ձեռագրերը տարբեր են: 3. Առկա են բազմաթիվ տարբերություններ Սրապյանի հեղինակած ուղեգնացական նոթերում և նրան վերագրված վավերագրում (ոճական, գյուղանունների գրելաձևի, բնակչության թվի, հուշարձանների քանակի և այլն):

31 **Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուսնեանց**, Փոխանորդական այցելութիւն ի վիճակին Գանձակու, «Վարձք», 2021, № 15, էջ 26-43; № 16, էջ 18-44; 2022, № 17, էջ 11-32:

ՓՈԽԱՆՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՁԱԿՈՒ

Ա

Անուն և սահման Գանձակ¹ քաղաքի

Հայոց հին անուն՝ *Գանձակ*, երեք անգամ փոփոխություն կրելու բախտատրություն ունեցած է, եթե բախտատրություն կհամարուի ազգային քաղցրահնչյուն անունը կորցնելով՝ օտարին խորհրդալուր ու արհեստական անուան տիրանալը: Հայոց ձեռքէն հանող և տիրապետող պարսիկներ Գեանջա կամ Գէնջա յորջորջեր են Գանձակ քաղաքի անունը: Տեղական պարսիկներ սոյն անուանադրութեան պատճառը այսպէս կբացատրեն: Երբեմն պարսից Շահ-Աբաս թագաւոր այս կողմ այցելած ժամանակ հին Գանձակու, որ արդէն երկրաշարժերով քայքայուած էր, օղին ու տեղին չհաւանելով, մանաւանդ նորա տաքութեան համար կամեցեր է քաղաք փոխադրել այժմեան՝ նոր Գանձակու տեղ: Բայց իր այս մտադրութեան մասին նախ խորհուրդ առնել ցանկացեր է տեղւոյն կառավարիչ պարսիկ խանէն: Ուստի և իր նոր ընտրած տեղւոյն որպիսութեան համար կհարցնէ. «Նոր քաղաք շինելու համար այստեղ ինչպէ՞ս է»: Խան կպատասխանէ. «Գեանջա եէր տըր», վասն որոյ տեղւոյն հետևապէս և՛ քաղաքի անուն *Գեանջա* մնացեր է: «Գեանջա եէր տըր» բառերը տեղացի պարսիկներ «Լաւ տեղ է» կթարգմանեն: Ի վերջոյ, երբ ռուսաց տիրապետութեամբ նուաճուեր է 1801 թուականին, Ելիսաւէտայօլ անուանուելու պատիւն ունեցեր է:

Գանձակ քաղաք և իր մօտակայ շրջակայից սահմանագլուխներ կնշանակենք հետևեալ բնական սահմանացոյցներով. արևելքի կողմէն կսահմանաւորէ *Քիրսակչայ* ըստած գետակ, որ հարաւէն հիւսիս ընթանալով կօծանդակէ Կուր գետին: Սոյն գետակ երեք ժամաւ հեռի է քաղաքէս: Հարաւէն կսահմանաւորեն *Մոսա*, *Քափազ* (*Ալիարակ*) և *Յարութին սար*, որ առաջնոց աղեղնաձև գօտիէն մի փոքր դուրս եկած է դէպի հիւսիս: Սոյն լեռնաշղթայի առջև փոքր շղթայ կկազմէն իբրև առաջնապահ բանակ՝ *Պանտասար*, *Չովտառ* և *Սլզնաբերդ* (Մաժնաբերդ՝ ըստ պատմագրութեան Կիրակոսի Գանձակեցոյ): Սարերում լեռնաշղթան արևելքէն արևմուտք երկարացած է:

Գանձակէն հեռու են Մոսան՝ 7 ժամ, Քափազ՝ 5 ժամ, Յարութին սար՝ 10 ժամ, իսկ Պանտասար,

Չովտառ և Սլզնաբերդ՝ 4-ական ժամ: Սոյն վեց լեռների յիշեալ երկու շղթայից բարձրագոյն կատարներն են: Սոցա մէջտեղ կանգնած է Յարութին անուանեալ սար, որ ամենէն բարձրագոյնն է և որոյ կատարի վերայէն կերևնայ Մասիսն: Յարութին կամ Արդինասար², ի՞նչ է եղեր սորա հին անունը, և նոր Յարութին անուն ծագում ի՞նչ պատճառաւ եղած է, ո՞վ է կնքեր, ժողովրդական ասանդութիւն մեզ ոչինչ չպատմեց:

Արևմուտքէն կսահմանաւորեն *Նիզգար սար* և *Շամբոր* գետ, որք հնգական ժամաւ հեռի են քաղաքէս: Նիզգար Սլզնաբերդի բարձք և սրունք կձևանայ, որ հարաւէն ի հիւսիս աստիճանաբար խոնարհուելով՝ մեծ դաշտի մէջ կսպառի: Իսկ Շամբոր գետ, նոյնպէս հարաւէն ի հիւսիս ընթանալով, կօծանդակէ *Կուր* գետին: Եւ հիւսիսային կողմէն կսահմանաւորէ Կուր գետ՝ արևմուտքէն արևելք ընթանալով, որն Գանձակէն հեռու է 6 ժամու ճանապարհաւ:

Գանձակու յաջորդութեան վիճակ, որ 23 հայոց գիւղեր ունի, գրեթէ սոյն գծուած սահմանի մէջ կպարունակեն, բացի *Գետաբէկ*, *Գառնակեր*, *Բարսում*, *Ջագիր* և *Չարդախլու* գիւղերէն, որք Շամբոր գետի ձախ ափին կգտնուեն:

Սոյն գծուած սահմանի մէջ կան շատ պարսկաբնակ գիւղեր, որք առաջ հայաբնակ են եղեր, սորան ասպացոյց կարող են լինել իրենց մէջ գտնուած կանգուն և կործանեալ եկեղեցիները, հայկական գերեզմանոցները: Սոյն սահմանի մէջ կան և երկու գիւղեր գերմանացի գաղթականաց: Վերջնոցս մէջ նշանաւոր է Գանձակու հարաւային կողման վրայ՝ մի ժամաւ հեռու գտնուած *Կալօն-Ելէնէնտօրֆ* անուն գիւղաքաղաք՝ իր բազմաթիւ երիտասարդ ու կանոնաւոր տնկուած պտղատու ծառատունկերով և մշակուած այգիներով, ընդարձակ դաշտերով, արտերով, օրորոցաձև տներով, ճաշակաւոր շինութիւններով, բարեխառն օդով և առատ ջրով: Վերջինս Գանձակից վեր՝ լեռանց ստորոտին մօտ լինելու աղագաւ³ սաստիկ տաք չի լիներ Գանձակու չափ և ամառայնոց կհամարուի, ուր կգան ոմանք հայեր, և տեղւոյն առևտրականութիւնն էլ իրենց

¹ «Գանձակ անուն՝ թերևս մեր նախնիք նորա ունեցած բնական արտադրութեանց պատճառաւ կնքեր են, զի իր շուրջը ունի զանազան հրահալելի՝ երկաթ, պղնձի, մագնիսի, կապարի, արծաթի և այլն հանքեր, իսկ այժմ գտնուած է կօպալտ և քարածուխ» (ծնթ.՝ հեղինակի):

² «Շրջակայ գիւղացիք Արդինասար կանուանեն, իսկ քաղաքացիք՝ Յարութին լեռան: Թերևս գիւղացոց ըսածն անելի բնական և իսկական լինի, նորա կարի խոտաւէտ, ջրաւտ լինելու պատճառաւ կնքեր են այդ անուն, զի բազում գիւղերու անասնոց բուտ* ու ճարակ կմատակարարէ...» (ծնթ.՝ հեղինակի):

*Բուտ՝ ընտանի կենդանիների ծնեովա ուտելիքի պաշար:

³ Պատճառով:

(հայոց) ձեռքն է: Մշտական հայ բնակիչ կայ՝ 50 տուն՝ 114՝ արական և 40՝ իգական:

Մեր նպատակի սահմանէն մի փոքր դուրս չգալու աղաքաւ հետևեալ յօրում փակագծի մէջ կառնենք:

Գանձակէն դէպ հիւսիս նայող աչքին հանդիպակ լեռ կհանդիսանայ *Կովկասի լեռնաշղթան*, որ ահարկու բարձրութեամբ, ուղղաձիգ պատուարի պէս արևմուտքէն արևելք կերկարի: Իսկ հարաւակողմ նայողի աչքին նոյնպէս հանդիպակ լեռ կհանդիսանայ Մռաւ, Քափագ, Չովտառ և Մլզնաբերդ սարերու շղթան, որ նոյնպէս արևմուտքէն արևելք կերկարի: Իսկ սոյն երկու կողմանց շղթաներու մէջ ընկած է լայնածաւալ և երկարածիգ դաշտն՝ *Կուր* գետի հայրենական ժառանգութիւն, որոյ մէջտեղէն նագանձն ընթացքով և շորոր-մորոր քայլերով, աջ և ահեակ⁴ շրջաններ կազմելով, հայոց գետերի թագաւոր *Երասխի* վրացի թագուհի Կուր գետ՝ իր երկու ափանց բնութեան ամենաշռայլ օժիտներով, կանաչաթոյր դալարիներու պճնութեամբ, գեղապատշաճ զարդարումով, Ալանաց օրիորդի պէս կզբօսնու՝ իր երկու կողմանց լեռնագօտիները հմայելու: Իսկ գետի երկու կողմանց լեռնաշղթաներ, երկու ահարկու բանակաց նման իրարու հանդէպ կեցած, կարծես թէ պատերազմի ճակատ կյարդարեն և իրարու վրայ ահեղասաստ յարձակումներ գործելու կպատրաստուին:

Հարաւային բանակի ընդհանուր հրամանատար կհանդիսանայ Արդիւնասարն, իսկ նոյն լեռնաշղթայի Մռաւ, Քափագ, Չովտառ, Մլզնաբերդ գիտես թէ բանակի վեհապանձ հազարապետներ լինեն:

Կպատմեն, թէ Արդիւնասարի գագաթի վերայ նահատակի մի տապան կայ, որ ուխտատեղի է: Նորան կից՝ տապանի ձևով ու մեծութեամբ խոր ընկած բնական արագան, լիք բարեհամ ջրով, որոյ ջուրն երբէք չի պակասեր: Երաշտ տարին անձրևային լինելու համար Գանձակէն կամ հայոց գիւղերէն քահանայ կերթայ, նոյն ուխտատեղէն մի քար կառնէ, նորա արագանի ջրով կմկրտէ, իր հետն առած կվերադառնայ: Աւանդութիւնը կասէ, եթէ քահանայն անկասկած հաւատ ունենայ, որ երբէք ի թիկունս կոյս չդառնայ, եւ ահա ի՞նչ: Յարութիւն սարէն մի ամպ բարձրացած՝ հետզհետէ կծաւալի ու կջանայ քահանային (ընկերանալ, քաղաք) հասնել: Քահանայի վերադարձը մօտեցած ժամանակին տեղական ժողովուրդը, քահանայից զգեստաւորեալ դասով, խաչ ու խաչվառով, խունկ ու մոմով թափօր կազմած, կընդառաջէ քարակիր քահանային: Եւ ահա եկեղեցական դասն ներդաշնակ օրհներգութեամբ սկսեց օրհնաբանել զԱստուած: Թափօր ծանրագնացութեամբ կշարժի յառաջ՝ դէպի Աստուծոյ տաճար: Բարեպաշտ ժողովուրդը մատաղներ կնորթի, աղքատներուն կբաժնեն: Նոքա մինչ այս, մինչ այն, անձրև կսկսէ տեղալ: Հաւատա-

ւոր ժողովրդեան սրտագին օրհնութիւն ու գոհութիւն երկինք ի վեր կբարձրանայ: Կպատահի երբեմն, կասեն, որ աղեղն էլ իր կամարը կկապէ:

Բ

Գանձակու ներքին նկարագրութիւն

Կուր գետ սոյն դաշտը, մէջտեղէն հատանելով, երկու կիսաբաժին կտրոհէ: Աջ կողման մասի՝ հարաւային դաշտանգերքի վերայ, դրախտացած կպերճանայ *Գանձակ* քաղաք՝ բնութեան ամենաշռայլ օժիտներով: Ամենաշռայլ կասեն, զի հազարաւոր ծառաստաններով, բուրաստաններով, այգիներով, փողոցներու չորս գրկաչափ հաստութեամբ բազմաթիւ չինարիներով, առատ տանձ ու խնձորով, նուռ⁵ ու թզով, արքայակաղին, հանդերձ ընկուզով, մարդագլխաչափ մեծութեամբ սերկկլով, բազմաբեր նարինջ ու կիտրոնով, զանազանակերպ դամբուլներով, որակ-որակ կեռասներով, կարմրաթշիկ ու անուշիկ դեղձերով մեզ կապացուցանէ դրախտաբնակ Ադամի ու Եւայի երանաւէտ ու ճոխ վիճակը: Գանձակու հացն՝ անխառն, ձկներ՝ համեղ, գինին՝ կոյս, իւր՝ կոյս, պանիր՝ կոյս, հայ բնակչաց մեծամասին խելքն էլ՝ կոյս, որք տակաւին չեն մտեր «բարւոյ ու չարի գիտութեան ծառի» ճանապարհի մէջ: Այս երկնապարզ անասութիւններ Գանձակու հայոց մեծ ու ճոխ սեղաններու կեանք ու հոգի կուտան, իսկ բազմատեսակ կանաչեղէններ թէ՛ ամառն և թէ՛ ձմեռն, պահք և ուտիք օրեր այդ սեղաններէն անպակաս են:

Իսկ վարունգ ու մեղրապոպ (շամամ) սեխն ու ձմերուկ սայլերու կարաւաններով կլեցուին քաղաք շրջակայ գիւղերէն, աւելի՝ Կուր գետի ափէն: Միով բանիւ, երկիրն այնքա՛ն արգաւանդ է, որ մի դրոմ 2 փութ ծանրութեան կիսացունէ: Իսկ ցորեն՝ ատոք հասկերով, այնչափ կերկարի, որ նորա ցողունի մէջտեղէն կքաղեն մանգաղով, մնացեալ կէս մասն արտերու մէջ տնկուած կմնայ:

Գանձակու կլիման սաստիկ տաք կանէ ամառնային եղանակի մէջ, թէպէտ ըստ մեծի մասին անվնաս, բայց երեկոյեան տաքութենէ սաստիկ զկնի գիտէ և երբեմն կէս գիշերէն յետոյ ցուրտ անել, այս պատճառաւ բաւական թուով յօղացաւ կրողներ կան քաղաքի մէջ: Տաքութեան առաւելութեան և սառնորակ ջրի պակասութեան առթած անհանգըստութենէ ազատուելու համար բաւական է երկու ամսաչափ ամառանոց գնալ մօտակայ հայ գիւղեր, որ 2-4 ժամ հեռու են քաղաքէս և կգտնուեն լեռներու ծնկանց ու կուրծքերու վրայ, որք ունեն ջինջ օդ, գղզղուն, սառնորակ և բարեհամ (այս մասին որչափ ամականներ գիտնայի, կբարդէի, զի կարժէ)

5 «1891 ամի մարտի 2-ին գանձակեցի Մայիեան եղբարց տան բացողեայ պարտեզի ծառէն մի նուռ կրեցինք, որ 2 1/2 ֆ. քաշեց և այդ կթելու հանդիսի վրա 14 տարուայ գինի խմեցինք» (ծնթ.՝ հեղինակի):

4 Չախ:

ջրեր, պտղատու ծառատաններ, պարտեզներ, անտառներ, կենսականի վերաբերեալ գրեթէ ամէն պիտոյքներ և գոհացուցիչ տներ: Պակասած պէտքերն էլ գիւղացիք ամէն օր քաղաքէն կբերեն՝ զքօսասէր և լիովի վայելող քաղաքացուց վրայ ծախելու, կարօտի մէջ մաշեցնելով իրանց աչքերը: Իսկ ամարայնոց գնացող քաղաքացի կանանց հագուստի ալեծուփ զարդարանքներ գեղջկուհիներու նախանձը կշարժեն, և պճնասիրութեան ճաշակը, որն թէև բնածիր է իզական սեռին, բայց աւելի ևս կզրգռեն: Գիւղացի կանայք, առ ատելութեան քաղաքացի կանանց բաղդի և վայելման, անէծքներ կտեղան նոցա զլիսին. «Սև հագնես, կապուտ հագնես», աւելացնելով և՛ «Գրողը վերէդ»:

Գեանջա-չայի անուանեալ գետակ, որով կջրուեն Գանձակու այգիներ ու արտեր, հարաւէն հիսիս իջնալով՝ քաղաքն երկու մասի կբաժնէ՝ Թուրքաց և Հայոց կողմ անուանուած, և կգնայ Կուր գետին օժանդակելու: Ամառ ժամանակ գետակն իսպառ կցամաքի քաղաքամէջ տեղը, զի վերևի կողմը բացուած առուներու ջրերն այգիներու և արտերու պիտոյից կգործածուեն: Հայոց թաղեր՝ գետակի աջ ափին, իսկ թուրքացն ձախ ափի վրայ ընկած են:

Քաղաքամիջի բնակիչք, որ գրեթէ զխաւորապէս թուրք և հայ տարրերէ (մասնաւորապէս և այլ ազգերէ) կբաղկանան, ընդամենը 4082 տուն են՝ 24,031 անձինք, որոնցմէ 14,901՝ արական, 9130՝ իգական: Ասոնցմէ 1845 տուն մահմետական՝ 6524 արական, 4615 իգական անձինքներով: 1565 տուն հայ՝ 4837 արական, 4077 իգական անձինքներով: 81 տուն հոգևորական բոլոր ազգաբնակիչներու, 151 տուն ռուս և այլ բնակիչներ և 444 տուն ժամանակաւոր բնակիչներ:

Վաճառատեղին, շուկաներ, խանութներ, հիւրանոցներ, իջևաններ. բոլորն էլ թուրքաց թաղի վերայ կգտնուեն: Նոյնպէս և կառավարչական պաշտօնատներու ծառայողաց բնակութիւններ, երկաթուղիի կայարան, հանդերձ ռուսաց մի եկեղեցիով, թուրքաց թաղի վերայ ընկած են, իսկ հայոց թաղերու մէջ սակաւաթիւ խանութներ և ծառայողաց բնակութիւններ կգտնուին: Բայց առևտրական կալուածներու 2/3 մասն հայոց սեպհականութիւն է: Հայոց թաղերու մէջ սնունդի վերաբերեալ բաւական խանութներ կգտնուին: Հայեր տնային գեղեցիկ կալուածներ ունեն և թուրքաց թաղերու մէջ: Թէ՛ հայոց և թէ՛ թուրքաց թաղերու մէջ համարեա թէ չկայ տուն, որ չունենայ իւր կից այգի, պարտեզ, բուրաստան, ծաղկոց:

Մահմետականաց կողմի վերայ գտնուեր է թըրծեալ աղիսւ՛ շինած *հիմ բերդը*՝ իւր խրամատներով և ռուսաց եկեղեցույ հարաւակողման հանդէպ, զոր քանդեր և հարթեր է այժմեան տիրող իշխանութիւն և նորա տեղ շիներ արիեստագիտական վարժարան, զօրանոցներ, բանտեր և այլ արքունի պիտո-

յից վերաբերեալ շէնքեր: Հին բերդի մնացորդից այժմ երևում է միայն նորա մէկ բուրգը, որ, ինչպէս կերևի, նորա պատի ամրութեան ու լայնութեան իբրև մի նմուշ թողնուած է: Եւ պարսից իշխանութեան ժամանակի տիրող խանի կիսաքանդ պալատը տակաւին կմնայ նորա ընդարձակ, բայց կիսով չափ աւերակ այգիին մէջ:

Հայեր իրենց կողման վրայ ունեն երկու եկեղեցի՝ *Ս. Յովհաննէս Մայր եկեղեցին*⁶ փոքր, *Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին* մեծաշէն⁷: Հայոց կողման արևելակոյս այգեստանայց մէջ կայ մի ուխտատեղի՝ *Չոլակ* կամ *Յոլակ* անուն փոքր եկեղեցի⁸, որտեղ գանձակեցի ուխտատրներ թէ՛ ամառն և՛ թէ՛ ձմեռն կյաճախեն, մատաղ կընեն և կուրախանան: Ուխտատրներէն գոյացեալ նուիրադասներ կժառայեն հայոց վարժարաններուն: Հայեր թուրքաց կողման մէջ ունեն երկու փոքրիկ թաղեր՝ *Երևանցոց* և *Նոքաշէնցոց* անուանեալ: Առաջինն կազմուած է Երևանու գաղթականներէն, ընդամենը 30 տուն՝ *Ս. Գէորգ* անուամբ մի փոքրիկ անշուք եկեղեցիով⁹: Երկրորդն ունի ընդամենը 150 տնաչափ ծուխ և մի հնաշէն անշուք եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին* անուամբ: Սոյն թաղի վերջ՝ արևմտակողմ, կայ ուխտատեղի փոքր եկեղեցի՝ *Ս. Սարգիս* անուամբ¹⁰, ուր կյաճախեն քաղաքացի ուխտատրներ, որոնցմէ

6 «Սոյն եկեղեցին թէպէտ անշուք է, բայց նշանաւոր է պատմական տեսակետով, զի անօր մէջ և դուրսը ամփոփուած են Աղուանից Բարայէլ կաթողիկոսը, Տաթևու վանքի արքեպիսկոպոս Ներսէսը (Դ-ափք Բէգի ժամանակի յայտնի հերոսը), Մէլիք Մէժումը՝ եկեղեցույ խորաններու մէջ, իսկ զարթի և բակի մէջ ուրիշ շատ շիրիմներէն նշանաւոր են մեկիջութեան ժամանակի հերոսների՝ Դալի Մահրասայի (աւագ վարդապետի) և Թիլի Արզմանի և այլ մի քանի մեկիջներու շիրիմներ» (ծնթ.՝ հեղինակի):

Սր. Հովհաննէս եկեղեցին գտնվում է քաղաքի Քիլիսաքյանը թաղամասում: Կառուցվել է 1633 թ.: ԺԹ դարում կատարվել են նորոգություններ և հավելումներ: 1920 թ. բուրքերը հրետակով ծեղ են. արկերից «...3-ը հարվածել էին գմբեթին, իսկ երկուսը՝ հիմքից բարձր» (եկեղեցու շինարարության ընթացքի և նորոգումների մասին մանրամասն տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 47-50):

7 «Այս եկեղեցին հոյակապ է, կարմիր կոփածոյ քարերէ կառուցուած: Այդ կարմիր քարեր բերուած են 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ Մուլուզ գիւղի քարահանքէն» (ծնթ.՝ հեղինակի): Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին գտնվում էր նույն՝ Քիլիսաքյանը թաղամասում: Շինարարական աշխատանքները տեղ են 16 տարի՝ 1853-1869 թթ. (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 53-56):

8 Չոլակի Սր. Աստվածածին եկեղեցին գտնվում էր Գանձակից 2 կմ հարավ: Կառուցվել է 1867 թ. Հովհաննէս Միրումյանցի ջանքերով (նշվ. աշխ., էջ 57-59):

9 Երևանցոց թաղի Սր. Գէորգ եկեղեցու հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Վավերագրերում հիշվում է՝ սկսած 1818 թ.-ից: 1985 թ. գոյություն չունէր (նշվ. աշխ., էջ 52-53):

10 Նորաշէն թաղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1713 թ.: 1985 թ. գոյություն չունէր: Նույն թաղամասի եզրին գտնվող գերեզմանատան Սր. Սարգիս եկեղեցի-ուխտատեղին, որին առնչվող հիշատակությունները մեզ հայտնի են՝ սկսած 1881 թ.-ից, խորհրդային տարիներին վերածվել էր Ժողովուրդների բարեկամության պալատի (մանրամասն տե՛ս **Բաղխատարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 46-47: **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 51-52, 56-57):

շատերուն զբօսավայր է, մանաւանդ կառքով շրջող հարուստ ընտանեաց: Սորա արդիւնք կօժանդակէ նոյն թաղի հայոց վարժարանին:

Քաղաքիս չորս եկեղեցիներ ունեն այժմ տասն քահանայ, բայց մեր՝ պաշտօնավարութեամբ ի քահապա մտնելու ժամանակ (1889 յուլիս 3), տասն և չորս քահանայ ունէինք, որոնցմէ ծերունիներ թաղեցինք, իսկ նոցա տեղ ոչ մին ձեռնադրելու բախտըն ունեցանք, մանաւանդ որ կարևորութիւն էլ ունինք: Չի քաղաքիս մէջ հինգ *ազգային-եկեղեցական* և *երեք քաղաքական վարժարաններ* կան, որոյ համար կրօնուսոյցներու յոյժ կարևորութիւն կայ:

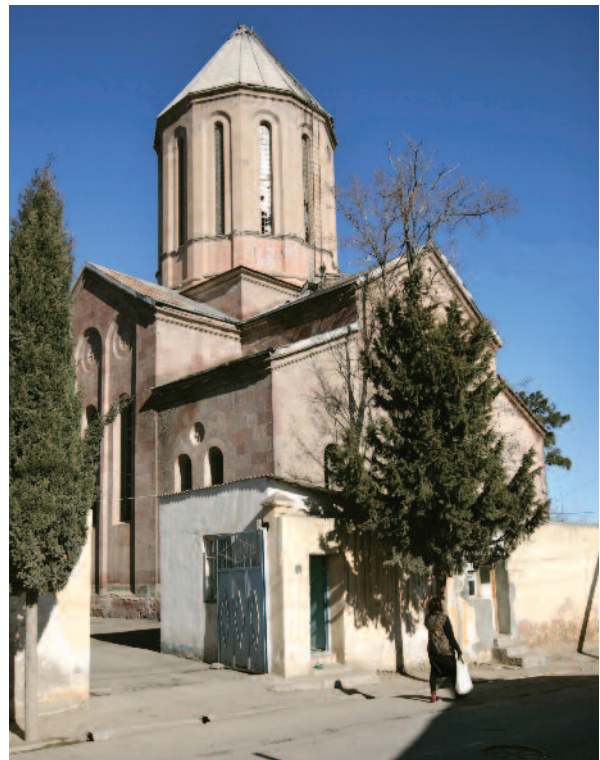
Թուրքաց կողման վրայ կան 11 մէջիտ (աղօթատեղի), մին միայն ունի երկու մինարէ (աղօթքի կոչելու աշտարակ), վեց բաղանիք՝ մեծ և փոքր, երկուքն՝ մահմեդական կանանց յատկացեալն, առհասարակ կեղտոտ և հոտած: Դոցա կենտրոնի կամարի ներքև շինուած է մի մեծ աւագան (լճակ)՝ 1 1/2 արշին¹¹ խորութեամբ, որոյ մէջ բազմութեամբ կլեցուեն լողանալու: Այլ, ըստ որում, շաբաթներով լճակի տակ ջուրն խնայողութեան համար չեն փոխեր՝ վերստին տաքացնելու վառելափայտի անախորժ ծախքն չկրելու պատճառաւ, ուստի նորա մէջ առողջ և ախտաւոր լողացողներու կեղտն կիջնայ, կթանձրանայ լճակի յատակը, որ լողացողներու շփմամբ և յուզելով՝ ջուրն սաստիկ կպղտորի, աղտաղտին¹² և գարշելի կդառնայ: Յիշեալ բաղանիքներէն երկու-երեքն ունեն առանձնասենեակներ: Մաքրաւերներու համար մի լաւ բան կայ միայն, որ թուրքաց բաղանիքներու ոմանց ջուրեր աղբիւրի են և վճիտ, իսկ հայոց կողման վրայ մի բաղանիք կայ, որ նոյնպէս ունի իւր աղտոտ և հոտած լճակի հետ և առանձնասենեակներ: Հայոց կանայք սովորութիւն չունեն բաղանեաց մէջ լողանալու, թերևս նոցա համար առանձին բաղանիք չիկնելու համար, բացի զարգացեալ կանանցից, որք կմաքրուին նոյն միակ բաղանիքի առանձնասենեակներու մէջ: Թէ՛ թուրքաց և թէ՛ հայոց բաղանեաց առանձնասենեակներու մէջ փոքրիկ աւագաններ կան՝ մի մարդ նստելու չափ մեծութեամբ (1 1/2 արշ. քառակուսի մեծութեամբ և 1 արշին խորութեամբ):

Բնակչաց հին սերնդեան երկսեռի կազմուածք պիւնդ, ինքեանք առողջ և տոկուն¹³ են: Մեծ մասամբ միջին հասակից բարձր և ուղղաբերձ, բայց դժբըով ոչ նուրբ գծագրութիւն ունեն: Չայնեղներ շատ են: Հայեր թիկնաւէտ, հաստավիզ, լայնակուրծք, մսեղ, ծանրագնացք և գունաւոր են: Թուրքեր բարակ, ջլապիւնդ, դեղնուտ, մանրաչափ, թեթևաշարժ և առհասարակ տգեղ են, թեպետև հայեր էլ գեղեցիկ չեն: Այգեգործական աշխատութիւն, ինչպէս կթուի մեզ, առհասարակ բնակչաց պնդակազմութիւն տուր է:

11 Երկարութեան միավոր (1 1/2 միավորը հավասար է 1,0668 մ):

12 Աղաշատ:

13 «Նոր սերունդ, սոյն երեք անականներու հակառակ, սկսեր է նոր դար կազմել...» (ծնք՝ հեղինակի):

Սբ. Դովհաննես և Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ. (լուս.՝ Ֆ. Քերլեմոնի, 2008 թ.), Չոլակի Սբ. Աստվածածին ուխտատ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

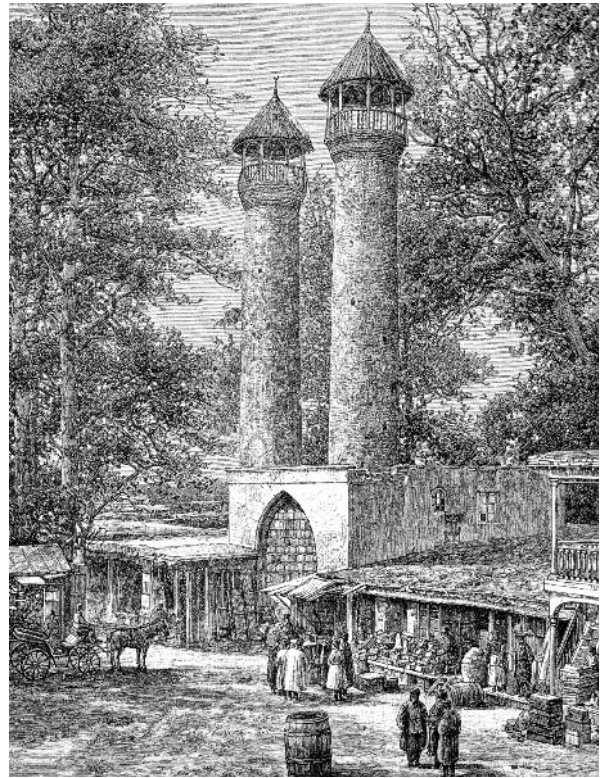
Գ

Քաղաքի բնակչաց այգեգործութեան վերաբերմամբ

Քաղաքիս առաջին կարգի հարուստ շատ հայեր, իսկ թուրքաց սակաւ անձինք մեծ և բաւական ճաշակով տներ շինած են՝ երկաթուղին այս կողմը գալու ժամանակէն սկսեալ, երբ յանկարծ սոցա առևտրի բաղտ բացուեր է, և սոցա առատ գինին և այլ բերքեր ի Տփլիսիս և ի Բագու փոխադրելու միջոցն դիրացած է, և առատ փող շահեր են: Սոյն յանկարծական բաղտի յաջողութիւն քաջալերեր է գաստնք՝ ոյժ տալ գինիի միջոցաւ աւելի ևս հարստանալու: Եւ այնուհետև հայեր տաքացած գլխով և վառ երևակայութեամբ սկսեր են փոխառութիւն ընելով թուրքաց այգիներու խաղողներ գնել՝ գինի շինելու: Մակայն Տփլիսոյ գինեվաճառ ճարպիկ յաճախորդներ էլ գիտցեր են իրենց առևտրականութեան օյիններ խաղալ սոցա պարզ գլխին հետ: Յաճախորդներ, նախ մի տարի մեծ գին տալով, գինիներ գներ են և յաջորդ տարիներու մէջ լքուցեր: Այնուհետև գանձակեցիներ զիջումն չեն ունեցեր՝ պակաս գնով գինի վաճառելու, առաջի մեծ շահեկանութեան համը իրենց բերնի մէջ մնալու համար: Հետևապէս գինիներ, անվաճառ մնալով, թթուեր են: Յաջորդ տարին նոր գինիները, հին՝ թթուած գինիներու հետ խառնելով, երկուքն ի միասին ծախելու յուսով, երկուքն էլ անախտանացեր են, ըստ առածին՝ «Հարամն եկեր, հալալն տարեր»: Իսկ իրենց վրայ մնացած փոխառութիւն աճեր և կրկնապատկուեր է, որոյ ծանրութեան տակ այժմ շատեր կտքան, և շատերն էլ, իրենց գրաւ դրած այգիներու վրայ տներնին էլ ծախելով, վրայ կուտան ու չեն ազատուիր: Ուստի և գանձակեցոց ոմանց գլուխներ կախ ընկած են: Երանի՛ թե այս ընչաքաղցութեան վնաս վերջին փորձ լինէր:

Վերջին տարիներու մէջ գինու գին ընկած լինելով՝ այլևս թուրքաց խաղողներ առնող հայեր չկան, բացի սակաւաթիւ ոմանց, բայց թուրքեր գիտեն իրենց խաղողներ լաւ պահպանել, և գանազան քաղաքներ արտահանութիւն ընել: Առաջին տարին գինոյ մի բեռն¹⁴, որ 20 փութ կքաշէ, 80-100 մանէթով ծախուեր է, իսկ այժմ հազիւ 45-50 մանէթի:

Արդարասիրութիւն մեզ կստիպէլ ասել, թե գանձակեցի բաւական թուով հայեր իրենց շահած փողերով այգիներու թիւը շատցուցեր են, թե՛ ծախու առեր հետզհետէ և թե՛ նորանոր այգիներ տնկեր են՝ խոհական հեռատեսութեամբ գիտնալով, որ պատրաստի դրամոց կեանք անկայուն է: Գիտնալով, որ հողային (այգեգործական, անդաստանական) կալուածն փայտաշէն և երկաթաշէն կալուածներէն աւելի հաստատուն է, որ ո՛չ ժամանակի հնութիւն կարող է փտեցնել և քանդել, և ո՛չ ջրհեղեղն անգամ

Գանձակի երկմիտարե մզկիթը, ժճ դար

կարող է ի կորուստ տանել և անհետացնել: Բացի սոցանէ և գիտցեր են անիրաւ մամոնայով բանական այգիներ պատրաստել – ասել կուզեմ, բաւական թուով որդիներ կրթեր են քաղաքական բարձր և միջնակարգ ուսումնարաններու միջոցաւ: Բաւական թուով համալսարանականներ ունին: Քաղաքական գործերու մէջ մեծ ու փոքր պաշտօնավարներ, աստիճանաւորներ և գանազան ծառայութեանց մէջ բանգէտներ, որք գանձակեցոց անկողոպտելի հարստութիւն և փառք կկազմեն: Բայց մի ինչ թերութիւն կնշմարուի – ազգային ոգւոյ ներշնչման պակասութիւն օտար դաստիարակութեամբ ուսումնաւոր տներու մէջ:

Գանձակ, լինելով երկաթուղու գծի վրայ Տփլիսիս և Բագու քաղաքներու մէջտեղ, վաճառականութիւն գրեթէ միշտ բանուկ է՝ ուրիշ տեղերու հետ համեմատելով և հետզհետէ ծաղկելու և պտղաբերելու վրայ է, որ ո՛չ սակաւ միսիթարութիւն կառթէ շրջահայեաց ընկերասերին: Մի ցաւալի կէտ, սոքա, լինելով տէր բագում այգիներու, որ իրենց արտահանութեան և փող շահելու գլխաւոր աղբիւրն է, այգեգործական մասնագէտներ պատրաստելու հոգատարութիւն չունեն, և արդէն իրենց ուսումնաւարտ մի երկու մասնագէտներին էլ գործ չեն յանձներ: Ուստի և այգեգործական արհեստագիտութիւն մանկական հասակի մէջ կգտնուի:

Երկաթուղիէն առաջ քաղաքիս մահմետականներ շատ աղքատ եղեր են, իսկ այնուհետև փողի համը առնելով, սակաւապէտութեամբ ապրելն էլ իրենց սո-

14 «Մի բեռն 50 բաթման (լիտր) է: Բաթման 16 ֆունտ-ուրեմն մի բեռն գինին 20 փութ կընէ» (ծնք.՝ հեղինակի):

վորական լինելով՝ իրենց սննդեան վերաբերեալ պիտոյքներն անգամ ծախու հանքեր են՝ փող դիզելու:

Իրենց սկսած այս արդար վաստակով հարըստացեր են և թէ՛ սակաւք ի բազմաց անիրաւ միջոցներէ ձեռնքափ եղեր են և թէ՛ այժմ այնչափ հարըստացեր են, որ սկսեր են հայոց հարստութեան դէմ մրցել: Վարձքով տալու գեղեցիկ տներ շիներ են և կշինեն, կալուածներ կառնեն, իրենց ապագան կապահովեն, մանաւանդ այգիներու թիւ շատցուցեր են: Իսկ հայեր, արդէն շուայլ կեանքի սովորելով, իրենց բացած ծախուց մեծ դարվագաները (մեծ դուռ) այլևս չեն կարող փոքրացնել: Թէպէտ կջանան, բայց... վասն որոյ հայերն թուրքերուն առակ նշաւակի դարձեր են՝ հայերու վերա կնքելով առակ. «Երանի թէ հայու վերջին խելքը մեր գլուխը լինէր»:

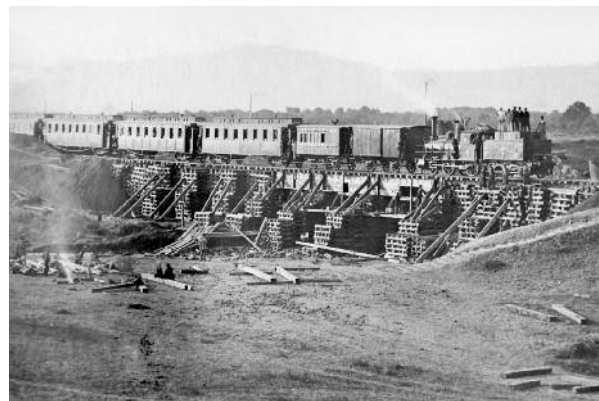
Դ

Սովորութիւններու և վարք ու բարքի վերաբերութեամբ

Հայոց հին արանորութիւններէն մէկն է և Նաւասարդի տօնակատարութիւնը, որ ընդհանրացած մընացեր է այս նահապետական ժողովրդի մէջ¹⁵: Թէպէտ և պատմութիւնը շատ թեթև հայացքով կյիշատակէ, սակայն ժողովրդեան սրտերու մէջ Նաւասարդը դեռ ունի իւր սրբազան նշանակութիւն և իւր անջնջելի յիշատակը: Նաւասարդ ասածը լոկ ամսոյ անուն չէ, որ ըստ մեր նոր տօմարի կպատահի օգոստոս ամսոյն, այլ սա յատուկ ազգային մի տօնակատարութիւն է, որ միշտ նոյնքեր ամսոյ մէջ՝ Յիսնակաց պասի գլխի շաբաթ օր, կտօնէ ժողովուրդ: Յունարի մէկն այստեղ ազգային նոր տարի չի սեպուիր, սոցա մօտ նշանակութիւն չունի և իրարու տուն չեն շրջեր, այլ Նաւասարդը կհամարին ազգային նոր տարեգլուխ, ուստի և կուրախանան նոյն օր:

Նաւասարդը Նոյի տապանէն ելնելու տարեդարձն կհամարեն և այդ փրկութեան օրն՝ իրենց նոր տարի: Նաւասարդ բառը կստուգաբանեն՝ Նաւ-հասարդ կամ Նաւ-ի սարդ, այսինքն՝ նաւն հիմայ հասաւ սարի վրայ: Իսկ այդ օրուան յատկացեալ կերակուրը՝ համեղ կորկոտ (հարիսա) կվայելեն, ամբողջ բնակիչներ՝ թէ՛ հարուստ և թէ՛ աղքատ: Պարծանօք կյիշեն, որ այդ մնացած է Նոյէն, որովհետև երբ նոյն օրը իջեր է Նոյը տապանէն, ցանկացեր է զոհ մատուցանել Աստուծոյ, մատաղ է արել մի սուրբ անասուն՝ խառնելով նորա մսի հետ և ցորեան, ըստ որում, եփած հաց չէ ունեցեր, որուն ցայսօր ժամանակի կորկոտ անուն կուտան: Եւ կասեն. «Ընդունեց Աստուած Նոյի մատաղը և կնքեց նոյն ժամայն իւր հաշտութեան պայմանը՝ ծիածան աղեղը շնորհելովն»:

Սոյն օր գանձակեցիք ընծայաբերութիւններ կանեն, բարեկամը՝ բարեկամին, նշանատուէ՝ նշա-

Գանձակի շուկան և երկաթուղին, ժճ դար

նածին, և ամբողջ հայ ժողովուրդ, որկիցէ թարմ պտուղ ձեռքերնին, իրարու տուն շրջելով, ուրախակցութիւն կյայտնեն իրարու՝ շնորհաւորելով միմեանց Նաւասարդը որպէս նոր տարի: Նաւասարդի այս տոնախմբութիւնը ընդհանուր է և՛ գիւղերու համար, որ արեւի ճշտութեամբ և ճաշակով կկատարեն, որ բացի տօնական խրախճանութենէ՝ ունի մի սովորութիւն ևս, այն է՝ փեսացուի տան կողմանէ նշանած օրիորդի տան յերդից ընկոյզ կթափին ի վայր և այլն, և այլն: Իսկ քաղաքացիք սկսեր են հետզհետէ թուլացնել, արհամարհելով ազգայինն՝ օտարամոլութեան կյարին: Հէնց քաղաքացիներէն կսկսի միշտ այսպիսի զարտուղութիւններ, որք սկսեր են արդէն առանց ամաչելու օտարին (գերմանական) տօնածառի սովորութիւնը մտցունել ազգայնոց մէջ՝ սկիզբն առնելով վարժարանական դահլիճներէն, և այն էլ վարժապետներու նախաձեռնութեամբ և աշակերտուիտեաց խտտորեցումամբ:

Թէ՛ հայոց և թէ՛ թուրքաց խրախճանութեան նուագածուներ առհասարակ թուրքերն են, յոյժ սակաւ բացառութեամբ՝ և հայեր: Տեղական երգեր թուրքերէն են սովորաբար: Որչափ ես հանդիպեր, տեսեր և ստուգեր եմ, հայերէն երգեր այն ժամանակ միայն կյիշեն, երբ սեղանակիցներու կենաց գինի կառաջարկուի: Ըստ պատշաճի կերպէն և՛ շարականներ: Հայերէն երգեր թէև շատունց ի վեր մտած են հայ վարժարանաց մէջ, բայց ուսանողներ շատ սառն են դէպի ազգային երգեր՝ համեմատելով

15 «Նավասարդի տօնը կկատարեն նոյնպէս Շուշայ և Նուխոյ գաւառներ» (ծնթ.՝ հեղինակի):

Աղէքսանդրապոլի, Ղարսի, Վանայ, Մշոյ հետ, որք ղիւթիչ զիշերներն ոչ միայն տներու մէջ, այլև փողոցներն անգամ կկենդանացնեն իրենց եռանդուն երգասացութեամբ:

Քաղաքիս հայերի մեծ մասն (հասարակ դասակարգ) ամէն կողմանէ նահապետական¹⁶ վիճակի մէջ կգտնուեն, բայց բոլոր բնակիչ հայեր առհասարակ պարկեշտ են (անմշակ բացառութեամբ), աստուածասէր, եկեղեցասէր, եկեղեցականասէր, գթած, աղքատասէր, ողորմութիւն տալու համար բարձր աստիճանի վրայ կանգնած: Ասկէ քանի տարի առաջ *Աղքատանցի ընկերութիւն* ունեցեր են, որ այժմ կործանման վիճակի մէջ կգտնուի: Այդ ձախորդութեան դէմ հոգի ի բռն կմարտնչին՝ վերականգնելու ոչ միայն ձեռքով, այլև գլուխնին անգամ այդ կործանման փլատակի տակ խոթելով՝ վերականգնել կուզեն զայն:

Հայերը առհասարակ ժողովներու մէջ ատենախօսելուն ու կանոնաւոր վիճարանելուն, կարգով փաստաբանելուն վարժ չեն, ինչպէս կերևի, օրինակ, տուողներ քիչ պատահած են: Ընդհանուրի օգտին համար խմբակներ կազմելու, խորհելու ու գործելու սովորութիւն մտած չէ: Առանձնական կեանք կվարեն: Չմեռուայ երկար զիշերներ իրարու տուն գնալու, ժամանակ անցկացնելու, զիտցածնին իրարու հաղորդելու, նոր տեղեկութիւններ լսելու սովորութիւն չունեն: Իրիկուններ շուտ կքնանան: Դորա պատճառը, մեր կարծիքով, տներնին իրարմէ հեռու լինել և այգիներու մէջ ունեցած աշխատութիւններն են, իսկ առևտրականաց համար՝ շուկայի հեռաւորութիւնն, որք վերադարձին վաստակելով շուտ կքնանան:

Ազգային ընդհանրական օգտի վերաբերեալ գործը իրենցմէ ընտրեալ վարչականներուն յանձնելէ զկնի, ձեռնքալի կլինեն նոցա գործունէութեան և գործառնութեանց հաշիւ առնելու: Իզական սեռ որչափ չէ զարգացեր, այնչափ աւելի օրինակելի համեստութիւն ունի: Ինչպէս կերևի, ծնողացէ յորդուց յորդի աւանդական կրօնասիրութեան և աստուածապաշտութեան ուսուցմամբ կպատրաստուի այս շնորհք, որ Հայաստանի բնակչաց յատուկ է: Սոցա հագուստների հին ձև, որ հին սերունդի մեծագոյն մասն կգործածէ, շատ անճաշակ և տձև է:

Քաղաքացի կանայք ինչ նիւթ և տարազ կհագնուին, գիւղացի կանայք ամբողջովին նոյն նիւթն և նոյն տարազով կհագնուին, իհարկէ, նիւթի թանգ ու աժանի տարբերութեամբ: Ներքնաշապիկի վրայէն (սրան տեղացիք հալա կասեն) երկար կրկնաշապիկ կամ վերնաշապիկ կհագնեն՝ շիւայէ (կարմիր կտաւ) պատրաստուած, երկար, բայց ո՛չ այնչափ պղնձաւոր: Նորա վրայէն երկթևանի բաճկոն¹⁷, առանց բազուկնին նորա թևերու մէջ անցնելու, որք կախ ընկած կծածանեն այնպէս, որ հեռուէն եկող կին չորս թևանի կերևնայ: Բաճկոն կարճ է, հազիւ ծունկերուն կհասնի: Իսկ գլխի կպպոցներու սարգ ու կարգ շա՛տ անճաշակ, անճոռնի, գեղեցկացնելու համար ո՛չ միայն անյարմար է, այլև տգեղացուցիչ: Տեղացիք կպատմեն, թէ այդ տգեղացուցիչ ձևի պատճառն յառաջ եկած է պարսից տիրապետութեան ժամանակի առևանգելու և բռնաբարելու յաճախ-յաճախ սովորութենէն, զի նոցա կրօնք իրաւունք կուտար իր հետևողներուն հպատակ և անգոր ազգերուն ստացուածոց պատուականագունին ժառանգորդ լինելու:

Կանանց գլխի կպպոցի ձև, եթէ կարելի է նկարագրել, այս է. մտքիդ թող ներկայանայ, արգո՛յ ընթերցող, հասարակ շորերէն փաթաթուած երեք հատ զլանաձև, բթաչափ հաստութեամբ մի արշիւն երկարութեամբ իրարու վրայ հաստատուած երշիկներ, որք ի միասին բազուկի հաստութիւն կկազմեն: Սորա վրայէն կարուած է կլապիտոնով ասեղնագործեալ չորս մատնաչափ լայն, հաստ ժապաւէն, վերին՝ դէպի երեսներ բարձրացած եզերքներու վրայ, կարուած են կլօր, ոսկեզօծեալ արծաթեայ կօճակներու շարան: Սոյն պատրաստեալ կպպոցը կանայք, իրենց դունչի վրայ առնելով, երկու կողմէն ծնօտ ի վեր կբարձրացնեն, որոնց տուտեր կկապեն գլխի վրայ, որ երկաթագիր Օ գրի ձևն կստանայ: Ի վերջոյ, նոյն կպպոցի վրայէն, կիսէն ի վայր, մինչև ի դունչ ձիգ կքաշեն սպիտակ շոր, հորիզոնական, գծով բերնի վրայէն ականջէ ականջ հասած ճիշտ լուսնի առաջին քառորդի նմանութեամբ: Լաւ ևս է ասել, կանայք կկապեն հաստ կարճ, սպիտակ մոլորուք, եւ շորի մէջ տեղ մի գնդասեղ կմխտեն, որ խայտ կձգէ սպիտակի մէջը: Կանայք եկեղեցի ու հեռու տեղ գնալու ժամանակ վերև նկարագրած մօրուքն կկապեն, բարձրակրունկ սօլ (մաշիկ) կհագնեն, և գլխի վրա առած կփաթաթուեն երկար, պղնձաւոր, սպիտակ¹⁸ սաւանի մէջ: Կանայք շատ համեստ

16 «Սովորաբար նահապետական կասեցք մեր ժամանակի անգարգացեալներու համար հին նահապետական ժամանակն անգարգացեալ համարելով, այնինչ նահապետական անգարգացեալ համարուած ժամանակի եզիպտական ու քաղդէական գիտութիւններ մենք մինչև ցայժմ չունինք, և մեր ամենակարևոր պիտոյից արհեստներէ ու գիտութիւններէ շատերը նահապետական ժամանակէն եկած մեզ հասեր են: Եթէ չըտաքցած գլխով մի փոքր մտածելու լինենք նահապետաց գիտերու վրայ, հրաշալիներ են մեզ համար արդարև: Օրինակ՝ այժմ, առանց ծաղր ու ծանակ լինելու, ո՞վ պիտի համարձակուէր իր կարծիք յայտնելու, թէ ամենակեղտոտիչ ճրագուէն, ձէթէն, իւղէն և կենդանեաց հոտած ու փտած մարմնի մատուցներէն մաքրիչ օճառ կարելի է պատրաստել: Հապա ընդհանուր մարդկութեան ուրախութեան պատճառով Հայաստանի գիտ հայոց գինին և այլն» (ծնթ.՝ հեղինակի):

17 «Հարուստներու բաճկոնի երես կպատրաստուի մանիշակագոյն և կպպոյտ թախշէ, քղանցքի [զգեստի ներքևի ծայրը] եզերքներ սամոյր [թանկարժեք մորթով կենդանի] կկարեն, դրսի շրթքի վրայ վերահան ըրած, վրան դարձուցած, իսկ աղքատներ՝ հասարակ չիթ կտորէ» (ծնթ.՝ հեղինակի):

18 «Վանայ, Մշոյ, Երևանու, Շուշուայ, Գանձակի և այլ գաւառաց հայոց կանայք առհասարակ սպիտակ սաւանի մէջ փաթաթուած դուրս՝ փողոց կելնեն: Կարելի է կարծել, որ կանանց սպիտակ վերնասաւան ազգային լինի» (ծնթ.՝ հեղինակի):

կըջնեն, «Նամահրամ»¹⁹ թուրքի կնիկներէն աւելի շատ համեստ կպահեն ինքը զինքնին, իսկ դրացեաց տուն և մօտիկ տեղեր հոլանի²⁰ կերթան:

Ուսում, զարգացում, վաճառականութիւն, կատարելագործեալ արհեստներ, կենցաղագիտութիւն, մաքրասիրութիւն, կոկիկ հագուստ, լաւ ապրուստ և հարստութիւն թուրքերէն կրկնապատիկ աւելի հայոց մէջն է, իսկ ստորին մանրավաճառութիւն, մրգավաճառութիւն, անկոպար²¹ արհեստաւորութիւն, չարքաշ կեանք, անանունդ կերակուր, կեղտոտութիւն, մեղկութիւն²² թուրքաց մէջն է: Թուրքերու մէջ ինքնաշխատութեան ձգտում չկայ, ինքնօգնութեամբ ապրելու, մարդկային սուրբ կողման շատ հեռու են: Թուրք մի յատուկ շնորհք միայն ունի, որոյ միջոցաւ մասամբ հայոցմէ գերադասեն, այն է, գիտեն նուրբ մետաքսից փոքր ու մեծ թաշկինակներ գործել, նոցա վրայ ն[ա]խշեր դաճել, չխունացող ներկ տալ, թաւիշի մահուտի վրայ սեղանի ծածկոցներ և բարձի երեսներ գոյնզգոյն մետաքսով ասեղնագործել գեղեցիկ նկարներով, և այլ սոյնպիսի ասեղնագործութիւններ: Մետաքսի դանաւու²³ գործել և այլ նրբաթել ոստայնակութիւն գիտեն:

Տեղույս հայեր սովորութիւն ունեն ննջեցելոց թաղման և այգ-եօթան օրը բազմաթիւ յուղարկաւորներուն (որոնք որ տունը գնալ կյարգեն) և աղքատաց համար առատ սեղան կազմել-հարուստ և միջին կարգի եղողներուն իրենց տան մէջ, իսկ ստորին դասակարգ՝ ի գերեզմանոց, իւր կարողութեան չափով: Առ այս, մեր մօտակայ անցեալ յաջորդներ կարգադրութիւն ըրած են, որ թաղման օրը մեռելատեղերն իրենց լացուկոծի հետ և սեղան պատրաստելու ներքին չքաշեն, այլ նոյն ծախուց մի մասն տան ազգային-եկեղեցական վարժարանաց պիտոյից համար, իսկ այգ-եօթան օրը ճաշ պատրաստել, ինչպէս որ իրենք կկամենան: Սոյն կարգադրութեան համար քահանաներէն պարտաւորական ստորագրութիւն ստացեր են յաջորդներն-թաղման օր ննջեցեալի տան հոգեճաշ չուտել, այլ միայն հոգուց ըսել ու դառնալ: Սոյն կարգադրութիւն այժմ կաղն ի կաղ կընթանայ: Ոմանք սաստիկ ջերմեռանդութենէ խղճով կտանջուին՝ յուղարկաւորներուն և աղքատաց հոգեճաշ չտրուելուն և ննջեցեալի սեղաններ ծխատէր քահանայն չօրհնելուն համար, վասն որոյ ոմանք այս կարգադրութեան ցանկէն դուրս կուգան, իսկ սեղան չկազմողներէն շատերն էլ վարժարանաց նպաստ չեն նուիրեր: Առ այս քահանայք միայն օրինապահ մնացեր են: Սոյն կարգադրութեան կաղազնաց լինելու գլխատր պատճառն ինձ կթուի, որ հայոց վարժարանաց հո-

գաբարձութեան անհոգութիւնն է: Չի ուրիշ քաղաքաց հոգաբարձուներ յանուն վարժարանի ստացած 20-50 թ. գումարներ ազգային լրագիրներու միջոցաւ կիրատարակեն ի միամտութիւն նուիրողաց և ի բարենախանձութիւն այլոց: Իսկ տեղույս հոգաբարձուներ մի երկու հարիւրով կառնեն՝ առանց հրատարակութեան տալու:

Երբևիցէ ժամանակ յանուն (հոգե)հանգստեան ննջեցելոց հոգեհաց տրուելու օրը սեղանի վերջ «հոգեթաս» բաժակ առաջարկուելու պահուն տանտիրոջ կողմէն կներկայացուի սեղանապետին (գլխատր հոգևորականին) մի թարմ պտուղ-կիտրոն, նարինջ կամ խնձոր հանդերձ մի յատկացեալ բաժակաթասով: Սեղանապետ ողորմաբաս կառաջարկէ բոլոր սեղանակիցներուն՝ հանդերձ բարեմադրութեամբ առ Աստուած ի նպաստ հոգուց համայն հին և նոր ննջեցելոց: Ողորմաբաս խմելուն պէս իրեն ներկայացուած պտուղը նախ ինքն հոտոտելով²⁴ շրջաբերութիւն կուտայ միւս սեղանակիցներուն հոտոտելու և ողորմաբաս խմելու (խմումս բաժակն տանուտէրն միշտ լեցնելով կնորոգէ): Հոտոտելի առարկան և ողորմաբասն իրենց շրջանը աւարտելով՝ կվերադառնան սեղանապետին մօտ, ըստ նախնաւանդ սովորութեան, ապա քահանայական դասն զգեստաւորեալ, խունկ ու մոմով, հոգեհանգիստ կկատարէ տան մէջ:

Հարսանեաց հանդէսներու հին և նոր սովորութիւններ իրարու խառնուած, ժուլ (բէքմէզ) ու մածնի խառնուրդ դարձեր է (առաջնոյն՝ արտաքին տեսք սև, ներքին համն քաղցր, երկրորդին՝ արտաքինն սպիտակ, ներքինն՝ թթու), երկուքն էլ իրենց իսկական որակութիւն և յատկութիւն կորսնցուցեր են: Մարդ չի կարող ճանաչել, թէ այդ հանդէս ազգային՞ է, թէ՞ օտար, զի հանդիսականներ իրենց այլակերպուած նիստ ու կացով, տարբեր վարմունքներով, օտարաձև հագուստով, զանազան լեզուների գործածութեամբ, կերուխումի խառնաշփոթ տեսակներով հայկական ո՛չ մի որոշ կերպ չեն ներկայացներ:

Նշանադրութիւնն նախապէս կկատարուի երկու կողմանց խնամի ազգականներու ներկայութեամբ և քահանայի պահպանիչով:

Պսակի երեկոյին փեսայացուի տանը փեսաւորներ միայն թէյ կխմեն ու կերթան հարսնառութեան, փեսայի հալաւ հետերնին տանելով, որ հարսի հալաւի հետ կօրհնեն քահանայք, նշանօրհնէքէն զկնի՝ բազմութեան մէջ, ուր ներկայ են ձեռք ձեռքի տուած հարս ու փեսայն, որ հանդիսաւոր կերպով, ի ներկայութեան բազմութեան, իրարու հետ կփոխարինեն իրարու հաւանելու և ամուսնակցելու ապացուցանող նշաններ: Բայց փեսա-

19 Ամուրի:

20 Առանց ծածկույթի, մերկ:

21 Անվերջ, անսահման:

22 Հեշտապիրութիւն:

23 Կերպաս:

24 «Պտղի հոտոտելու նշանակութիւնը մի բացատրող չգտնուեցաւ, վասն որոյ կողմէնք մեր կարծեաց: Թերևս դրախտական կենաց ծառի պտուղէն զրկուելու համար վերստին արժանաւոր նշանաբան համարուած լինի» (ծնթ.՝ հեղինակի):

Ջրօրհները Գանձակ քաղաքում

տրներ, քահանայի օրհնութենէ ո՛չ մի բան հասկանալու տրամադիր չեն՝ խառնաշփոթ խօսակցութեան, ծիծաղի քրքիջներու, դուրս ու ներս ելնուտ ընելու, շփման ու պեծփուելու պատճառաւ: Յետ ծիսակատարութեանն, երկու կողմանց հրաւերեալներ կ'պատուուին զանազան տեսակ անուշեղէններու, խմորեղէններու, շաքարեղէններու, չոր ու թարմ մրգեղէններու և ոգելից ըմպելիքներու ճոխ սեղանով: Այս պսակի օրհնութեան համար եկեղեցի կերթան լուսավառութեան թափօրով, առհասարակ հետիոտն, եթէ հարսի տուն չափազանց հեռու չէ, իսկ եթէ ոչ, կառայումբով: Բոլոր հանդիսականներ ձեռքերնին մոմ առած կառաջնորդուեն լապտերներով, մաշալաներով²⁵ և տիոլ-գուռնայով: Թափօրականաց խառնաշփոթ աղաղակ, անորոշ ձայներու գոռում-գոչում, փոխանակ մարդկօրէն գուարճանալու և ազգային երգեր ասելու, հիւ՛, պիւ՛, շիւ՛, ճիւ՛ ձայներով կատարեալ վայրենութիւն կ'ներկայացնեն լուրջ դիտողին: Մարդու բերան չի բռներ ամէն բանի մէջ այդ համեստ ժողովրդեան այսպիսի անպատուաբեր արարմունք նկարագրել: Իսկ եկեղեցոյ մէջ թէ քահանայն ի՞նչ օրհնութիւն կ'կարդայ պսակի՝ այս գլխաւոր սուրբ խորհրդեան համար, որոյ սրբութեան կ'ծառայեն եկեղեցոյ մնացեալ վեց խորհուրդներ, բնաւ լսող չկայ:

Բաց ի սմանէ, է՛լ կենդանի հաւ բերել, ճուացնել եկեղեցոյ մէջ, աղմու՛կ, ժխո՛ր... Լռե՛, գրի՛չ, լռե՛, այդ չափն էլ շատ է և վիրաւորիչ ազգային պատույն: Այս համեստ ժողովուրդ այդ ժամուն, զիտես թէ յանկարծ Մէքայ սերնդականութենէ ելած կայենականի փոխուած է: Կարսեցոց և ալէքսանդրապօլցոց հարսանեաց հանդէսներն էլ այսպէս են, բացի եկեղեցոյ միջի աղմուկէն: Եւ ահա թափօրն նոր գոռում-գոչումով վերադարձաւ փեսայի տուն, բայց այստեղ ընտանեկան համեստութեամբ պարեց, ուրախացաւ, ընթրեց և ցրուեցաւ:

Երկրորդ օր խնամիների տնէն փեսայի տուն կրերեն սայլերով հարսի օժիտներ: Նոր զոյգի տուն

կահաւորելու կատարեալ բաականութեամբ այնչափ կահ-կարասիներ կ'եցուեն փեսայի տունը և այնպիսի շռայլութեամբ, որ այդ պատճառաւ ուրիշներու ամուսնանալն կ'ոճուարացնէ և երկու սեռի չամուսնանալու չարաբաստիկ կեանք կ'պատճառաւորէ շատերուն՝ ընդդէմ աստուածադիր օրինաց:

Ե

Չարգացման միջոցներու վերաբերութեամբ

Քաղաքիս հայեր ունեն եկեղեցական-ծխական հինգ վարժարաններ: Երկու երկդասեան երկսեռները կ'պահպանուեն ընդ հովանաւորութեամբ *Ս. Յովհաննէս Մայր եկեղեցոյ*²⁶, որոնց մէջ կան 107 տղաներ և 175 աղջիկներ: Երկու միդասեան երկսեռներ՝ ընդ հովանաւորութեամբ *Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ*²⁷, որոնց մէջ կան 96 տղաներ և 110 աղջիկներ: Եւ մի միդասեան արականաց վարժարան՝ ընդ հովանաւորութեամբ *Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ Նորաշէնու*²⁸, որոյ մէջ կան 21 աշակերտներ: Հայոց հինգ վարժարանաց աշակերտների թիւն է ընդամենը 509՝ 224 տղայ և 285 աղջիկ: Կան այստեղ և երկու արականաց մասնաւոր վարժարաններ պետական ուղղութեամբ: Տիրացու Յակոբ Տէր-Յարութիւնեանի վարժարանի մէջ՝ 50, Եղիշէ Իսահակեանցի՝ 87, որոնց մէջ կ'վարժուեն ընդամենը 137 հայ աշակերտ:

Պետական վարժարաններ²⁹ չորս են քաղաքիս մէջ.

ա) *Գիմնազիոն*, որոյ բոլոր աշակերտաց թիւն է 192, որոնցմէ 66 տեղական և 37 օտարական հայեր, 60 ռուս, 22 թուրք և այլն: Առաջ կրկնապատիկ էին հայ աշակերտներ՝ մինչև անցեալ տարի...:

բ) *Քաղաքական վարժարան*, որոյ բոլոր աշակերտաց թիւն է 264, որոնցմէ 170 քաղաքացի հայեր են, 37՝ զիւղացի հայեր, մնացեալ 57 ռուս, թուրք և այլն:

գ) *Արհեստաւորաց վարժարան*, որոյ բոլոր աշակերտաց թիւն է 116, որոնցմէ 70 հայեր են, գրեթէ բոլորն էլ զիւղացիք՝ բացի երկուքէն, 24 ռուս և 22 թուրք:

դ) *Մասնաւոր իգականաց ռուսաց վարժարան*, որոյ բոլոր աշակերտուիեաց թիւն է 54, որոնցմէ 28

26 Սբ. Հովհաննէս եկեղեցու Մետրապոլիտան արական դպրոցը հիմնադրվել է 1844 թ., իսկ Հռիփսիմյան օրիորդացը՝ 1859 թ. (այս հաստատությունների գործունեության մասին տես՝ **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 43-45):

27 Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արական և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցները հիմնադրվել են միաժամանակ՝ 1889/90 ուստարում: 1909 թ. Եղիսաբեթ և Մկրտիչ Աֆանասյան ամուսինների կողմից կառուցվում է արական դպրոցի նոր շենքը և ստանում Աֆանասյան անունը (նշվ. աշխ., էջ 46-47):

28 Նորաշեն թաղի Սբ. Աստվածածին արական դպրոցը հիմնադրվել է 1867 թ. (նշվ. աշխ., էջ 43-46):

29 Գանձակի մասնավոր և պետական դպրոցների մասին տես՝ նշվ. աշխ., էջ 47:

25 Բացականչություն, որ նշանակում է՝ *Աստված ցանկացավ*:

հայ, 18 գանձակեցի, 10 օտարերկրացի հայեր և մնացեալ 26 ռուս:

Ուրեմն քաղաքիս մէջ 509՝ հայոց եկեղեցական ծխական վարժարանաց միջոցաւ, 545՝ տիրող իշխանութեան վարժարանաց միջոցաւ հայ աշակերտներ կվարժուեն, որոնց թիւն է 1054: Թողումք այն հայ աշակերտները, որք քաղաքէ դուրս այլևայլ հեռաւոր տեղեր կվարժուեն, որոնց թիւ գտնել չէր կարելի: Հայեր, իրենց զաւակներ վարժեցնելով աստուածապաշտական, տնտեսագիտական, եկեղեցագիտական և կենցաղագիտական գիտութեանց մէջ, բարի հայ և բարի քրիստոնէայ կպատրաստեն հայ ազգի գոյութիւնը պահպանելու և տիրող իշխանութեան երկրի բնակավայրերու բարեկիրք բնակիչներ հասցնելու նպատակաւ: Ինչպէս որ բազում դարերէ ի վեր, իրենց շրջակայ վայրենի և կիրք կլանող ազգաց բարբարոսական հարուածոց և արգելքների ամէն կերպ չարքաշութեանց դիմանալով, ծառայեր են ընդհանուր մարդկութեան վերազարգացման և կժառայեն ցայսօր ժամանակի:

Հապա եթէ հայեր իրենց դրացի ազգաց ոմանց մնան լինէին ուսումնատեսաց, աշխարհի խաղաղութեան վրդովեցուցիչ և ընդհանուր զարգացման միջոցներ ձեռք առնելու ձգտումն չունենային, իրենց մէջէն որչափ դատարկաշրջիկներ, անբարոյականներ, գողեր և ընդհանուրի բարեկեցութեան վնասակար անդամներ պիտի արտադրէին ի վնաս աշխարհի և մանաւորապէս ի դժուարութիւն մեր բարեխնամ տէրութեան կառավարչական գործոց: Անուրանալի է, որ առհասարակ ամէն տեղ, հայեր իրենց վարժարաններու բռնած ուղղութեան և նոցա միջոցաւ աւանդուած դաստիարակութեան շնորհիւ և բարեկրթութեամբ իրենց դրացի ազգերէն գեր ի վերոյ կհանդիսանան, ընտանեկան քօղի սրբութեան, շինարարութեան, հիւրասիրութեան, խաղաղասիրութեան, մարդակազմի պնդութեան և աշխատասիրութեան մէջ:

Թէ տեղական հայ ժողովուրդ ի՞նչ ուղղութեան կհետևի ազգային լրագրաց և պարբերական թերթերի միջոցաւ, և ո՞ր խմբագրի առաջնորդող յօդուածներու յայտնած մտքերու հաւան եղած է և օգտակար կհամարէ զայն իւր զարգացման և մտաւորական պաշարին համար, մեր կարծիքով այդ նորա ստացած այս ու այն լրագրի և պարբերական թերթերի բաժանորդագրութեան որքանութենէն կտեսնուի³⁰, ուստի այստեղ կնշանակենք իւրաքանչիւր լրագրի բաժանորդներու թիւը.

ա) Պաշտօնական «Արարատ» ամսագիր, որ բացառութիւն կհամարուի, զի թէև 64 բաժանորդ ունի, սակայն հարկադրեալ: Ստացողներէն 37 քահանայ, 11 դպիր, 15 վարժապետ և մի ոչ հարկադրեալ աշխարհական:

Աֆանասյան դպրոցը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1985 թ.)

բ) «Նոր-Դար». ունի 58 բաժանորդ,

գ) «Մշակ». 60 բաժանորդ,

դ) «Աղբիւր» և «Տարագ». 123,

ե) «Մորճ». 18,

զ) «Արձագանք». 8:

Ռուսերէն՝ «Կապկազ» 30, «Թիֆլիսկիյ լիստոկ» 13, «Նօվօյե-օրոզրենիե» 39:

Իսկ մնացեալ միւս հայ թերթեր, ինչպէս ստուգեցիմք, յոյժ սակաւ բաժանորդներ ունենալու համար, ինչպէս կասեն, մի-մի, երկու-երկու, ուստի և դուրս թողուցիմք:

Զ

Նորանոր ձգտումների վերաբերութեամբ

Սօտ անցեալէն առաջ քաղաքիս հայ բնակչաց իւրաքանչիւրի տան կից եղեր է այգի: Երբ քաղաքն սկսեր է զարգանալ, հարստանալ և փողոցներ, ըստ մեծի մասին ուղղուիլ, այնուհետև քանի մը գլխաւոր փողոցներու վրա եղած այգիներ հետգհետէ բաժան-բաժան եղած են թէ՛ գերդաստանական բաժանման և թէ՛ տնատեղերու գետնի զինք թանգանալու պատճառաւ: Աղքատներ, իհարկէ, փողի կարօտութիւն ունենալով, սկսեր են իրենց այգիներ մասն-մասն ծախել զանազան մարդկանց վրայ՝ տնաշինութեան համար: Այգետեղեաց մէջ տներ շինուեր են երկու կարգ՝ դէմ առ դէմ, իրենց ունեցած մասնաւոր պարտէզներով, որք դէպի այգետեղոյն խորք երկարացած են: Այդ նորաշէն պարտէզաւոր տները մի-մի փոքրիկ թաղ կձևացունեն գլխաւոր փողոցի ուղղութեամբ, իբրև աջ ու ձախ թաղային թեր: Դոյն փոքրիկ թաղի համար փողոցի վրայ մի անցք կամ մի մեծ դուռ (դարվազայ տեղացուց լեզուով) թողուցած են, ուրտեղէն աջ ու ահեակ թաղերի բնակիչներ իրենց բնակարան կզման: Իսկ հարուստներ իրենց այգետեղեաց վրայ նոյն ձևով կալուածներ շիներ են՝ վարձու տալու: Այսպիսի փոքրիկ՝ աջ ու ահեակ բացուած թերին տեղացիներ մահիւ³¹ կըսեն: Բայց գլխաւոր փողոցներէն դուրս

30 «Թէպէտև տյն լրագրաց զաւառական գործակալներէն ոմանց անձնական հաշիւներու պատճառաւ լրագրաց բաժանորդներու թիւը աւելացնելու յորդորներ պակաս չեն» (ծմբ.՝ հեղինակի):

31 Թաղամաս:

քաղաքի տնաշինութեանց հին ձևեր տակաւին կմնան: Իւրաքանչիւր տան կից՝ ետևի կողմ, այգի կայ: Քաղաքի մէջ եղած այգիներ ցեխապատով (մօհրա) շրջապատուած են, իսկ սոցա հեռաւոր շուրջ և հետզհետէ տարածուած այգիներ փշագանկով շրջապատուած: Քաղաքի նորաշէն բոլոր տներ թրծեալ աղիւսով շինուած են, քիչերն քարաշէն են: Վերջին կէս դարու մէջ քաղաքն այնպէ՛ս արագութեամբ փոփոխութիւն ստացած է, որ տները, իրենց հին ու նոր, զանազանակերպ շինութեամբ, փողոցներու ուղղութեան վրայ խախտածամուկ տեսարան կնէրկայացնեն: Տեսնողն կարծէ, թէ ասոնցմէ ոմանք հնադարեան, միջնադարեան և վերջնադարեան են: Օրինակի համար, սկսեալ գիւղական ստորին կարգի տներն մինչև գաւառական, նահանգական և մայրաքաղաքական շքեղ տներ, իրարու հետ խառն պարակից են:

Անցեալ դարի վերջի յիսունական թուականների առաջին տասնեակ տարիներու մէջ շինուած տներու պատերը ցեխով են բարձրացուցեր, որք փայտածածկ են և տափարակ տանիքով: Այդպիսի տներ փոքր, ցածր, թզաչափ մեծութեամբ վերևէն բացուած լուսամուտով, խաւար և խոնար են գիւղական տներու նման: Երկրորդ տասնեակի մէջ շինուած տների պատեր, թէև որն մօհրայով, որն թրծեալ աղիւսով, բայց կամարածածկ են, որոնց պատերու վրայ թրծեալ աղիւսով Նոյեան տապանի նման քաշելով բարձրացուցած կամարածն ըրած են: Կամարներէն որն գմբէթածն և որն օրորոցածն, որոնց յատակ կան հողէ, կան աղիւսապատ են: Նոյնպէս և վերևէն կամ կողքէն փոքր լուսամուտներով: Պատերու վրայ կան խորշեր, պատուհաններ, դարակներ՝ մթերքներ դնելու³²:

Երրորդ տասնամեակի մէջ տներու շինութիւններ ընդարձակուած են, սենեկաց թիւ աւելացուցած, պատերու վրայ բաւական մեծութեամբ լուսամուտներ բացուած են ներսի կողմէն բակի վրայ: Թէև փայտայարկ և տափարակ տանիքով, բայց ներսէն բաւական կոկիկ, ոմանց ծածկի գերաններ բաց, ոմանց ձեղուն և յատակ տախտակամած ներկած կամ առանց ներկի, կահաւորած են հասարակ աթոռներով, սեղանով, լամպով և այլ կահ-կարասիքներով: Ոմանց ննջարանաց մէջ չորս ոտնեայ հասարակ թախտեր կան, որոյ վրայ քանի մը հոգի կպառկեն, իսկ ոմանց ննջարաններու մէջ գատգատ հասարակ մահճակալներ դրուած են: Տներէն ոմանք կրկնայարկ են:

Չորրորդ տասնամեակի մէջ տներ կրկնայարկ եղած են ըստ գերմանացոց ճարտարապետու-

թեան, ծածք օրորոցածն (թերևս հետևեր են գաղթական գերմանացոց) և կղմինդրով պատած, ներսի ու դրսի կողմէն մեծ-մեծ լուսամուտներով, որք երկաթեայ վանդակապատ ունեն: Վերջիններս, իհարկէ, աւելի շքեղ և կանոնաւոր կարասիներով են, պատեր պաստառուած, փայլուն գարդերով աւելի, քան իր նախորդ տասնամեակինն:

Հինգերորդ տասնամեակի տներ եվրոպականացած են: Շինուած են նորանոր ճարտարապետութեամբ, կրկին մեծութեամբ դռներով ու լուսամուտներով, առանց վանդակապատի, մեծ դահլիճով, բազում սենեակներով, յօրինուածոյ ձեղունով, յատակն նկարէն տախտակամածով, պատշգամբներով, իսկ ծածկ թիթեղապատ: Պատեր ծածկուած են գեղեցիկ և թանկագին պաստառներով, սենեակները փայլուն ու քնքոյշ կարասիներով, թանկագին նիւթերով կահաւորուած են, ծածկոցներով և վարագոյրներով գարդարուած, եվրոպական գորգերի փռուածքով, շքեղ լամպերով ու բազմաճրագ ջահերով:

Առաջին և միջին հարուստներու տներու ներքև սրբատաշ քարերով շինուած են սրահի մեծութեամբ ներքնատները՝ գինին գով պահելու, որոյ մէջ ծայրէ ի ծայր լիքն են խցաչափ մեծութեամբ տակառներ: Նկարագրածս ամէն հին և միջին կարգի տներ իրենց ձևով ու կարասիքներով այժմ շատ կան և կմնան իրենց տներու ձեռքին, եթէ նոցա վիճակ նոյն է մնացեր, ինչ որ էին իրենց տնաշինութեան ժամանակ: Տներու շինութեանց որպիսութենէ թող չափէ և հասկանայ ընթերցող քաղաքիս հայերու արանց և կանանց հագուատի տարազը և նիւթը և ապրուստի ելևէջ վիճակը, նիստ ու կացն, վարք ու վարմունք և կրթութիւնը:

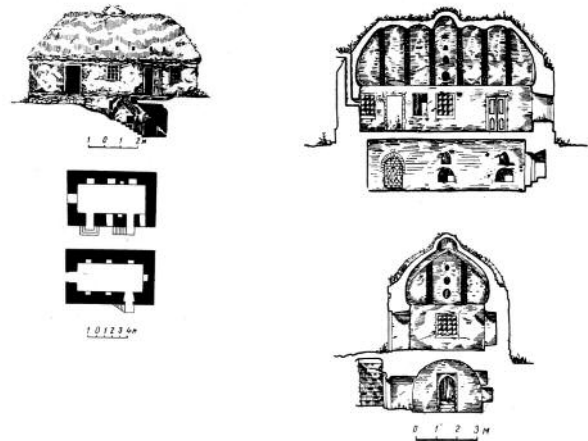
Անցեալ ժամանակի մէջ օղիի գործածութիւն և արտահանելու պահանջ շատ է եղեր այստեղ, դորա համար տներուն կից եղած այգիներ 2/3 մասն թթենիներ կբռնէին, ապա մի մասն խաղողի որթեր: Այն ժամանակ թթից քաշուած օղիի տեղական բաթման (լիտր, որ 16 ֆունտ է) մի մանէք կծախտի եղեր, իսկ երբ որ տերութեան կողմէ ակցիզ (մաքս) տրուեցաւ օղեհանութեան վրայ, այգետերեր թթենիները կոտորեր են, որ կծառայէր և շերամապահութեան և նոցա տեղ գինեբեր որթեր տնկեր են: Հոգատար իշխանութիւն, մաքսի միջոցաւ, ժողովրդեան կենաց վնասակար օղին քիչցունել ցանկացեր է թէև, բայց ժողովուրդն էլ նոցա փոխարէն գինեբեր այգիներ գիտցեր է աւելի շառցունել: Օղեհանութիւն, խմելու վնասակարութենէ ի գատ, և՛ մահառիթ տենդի պատճառ եղեր է տեղական բնակչաց, զի թթի օղեհանութեան նիւթի մնացորդն՝ չէչն, իւրաքանչիւր օղիի գործարանատեր (ամէն տուն, որ թթենի ունեցեր է, ունեցեր է և՛ օղեհանութեան գործարան) անխտիր կերպով կքափեր իւր տան առաջ, փողոցի մէջ կամ պարտէզի մի անկիւն, որն որ արևի տաքութեամբ թթուելու և փտելու հոտն, բացի տենդէն և բազում տեսակ հիւանդութեանց, պատճառ եղեր է և

32 «Այս կերպ տներու գլխաւորն տակաւին կմնայ և կպահպանուի իբրև դիւանատուն (կանցելերիս) գիմնագիտնի քաղաքիս, որ Խանսկի անուն կկրէ, զի ռուսաց տիրապետութենէ առաջ իշխող պարսից խանի տունն է եղեր, ուր իջևաներ է յիսունական թուականին ռուսաց թագաժառանգ, հանգուցեալ երջանկայիշատակ Աղէքսանդր Երկրորդ կայսր, երբ այցելեր է ի քաղաքս» (ծմբ.՝ հեղինակի):

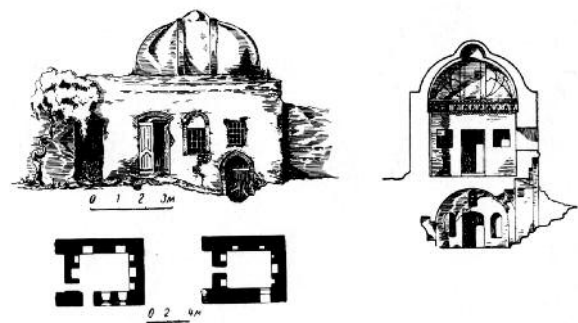
մատաղ սերունդին դեղնութիւն, վատառողջութիւն և հալունաշ կեանք առթելու, և բազում գերեզմանաց էլ բնակիչներ է պատրաստել և գաղթեցուցեր: Գանձակեցիք կվկայեն, որ աճելութեան էլ վնասակար է եղեր այդ գարշահոտութիւն: Սենք, այս բաներ լսելով, արդէն գիտէինք, երբ այստեղ պաշտօն ունեցանք: Բայց մի տարիէն յետոյ փորձառութիւն ունեցանք եկեղեցոյ պարտեզի մէջ, որոյ թթենեաց բերքէն օղեհանն մնացորդ չէջը քանի մը կոյտ դիզեր էր տեղոյն գերեզմանաքարերու վրայ, որոնցմէ գոյացած գարշահոտութիւն իրաւ անտանելի էր: Սորա հետ երևակայութեանս մէջ ծագեցաւ և առաջուց լսածս՝ գարշահոտութեան վնասակարութիւն, ուստի և անմիջապէս գլուխս պտոյտ եկաւ, այնպէ՛ս որ քիչ մնաց տապանաքարերու վրայ կործանուէի:

Տիգրանակերտու կողմանց պէս և՛ այստեղ կայ իլեարասը (տարեկան վէրք), որ մարդիկ սովորաբար կհանեն դէմքի ու ձեռաց վրայ: Բայց այժմ այն վէրք թէ կիսով չափ պակասած է, ի հարկէ չէի անհետանալու և մաքրասիրութեան թագաւորելու պատճառաւ, ուստի կլիման այժմ վճիտ է, օդ՝ մաքրուած, առողջութիւն՝ զօրացած, և բնակիչներ հետզհետէ, ինչպէս իրենք կըսեն, կգեղեցկանան: Բայց այժմ ևս երկու սեռն էլ գրեթէ ամբողջովին տզեղ են, ինչպէս որ վարժարանաց միջոցաւ կստուգուի: Մինչև ներկայ ժամանակս նոր սերունդի մէջ բաւական շատ թուով սոսկալի տզեղութեամբ ծաղկատարներ կան, այնպէս որ դէմքերնին բոլորովին այլանդակուած են: Այսպիսի վիճակի ենթարկուած օրիորդներուն մեծ մխիթարութիւն են ուսումն և ձեռագործութիւն, որոնց համար եռանդով կաշխատեն յառաջ գնալու:

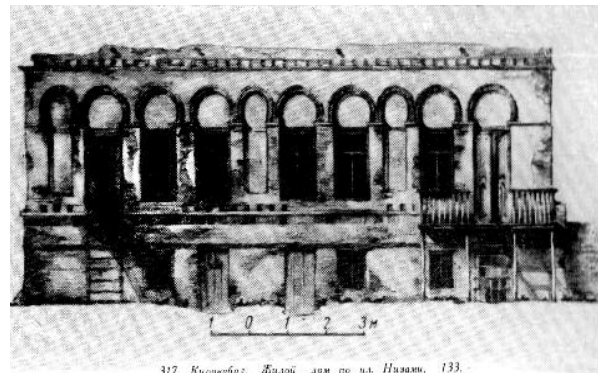
Գանձակու հայոց թաղեր խմելու ջրի կողմանէ³³ կարի աղբատ են: Աղբիւրով կամ ականահատութեամբ արտաբերուած «քահրիզի» ջուր չունեն, այն ինչ թուրքաց թաղեր չորս քեահրէզներ ունեն, նոյնպէս և քաղաքի ստորակողման տեղերէն ոմանք արդէն ականահատութեամբ ջուրը բերած են: Լաւ և առատ սառոյց էլ պակաս է այստեղ, որով կարողանային աղբատներ ամառնային տօթի ժամանակ մի փոքր մխիթարութիւն վայելել, որովհետև ձմեռն այնչափ ցուրտ չըներ, որ ամառուան համար սառոյց գոյացներ: Եղած սառոյցներն էլ կեղտոտ, անպիտան են, զի նոցա շերտերու մէջեր լի են հողերով, աւազներով և հողմավար ծղօտիներով: Գետակի ջուր իւր գնացքի տեղը չի սառեր, այլ յարմար ժամանակին պիտի անցունեն գոգաւոր տափարակներու մէջ սառցներու: Վասն որոյ հայեր միշտ գետակի տաք ու պղտոր ջրեր խմած են մինչև ասկէ քանի տարի առաջ: Այնուհետև պ. Վարդազար Բռիզաւեանց (ընչաւետութեամբ միջին կարգի մի երիտա-

316. Кировобад. Жилой дом «кошбеллы-я» по ул. Мясникова, 51. Предпожительная дата строительства XVII—XVIII вв. Фасаd, планы и разрезы

315. Кировобад. Жилой дом «кошбеллы-я» по ул. Комсомольской, 24-а. XVIII в. Фасаd, планы и разрезы

317. Кировобад. Жилой дом по ул. Низамы, 133. Начало XIX в. Фасаd

Նմուշներ Գանձակի բնակելի տներից, ժե-ժՆ դդ.

սարդ), ութ հազարաչափ ռուբլի ծախսելով, գետակի ջուրն ծածկեալ աւազաններու միջոցաւ գտել տուեր է և խողովակներով բաժաներ է հայոց գլխաւոր փողոցներու վրայ: Վասն որոյ այս երիտասարդն այնչափ պատիւ ունի ժողովրդեան առաջ, որ իրմէն հարուստներու ոսկոյ փայլունութիւն կնսեմանայ սորա հանդէպ: Խրախճանական շատ ճաշերուն հրաւիրուած է, լինի նա տանտիրոջ բարեկամ կամ ոչ:

Առաջին կարգի հարուստներէն Նանասեան պ. Պետրոս այժմ սկսեր է քաղաքիս ջուրն աւելի ազ-

33 Քաղաքի ջրամատակարարման մասին տես **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

նուացնել: Ինք, զաւակ չունենալով, մահկանացու զաւակի փոխարէն յիշատակաց արժանի մի անմահ զաւակ ստեղծագործելու ձեռք զարկած է. այն է՝ ակնահատութեամբ քահրիզի ջուր բերել կուտայ հայոց քանի մի փողոցներու վրայ բաժանելու, որն մինչև առաջիկայ (1891 թ.) յուլիս ամսոյն դուրս բերուած կյուսացուեր, և որոյ վրայ արդէն քանի մը հազար ծախսեր է: Աղքատ դասակարգ ժողովուրդն էլ, որ ամարանոց երթալու միջոց չունի, քանի մը հազար բերաններով արդէն սկսեր է օրհնել այդ պարոնի եղբայրսիրութեան հոգին:

Մենք, յառաջ քան զՆանասեանն, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շրջակայ երեք թաղերու բնակիչներէն ընկերութիւն կազմեցինք՝ բաժանորդագրութեամբ քահրիզի ջուր բերել տալու: Եւ արդէն ինն հոգի իրաւասուներ ընտրած, 7000 թուրքիաչափ ստորագրել տուած և ձեռն ի գործ եղած էինք, բայց գործի զլուխ կանգնող անձանց շատութեան և գործն շատ բարակ և խոր խորհրդածութեանց ենթարկուելու պատճառաւ մինչ այս, մինչ այն խորհրդոց մէջ կալեծփէին մեր իրաւասուներն, պ. Պետրոս Նանասեանցն, միայնակ իր ձեռնարկած գործի գլուխ անցնելով, քահրիզի ջուր բերելու «անդրանկութիւն» յափշտակեց մեր ձեռքէն: Ահա «գարբայութիւն Աստուծոյ բռնաբարի և բռունք յափշտակին գնա» վարդապետութեան իմաստի գործնական պարզ մեկնաբանութիւնն է Նանասեանցի ըրածն: Բայց իրեն վրայ էլ խօ՞ արժան չնստեցաւ արբայութեան այդ նեղ և անձուկ ճանապարհն, զի փոքրոգի մարդկանց ոմանց նախանձ, ոչ միայն վնասներ և արգելքներ հասցնելու աշխատեց, այլև փորուած ու պեղուած ականներու և հորերու մէջ գետակի ջուր կապելով լեցուց, ամբողջ գործը արել և քանդել ջանալով, իսկապէս հոգեմաշ ըրաւ յուսահատութեան աստիճանի հասցնելու չափ: Այս մասին մենք եկեղեցւոյ ատեանի մէջ բարեմաղթեցինք և կրարեմաղթենք առ Աստուած, որ այդ նախանձով պարոններու կիրքը ի բարի նախանձ շրջէ «ի պատիւ մի գմիմեամբ ելանելոյ» Պօղոս առաքեալի քարոզածի պէս: Եւ ցոյց տուինք այդ չար ու նախանձ անձերուն բարենախանձութեամբ գործելու յիշատակաց արժանի այլ գործքերը և «անդրանկութիւն» վայելելու յարմար միջոցները: Օրինակ՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ օրհորդաց վարժարանի շէնք չունենալն, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վարժարանաց շէնքեր և գրադարան չունենալն, նոյն եկեղեցւոյ գմբէթ և զանգակատուն չիներու կարևորութիւնը, քաղաքիս Երևանցոց և Նորաշէն թաղերու սակաւաթիւ և անձեռնհաս ժողովրդեան անշուք և խարխուլ եկեղեցեաց վերանորոգութեան պետքն, ասոնց նման և այլ «անդրանկութիւն» վայելելու միջոցներ: Առ որս անշուշտ ենք, որ մի օր այդ սերմեր պիտի բուսցունէ Գանձակու պարարտասիրտ ժողովուրդ:

Է

Գանձակու այգեստանայց պտղատու ծառեր և նոցա պտուղներու տեսակներ ու որպիսութիւններ

Խաղողի որթեր տնկուած են 1 1/2 արշին լայնութեամբ թումբերու երկու եզերքներու վրայ: Թումբեր աննշան (մի քիչ) բարձրութիւն ունեն, որթերու կոճղեր ծածկուած են նոցա մէջ: Վազերի հեմման համար երեք հաստ հաստ և երկար եղէգներ եռոտանիի պէս վազի շուրջ տնկուած են և մէջտեղից կապուած: Վազի վրայի մի տարեկան հին ուսեր կթեքն կամարած և նոցա ծայրեր կխոնարհացնեն ու կկապեն եղէգներու վարի եռոտանիներու վրայ, որ խաղող շատ տան: Եւ արդարև, բոլոր պտղատու ծառերի թէք ընկած ճիւղերն աւելի առատաբեր են, իսկ նոր խաղողներ (վազի վրայ գարնան ծլած թարմ ուսը) կբարձրանան եղէգներու վերի ծայրի վրայ, փաթաթուելով կիովանաւորեն վազին: Իւրաքանչիւր վազաթումբերու մէջտեղ թումբի լայնութեամբ առուներ կթողուն, որուն տեղացիներ ածու կրեն: Սակայն որթատունկերու կարգն շատ անկանոն ձևած են, առաջին՝ թումբեր և առուներ փոխանակ արևելքէն արևմուտք երկարացնելու, իհարկէ, ինչ տեղ որ կյարմարի, որպէսզի հարաւային արեգակն նոցա վերայ իյնար, շատ այգիներու առուներ և թումբեր հարաւէն հիւսիս երկարացուցեր են, որով ամբողջ վազերու ստուերներ, իրարու վրայ հովանաւորելով, զիրար կզրկեն արևու ջերմութենէն և կտկարանան անման ու բերքի մէջ: Երկրորդ՝ մի թումբի վրայ երկու կարգ տնկուած վազեր իրարու դէմուդէմ են ուղիղ գծով, որ եռոտանի չեն կազմեր, որպէսզի իրարու արեգակ չխափանէին:

1. Խաղող ունի 13 տեսակ.

ա) *Չամչենի*. սպիտակ ու դեղին որակութեամբ, մանրապտուղ, կարի քաղցր, որոյ գինին ամենընտիր կլինի և թէ առանձին քամին շամպանայի դէմ կմրցէ:

բ) *Լկենի*. սևորակ, Գանձակու մեծաքանակ սև գինին գլխատրապէս այս խաղողից կպատրաստեն:

գ) *Կուրծենի*. ըստ վրացոց՝ խաղող, ասել է՝ ճիշտ նման երկրորդին թէ՛ որակութեամբ և թէ՛ համով, բայց սորա կաշին հաստ է, քան նորան:

դ) *Կարմրակենի*. մոյգ կարմիր, սորա պտուղներ մեծ են, քան թէ 2-րդ և 3-րդ տեսակներին: Սա թէ՛ գինի կտայ և թէ՛ երկար կապրի ձմեռ, որոյ միս պինդ և կաշին հաստ է:

ե) *Սպիտակենի*. ասորմէ թէ՛ սպիտակ գինի կպատրաստեն և թէ՛ ուտելու համար ձմեռ երկար կապրի:

զ) *Իծենի* (էծու պտկի ձև). սև, սա ամէն տեսակ խաղողէն դիմացկունն է ձմեռուայ համար, թէ՛ պահելու և թէ՛ թթու դնելու կախտյանայ:

է) *Հազրենի*. այն է սպիտակ էծուպտուկ, որ 6-որդի յատկութիւններն ունի:

ը) *Աղագորմագ* (աղան չի տեսնար). սպիտակագոյն, սա գրեթէ միևնոյն ուտելու համար է: Իւր ամուն առած է շուտահասութեան համար, այսինքն՝ այգեպանն կուտէ, այգետիրոջ այքին չի հասցուներ: Մշոյ այգիներու մէջ սորա նման շուտահաս խաղողի մի տեսակ կայ, որուն վաղահաս անուն կուտան:

թ) *Թարիզենի* (թերևս Թարիզէն տեղափոխուած). սպիտակ, դեղնագոյն, երկարապտուղ, որից կպատրաստեն սպիտակ ազնիւ գինի: Կրսեն, որ ձմեռուան համար հայեր բաց օդի մէջ կպահեն այս տեսակ խաղող, որ շատ չի սպրիթ, թուրքեր փակ օդի մէջ կպահեն, որ շատ կապրի և մեծ քանակութեամբ կարտահանեն զանազան քաղաքներ:

ժ) *Կախէթի խաղող*. մօտ անցեալի մէջ Կախէթէն փոխադրուած, թէ՛ տնկելով և թէ՛ պատուաստելով բաւական աճեցուցեր են: Տեղույս կլիման նորա յատկութիւնը չի փոխեր: Հարկ չկայ ասելու, որ պատուական գինի կուտայ:

ժա) *Մուշկատնի* (ռուսերէն). փոխադրուած է Խրիմէն, որ հնդկաընկոյզի հոտ ունի թէ՛ խաղողն և թէ՛ նորա պատուական գինին:

ժբ) *Կանաչկենի*. որակութիւնը միշտ կանաչ, չամչենիի նման քաղոր, մտտ և կաշին պինդ, յորմէ գինի չեն քամեր, այլ ուտելու համար է:

ժգ) *Մարանդենի* (փոխադրուած է Հին Նախիջևանից). գոյնը սև է, ողկոյզը մեծ և ամէն խաղողապտուղի շուրջն լիքն է կորեկաչափ խաղողի չիաս հատիկներով: Կարի քաղոր է, յորմէ գինի կշինեն, բայց սակաւագիւտ է:

2. Նոռ. 5 տեսակ՝ քաղոր, թթու, թթուաշ, որոյ տեսակները կզանազանուեն իրենց կեղևի որպիսութեամբ: Մի փոքր տիաս ժամանակ քաղելով՝ կցամքեցնեն բացօդեայ տեղ, որ երկար ապրի, ուստի և հատիկներ այնչափ մտտ չեն լիներ: Կուր գետի փունքներու մացառներու մէջ անթիւ վայրենի նռներ կան, որոյ պտուղներ թէև փոքր, բայց առատ հիւք կմատակարարին, յորմէ նռան թանձր «գինի» կշինեն: Սա խմելու չի պիտոյանար, այլ խորոված ձկներ, նորա մէջ թաթախելով, կհամեմեն, որոյ ֆունտն՝ 15 կոպէկի կծախուի, կարտահանեն ուրիշ քաղաքներ և կկոչուի նառ-շարաբի:

3. Թուգ. 3 տեսակ՝ սպիտակ, սև և «օխտը բարանի», այսինքն՝ տարին եօթն անգամ բար (նախախայրիք) տուող:

4. Կիտրոն և նարինջ. նոր մշակուած, ջերմանոցներու մէջ տնկուած և փոխադրուող տակառներու մէջ: Կիտրոն կարի մեծ կլինի, բոնալիթ, իսկ նարինջը, ընդհակառակն, փոքր, երկուքն ալ հաստակեղև և ոչ այնչափ բարեհամ և ազնիւ:

5. Դեղձ. 4 տեսակ.

ա) *Հիւլի* անունովը, որ ամէնէն պատուականագոյնն է, մէկ թուշը՝ դեղին, միւսը՝ կարմիր: Սոքա եր-

կու տեսակ են՝ տապակուող և չտապակուող, այսինքն՝ կորիզից պճրուող և չպճրուող, համն անոյշ, բոնալիթ և առանց աղումազի:

բ) *Երևանի*. գոյնը դեղին, աղումազով, չպճրուող, համն անոյշ, հոտը կինամոնի, ձուածն՝ սագի ձուի մեծութեամբ և երկարակեաց:

գ) *Ջրռ*. գոյնը սպիտակ, կարմրաթուշ, հաւկիթի մեծութեամբ, ըստ մեծի մասին կուտը հանելով կչորացնեն (չիր անել) ձմեռուան համար:

դ) *Թիւքսըզ (անմագ)*. կեղևը՝ խնձորի նման նուրբ, մեծութիւնն՝ խոշոր ծիրանի չափ, բազմաբեր և բարեհամ:

6. Կեռաս՝ 5 տեսակ.

ա) *Արլաղ*. վաղահաս, սպիտակ, փափուկ, ջրոտ:

բ) *Աղ-գիլաս*. սպիտակ, սա առաջինից ատելի խոշոր է և քաղոր:

գ) *Ղարա-սաչաղ*. մոյգ կարմիր, երկրորդ տեսակի մեծութեամբ և անուշութեամբ:

դ) և ե) *Ղոխմի-գիլաս*. սպիտակ և մոյգ կարմիր, արքայակաղնի մեծութեամբ և պինդ միս ունեն:

7. Թթու-գիլաս, այն է՝ բալ (վիշնեա). ո՛չ այնչափ ազնիւ տեսակ, ինչպէս որ Կոստանդնուպօլսոյ արուարձաններու բերքն է: Գանձակեցիներ գրեթէ ամէն տեսակ պտուղներէն, կեռասից սկսած մինչև տիաս ընկոյզ, գիտեն բանդակ՝ «անոյշ» ըստ պօլսեցոց (մուրաբա) շինել և կարի շռայլութեամբ կգործածեն: Հարուստն սկսեալ՝ մուտ գործեր է մինչև աղքատի տուն: Լի՛ք-լի՛ք անուշ-ամաններով քանի մը տեսակ կհանեն հիւրերու առաջ:

8. Ծիրան. 3 տեսակ՝ *Գեօգ-արիզ*՝ մեծ, ջրալի, անոյշ: Քաղցրակորիզ, ո՛չ այնչափ ազնիւ և ո՛չ Վանայ ծիրաններուն պէս բազմատեսակ:

9. Սալոր. 3 տեսակ՝ *Ալուչա*. դեղնագոյն, մեծ, ջրալի և զովարար: *Գեօգա սուլթան* թթուաշ, սորա թէ՛ թարմ և թէ՛ չորացածը կերակուր համեմելու համար է: *Շլոր*. մանր և կարի թթու՝ միայն կերակուրներու համար:

10. Նեմեցի դամբուլ (դամոն). սև և սպիտակ, երկարածև և կարի անոյշ:

11. Դամբուլ (սա դամոն չէ). բազմատեսակ ու սալորի ձևով (բարեհամ, թթուաշ և թթու), զանազան մեծութեամբ և ոմանք հաւի ձուի չափ, որոնց ազնիւ տեսակների 5 հատն մի ֆունտ կկշռէ: Վանը, որ ծառապտուղներու մայրաքաղաքն է³⁴, որու մէջ 60 տեսակ տանձ և 40 տեսակ խնձոր կայ և այլ պտուղներ, այս տեսակ պտուղ չունի: Վերոյիշեալ դամբուլներու անուններն են՝ *ալբուխար*, *քաղցր դամբուլ*, *ջրռ-դամբուլ*, *Ղոխմի դամբուլ* (քաղցր և թթու), *Էլի դամբուլ*, *ծիրանի դամբուլ* և այլն:

12. Խնձոր. քանի մը տեսակ՝ *դրոշիթի*, որ վաղահաս է, *շխշխկան*, որոյ միջի սերմ շարժական է:

34 «Չանազանեայք ի պտուղս և ի տերևս և բազումս բազմաբերս (Խորենացի. գլուխ Ա, ԳԼ, ԺԶ)» (ծնք՝ հեղինակի):

Մուշկի՝ բարեհամ և անուշահոտ, Թթու խնձոր և Ղուզի-գորան: Վերջի երկուքը ձմեռնուկ են և երկարակեաց:

13. Տանձ. նոյնպէս քանի մը տեսակ, բայց ոչ ազնիւ և բարեհամ, որոնց անուններն են՝ Նառ արմուտի, Բլղիրչին բուդի (լորամարգի ազոր), Մարխոշո, Չմեռնատանձ, Կորկատանձ:

14. Մերկկիլ. առ հասարակ պատուական է: Թթու-սերկկիլ՝ գրեթէ մարդու գանգի մեծութեան չափ, շաքար-հայտասի (շաքարասերկկիլ)՝ տանձի ձև է և կարի քաղցր, թթուաշ՝ կերակուր համեմելու համար: Թարիզէնի, որը երրորդի մեծութիւնն ունի, բայց համը քաղցրն է:

15. Թուփ. սպիտակ և կարմիր, վերջնոյս խառքոս կըսեն տեղացիներ, որ հագուագիտ է:

16. Կտողին (կաղին). երկու տեսակ՝ Ղօզ փնտրզ (ընկուզակաղին), փոքր ընկուզի մեծութեամբ, այն է՝ արքայակաղին և երկրորդն՝ մանր տեսակ:

17. Ճողոպուր (ընկոյզ), որոյ փութն 80 կօպէկից մինչև մի մանէթ կծախտի:

18. Հիւն (պարսկերէն՝ զօղալ-հուն կամ հոյն), երկու տեսակ՝ կարմիր և սպիտակ, որոյ հիւսք եփելով կթանձրացնեն, նոսն գինիի հետ ձկնեղենաց գործածելու (հիւն-շարաբի):

19. Փշատ:

20. Ունար (յունար):

21. Ջկեռ. ըստ օսմանցոց՝ մուշմուլա:

23. Մամուխ՝ սալորի տեսակի պտուղ, որ կարելի է անուանել սև սալոր, կերակուրի մէջ գործ կածեն:

24. Խուռնիկ-կարախտումա:

25. Շմբալութ (շագանակ):

26. Հաղարճ կամ լեմսի խաղող, որոյ ծառ փոքր թփի չափ է, պտուղներ՝ խաղողի մեծութեամբ, գոյնը՝ սպիտակ, համը՝ թթուաշ:

27. Նուշ-դիւրաբէկ տեսակ (քեաղզ-բաղէմի) հագուագիտ:

28. Մոր (մորենի). ըստ ռուսաց՝ մալինա, որոյ տունկ փշոտ և փոքր թուփ է:

Գանձակու գաւառ կարտահանէ

1. Մեծ քանակութեամբ գինի, որ իւր շահեկանութեան գլխատր միջոցն է:

2. Երկրորդ տեղ կըռնեն արմտիք և իւղ, պանիր, բուրդ, տաւարեղենաց կաշի և ոչխարեղենաց սեկ:

3. Երրորդ տեղ կըռնէ թարմ միրգ:

4. Լուածաղիկ, մատուտակի արմատ (պիան, ըստ օսմանցոց՝ միամբալի):

Գաւառիս ընտանի անասուններ չենք ուզեր մէջ բերել, զի Հայաստանի այլ գաւառներու սովորական անասուններէն աւելի ոչինչ չունի:

Ը

Թռչուններու տեսակներ

1. Բազէ: 2. Ղիրդի՝ վերնոյն տեսակէն, անորմէ փոքր - կընտանեցնեն լոր որսալու: 3. Յին: 4. Բու: 5. Հոպոս. ըստ վանեցոց՝ պուպու: 6. Գէջա-դուշի (չղջիկ): 7. Մրիս (փաստան): 8. Թուրաջ: 9. Կարաւ:

10. Եղունիկ (աղանի)՝ վայրի և ընտանի: 11. Տետրակ (տատրակ): 12. Սալամբ՝ կարաւի մեծութեամբ, թագ ունի գլխին, սպիտակ փետուրով, խատուտիկ: 13. Լոր: 14. Արեղսձագ (արտուտ): 15. Կղկղիկ՝ հոպոսի մեծութեամբ, թագ ունի գլխին: 16. Սարեակ: 17. Տէն՝ ծիծեռնակի մեծութեամբ, սևաթոյր: 18. Ծիծեռնակ: 19. Մորեխաձիս՝ մարախ կոտորոյ: 20. Ծիս (ճնճող): 21. Կռունկ: 22. Արագիլ: 23. Կաշաղակ (անծեղ): 24. Ազրաւ: 25. Ջլի-վիստրի՝ բացագոյն դեղին, սարեակի մեծութեամբ, որ կձայնէ՝ պիտ, պիտ, պիտ: 26. Բարաջիստ՝ մոխրագոյն, նոյնպէս սարեակի մեծութեամբ, որ կեռասներ փչացնելու համար տղաքներէ կհալածուի: 27. Սասարբ՝ սպիտակ գոյնով, վայրի բաղի մեծութեամբ: 28. Սագ՝ ընտանի և վայրի: 29. Սոխակ: 30. Բաղ՝ ընտանի և վայրի: 31. Հնդկահաւ: 32. Ընտանի հաւ: 33. Սիրամարգ՝ հագուագիտ: 34. Սուլաշ (սև ագռաւ): 35. Կարոլախ. ըստ ռմանց՝ կանաբէյկա: 36. Սահակ թռչուն: Յերեկին սոցա ձայնը երբէք լսուած չէ և չէ տեսնուած, թէ ի՞նչ տեսակ է, մե՞ծ է արդեօք, թէ՞ փոքր: Երեկոյին՝ մութ կոխելուն պէս, գիշեր ամբողջ նոքա ողբածայն (իրօք տխուր է) սիւղ կամ սաղ կձայնեն, ինչպէս մեզ կթուի՝ զիրար գտնալու: Իւրաքանչիւր ձայնելու միջոցը միաչափ է: Ամէն մի ձայնելու միջոցին մարդ, արագութեամբ համբերով, ճիշտ տասներկու կարող է համբել, ոչ երբէք տասնմէկ կամ տասներեք: Չարմանալի ճշտութեամբ կպահեն իրենց կոչելու «տաքտերն»: Մոքա թէ՛ սակաւաթիւ են, և թէ՛, ինչպէս մեզ կթուի, ընկերակցութեամբ չեն շրջեր, որովհետև եթէ մինն Սիակ կոչելու լինի, հազիւ մի ուրիշն շատ հեռունն նոյնը կպատասխանէ, դարձեալ միաչափ միջոցաւ: Իսկ երբ որ իրարու շատ մօտենան, որ հազիւ կպատասխանի, կսկսեն մի փոքր շուտ պատասխանել իրարու: Կթուի, թէ ուրախութիւն կզգան կամ կանեն, երբ իրարու կմօտենան:

Սոցա վերաբերութեամբ եղած աւանդութիւնը գանազանակերպ կպատմեն, թէպէտև ամէն կերպ զուրցուածի իմաստները միևնոյն են: Ոմանք կասեն երկու հոտաղներ կամ եղբայրներ, գիշերը իրենց արածեցուցած եզներէն մինը կորսնցնելով, մի եղբայրն կերթայ որոնելու, միւս եղբայրն, որ մնացած էր եզներու քով՝ պահպանութիւն անելու, շարունակ կձայնէ՝ Սիակ, գտա՞ր, միւսն կպատասխանէ՝ ո՛չ: Յետոյ զնացող եղբայրն էլ կկորսուի: Վասն որոյ մնացեալ եղբայրն առ երկիւղի հօրն կամ տիրոջն չի վստահանար տուն վերադառնալ, և այդ տագնապի մէջ մոլորուած տարակուսած՝ յանկարծ թռչունի կփոխուի Աստուծոյ հրամանաւ և միշտ Սիակ, Սիակ կանչելով՝ կթափառի:

Իսկ ռմանք՝ թէ գառներ արածեցնող քոյր ու եղբայր եղած են: Եղբայրն, կորսուած քանի մը գառներ գտնալու հետամուտ լինելով, ինքն էլ կորսուեր է: Քոյրն սկսեր է Սիակ, Սիակ կանչել, ամբողջ գիշեր շրջեր է և չի կարացեր գտնալ, վասն որոյ եղբոր

կորստեան վրայ սրտակէզ լինելու համար Աստուած թռչուն ըրեր է զայն, որ իր եղբայր գտնայ: Առաջի կերպ ասանդութիւնն զհողացիք կխօսին, իսկ վերջինն՝ քաղաքացիք:

Այս ասանդութիւնը նոյն իմաստով տարածուած է այս կողման թէ՛ հայոց և թէ՛ մահմեդականաց մէջ: Վերջիններս, իհարկէ, իրենց լեզուով:

Թ

Հին Գանձակ

Այս աներակը Նոր Գանձակու ուղիղ հիսախային կողմը կգտնուի մէկ ու կէս ժամու հեռաւորութեամբ՝ Գեանջա-չայի երկու եզերքի վրայ շինուած: Նորա շինութիւններէն գրեթէ ոչինչ մնացողներ չեն տեսնուեր՝ բացի բերդապարիսպներու հիմքերէն: Եւ այդպէս էլ պէտք է, որ լինէր, զի պարիսպներ և այլ շինութիւններ շինուած են գետակի փոքր ողորկ քարերէն՝ իրարու մածուցուած կրաշաղախով: Ինչպէս կթուի մեզ, քաղաքը միայն մի կողմէն պաշտպանուելու դիրք ունեցեր է: Արևելեան, հիսախային և արևմտեան կողմերէն պարիսպ չունի: Բերդապարիսպներ միայն հարաւակողման վրայ են՝ երկու կարգ: Նոցա մէջ խրամատ փորուած է՝ ջրով լեցնելու: Բերդապարսպի երկայնութիւն ու լայնութիւն վեց հարիւրական քայլաչափ են: Խօսքս միայն գետակի աջ ափի համար է, զի ձախ ափին այնչափ նշմարելի չեն: Բերդն քառակուսի եղած է: Եւ այդ քառակուսի մեծ հրապարակի մէջ խաչաձև պարիսպ դնելով՝ չորս քառակուսիի բաժնած են: Ներքին երկու քառակուսիներու (հուպ ընդ քաղաքն) մէջը մեծամեծ շինութիւններու աներածոյք կտեսնուեն (թերևս զինուորանոցներ և մթերանոցներ եղած լինեն), իսկ արտաքին, այսինքն՝ հարաւակողման երկու քառակուսիներու մէջ ոչինչ շինութիւններ չեն եղեր: Չի կան զինակրթութեան ասպարէզ եղած են և կան քաղաքի պաշարման ժամանակը ժողովրդեան պատսպարանաց ծառայեր են: Չի ինչպէս ասինք, քաղաք երեք կողմէն անպաշտպանելի է: Գետակի աջ և ձախ ափանց պարիսպներ իրարու կցուած են՝ գետակի վրայէն կամուրջով, և նոյն աներակ կամուրջի աչքերու առաջը տախտակամածով ջուրն արգելած են եղեր՝ պարսպաց միջի խրամատի մէջ լեցնելու:

Արտաքին պարսպի վրայ՝ ամեն յիսուն քայլի միջոցին, բուրջեր³⁵ շինուած են՝ բոլորշի-բոլորշի, խորանի ձևով դուրս ընկած: Գետակի երկու ափանց քաղաքամասեր իրարու հետ հաղորդակցելու երեք կամուրջներու հետքեր կերևին: Միջի կամուրջի երկու կողմանց աչքեր տակաւին կմնան իրենց կամարներով:

Քաղաքացոց բնակութեան բնաւ մնացողներ չկան, բացի գետինն հաւասարած հիմքերէն, որք նոյնպէս գետակի ողորկ քարերով շինուած են՝ ա-

ռանց կրաշաղախի: Բնակչաց ոմանց բակերու մէջը՝ գետնի վրայ տարածուած կտեսնուեն թզի, նռան և թթենեաց ընձիւղներ:

Գետակի աջ ափի քաղաքամասին հիսախային կողման վրայ կգտնուի, ըստ հայոց՝ *Խոսրով նահատակ*³⁶ և ըստ թուրքաց՝ *Իմամ-զադէ* ուխտատեղին, որոյ մի քառակուսի սենեկի մեծութեամբ քարուկիր և կամարակապ շէնքի միջնավայր կայ յարգելի գերեզման, որ երկու արշին բարձրութեամբ և երկարութեամբ տախտակամածով ծածկուած է գերեզման՝ մարդկանց անտեսանելի: Սոյն քառակուսի փոքրիկ տաճար չորեք կուսէ դռներ ունի:

Տաճարի վերայ կբարձրանայ ո՛չ սրածայր գմբէթ՝ կանաչ-կապոյտ գոյն յախճապակով ներկուած, որ այժմ քանի տեղէ ճեղքուած և խարխալուած է:

Տաճարին, նորա գաւթի և այլ շինութեանց մէջ մահմեդականաց երևելի մարդկանց գերեզմաններ և նոցա արձանագրութիւնք, որը՝ մարմարիոնի և որը՝ հասարակ քարի վերայ, և ոմանց վերայ ներկուած քարապատկերներ կտեսնուեն: Սոյն ուխտատեղին հասարակ պատերով քառակուսի շրջապատուած է: Իւրաքանչիւր պատն երկու հարիւր կանգուն երկայնութեամբ, որոնց մէջ բազմաթիւ խիտ առ խիտ գերեզմաններ կան (զանազան քաղաքներէ և շրջակայքէն բերուած)՝ իրենց արձանագրութիւններով և քանի մը փոքրիկ գմբէթաւոր մահարձաններ: Սոյն ուխտատեղին կգնան քիչ հայեր և շատ մահմեդականներ: Գրեթէ ամէն օր անպակաս են շրջակայ գիւղերէն և Գանձակէն: Կյաճախէն մինչև անգամ զանազան քաղաքներէն:

Ուխտատեղոյն պահապան մահմեդականն, որ իր ընտանեօք սոյն տեղ կբնակի, ամէն ազգէն դիմողին տաճարին դուռը կբանայ՝ նուէրը ընդունելով: Գաւթի դրան մօտ երկու աչօք կոյր մի մօլլա, թաշկինակ բաց արած, նստած կերգէ (իհարկէ, հոգևոր երգ) և ամէն անցուղարձ անողին ջանմաթի (դրախտին) արժանանալ կբարեմադթէ առ Աստուած՝ ստանալով իրեն տուած ողորմութիւնը:

Նոյն՝ մեր գնալու օրը, մահմեդական ուխտատուրաց հոծ բազմութիւն կար՝ կին, աղջիկներ, տղաքներ՝ խառն նստած, ամենքն ի միասին բարձրաձայն կողբային, կուրծքերնին կծծէին, ինչպէս կանեն իրենց Ալի մարգարէին սպանման տարեդարձին:

Հին Գանձակէն մինչև ի նորն՝ նոյն գետակի ձախ ափին, շինութեանց տերբուկներ յաճախ կտեսնուեն, իսկ աջ ափին քարուկրով թումբ շինած են՝ կան ջուրն ափունք չողողելու և կան արտաքին թշնամին ջուրն չկտրելու, այլուրեք չտանելու, որ բնակիչք ծարաւակոտոր չլինեն, զի ջուրն դիւրաւ կհանուի աջ ափի վերայ: Մոռացանք ասելու, որ

35 Աշտարակներ:

36 Խոսրով նահատակ մատուռի մասին մանրամասն տես **Կաթալեայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

հին Գանձակի մէջ հայոց ո՛չ եկեղեցոյ և ո՛չ գերեզմանաց հետք չերևեր:

Ժ

Գանձակու վիճակի անձկութեան,
նորա և այլ հոգևոր վիճակաց անկոպար
բաժանման վրայ

Աշխարհի հետզհետէ յառաջադիմելու ապացոյց այն է, որ որդին իւր ծնողէն աւելի կտովրի և փորձառու կլինի (հիարկէ, որ պիտի սովրի և փորձ լինի), և աշակերտ իւր վարժապետէն աւելի (հիարկէ, ո՛չ ամէնք, այլ գէթ մեծագոյն մասն): Այդպիսով աշխարհի յառաջադիմութեան շաւղով յառաջ կընթանայ: Յառաջադիմութիւնը արհեստներ կկատարելագործէ, գիտութիւններն հետզհետէ աւելի կպարզաբանէ: Յառաջադիմութեամբ գերդաստանական զարգացումն կճոխանայ ուղիղ կենցաղավարելու, իշխանութիւններ կզօրանան և կկատարելագործուին բարոյք կառավարութեան համար, օրէնքներ կկատարելագործուին ի դիրակեցութիւն մարդկանց, գրաւոր հեղինակութիւններ կսրբագրուին ուղիղ առաջնորդելու համար, դաստիարակութիւն, բնութեան տուած օրինակով, կուղղուի վարք ու բարքի շտկելու, որ մարդիկ իրենց սուրբ կոչման հասնեն:

Իսկ այն ամէն ազգերու իշխանութիւններ, որք իրենց եղած տեղ կանգ առեր են, մտքի պաշարմամբ յառաջադիմութեան ուղիի մէջ չեն ուզեր մտնալ: Նորա հետզհետէ յետախաղացութեան կենթարկուին: Մտքի պաշարում անզարգացման նշան է, ինքնուրույն գործելու կարողութիւն չունենալն է: Այդպիսի իշխանութիւններ և ազգեր ո՛չ իրենց օգուտ կբերեն և ո՛չ իրենց ստորադրելոց և եղբարց:

Չարդիս, դրացի ազգին գործունէութիւն, ճոխութիւն և զարգացումն, անգործ և մտօք անզարգացեալ դրացի ազգին նուաճումն, աղքատութիւն, ապիկարութիւն, հետևապէս և կործանումն կբերէ, այն ինչ բնկերսիրական օրէնքով պիտի նորա դեկավարը լինէր՝ անտարանի քարոզած հոգւոյն համեմատ: Եւ այդպիսի յետադէմ ազգի և իշխանութեան պողովատիկ (պողպատ) խարխիս կհալուի, կլուծուի հպատակաց գայթակղութեամբ՝ ի կործանումն երկոցունց: Ժամ է, վայրկեան է ապրելու, որոյ ճարտարապետը պիտի լինի մեր հոգևոր ծայրագոյն իշխանութիւն:

Մեր հոգևոր իշխանութեան պարտաւորութիւն համարուած մեծամեծ գործերէն մի փոքրիկ յառաջ բերենք, այն է՝ նորա վիճակներու անկոպար բաժանումն: Չի կայ այնպիսի՝ թեմ, որ իւր ընդարձակութեամբ, իւր բազմաթիւ գործերն ի գլուխ բերելու անձեռնհաս է: Այդպիսին, եթէ երկուքի բաժնուի, թէ՛ մի թեմական դպրոցը կաւելանայ, և թէ՛ ձեռնհասօրէն կկառավարուի: Սորա հակառակ կայ այնպիսի՝ թեմ, որ իւր փոքրկութեամբ թէ՛ մի թեմական դպրոց

կառավարելու անձեռնհաս է և թէ՛ ի չգոյէ գործոյ դատարկ մնացած, նստակեցութեան դատապարտուած է: Պարզենք՝ *Թիֆլիզի թեմ* կարելի էր երկուքի բաժանել, որով թէ՛ մի այլ թեմական դպրոց կբացուէր և կկառավարուէր Ախլցխայի մէջ՝ իւր ունեցած հաստատուն աղբիւրներով, և թէ՛ գործերը ձեռընհասութեամբ կկատարուէին:

Շուշիի թեմի ընդարձակութիւնը *Շամախոյ թեմի* անձկութիւնը կրնար ընդարձակել, որով և կունենար մի լրացեալ թեմական դպրոց: Այսպէս են և հոգևոր կառավարութեանց ոմանց բաժանումներ: Օրինակ՝ Աղէքսանդրապօլ քաղաքի վրայ կայ 125 գիւղ, իսկ Կարսի վիճակ այնչափ փոքր է, որ բոլոր հայերը Աղէքսանդրապօլ քաղաքի հայոց թուն ալ պակաս են: *Աղէքսանդրապօլու հոգ. կառավարութիւն* տարին 3000 համարէն աւելի գիր կարձակէ, իսկ *Կարսի*նը և *Գանձակի*նը՝ թերևս հազարէն էլ պակաս: *Գանձակու հոգ. կառավարութեան* վիճակ կբաղկանայ միայն 23 գիւղերէ, բոլորն էլ՝ գրեթէ քաղաքի շուրջը, իսկ *Շուշույի թեմի Իգիրմիդօրթ*³⁷ *ասուած վիճակի* գործակալութիւն կբաղկանայ 24 գիւղէ, որ Գանձակ քաղաքէն 2 1/2-3 ժամ, իսկ *Շուշիէն* 2 1/2-3 ատուր ճամփայ հեռաւորութիւն ունին: Չիշենք, որ ձմեռը շատ անգամ հաղորդակցութիւնը կընդհատուի:

Յիշեալ *Իգիրմիդօրթի* գործակալութեան գիւղեր *Գանձակու Գետաշէնու գործակալութեան* գիւղերէն, ըստ ամենայն պարագայից, այնչափ կտարբերուին իրարմէ, ինչպէս գիշեր ցորեկէն: *Իգիրմիդօրթի* գործակալութիւն նսեմացած է, հիարկէ, իւր կենտրօնէն հեռու լինելու համար, մինչև անգամ այստեղի նորակառոյց եկեղեցին երկու տարի առաջ օծելու կմնայ: Վարժարան չունին, հովուի այցելութենէ զուրկ են: 1824 թուականէն մինչև 1890 *Իգիրմիդօրթ* գաւառակին ոչ որ այցելութիւն ընող չէ եղեր *Շուշուայ* առաջնորդներէն, բացի գեր. Արիստակէս վարդապետ Սեդրակեանէն: Իսկ այլ հովուական պարտաւորութեանց պակասութիւնը կընման ըստ իրեանց սորասի:

Թիֆլիզու թեմի Շամշաղնոյ գործակալութիւն *Թիֆլիզէն* որչափ ատուր ճանապարհի հեռու է, այնչափ ժամուայ ճանապարհիս մօտ է Գանձակէն: *Շամշաղնոյ* և *Իգիրմիդօրթի* գործակալութեան գիւղերի բնակիչներ ի լոյս գիտեն, թէ *Թիֆլիզ* և *Շուշին* ինչ են, իսկ Գանձակ ամէն օր կտեսնան: *Շուշիի* կօնսիստօրիայն իւր՝ *Իգիրմիդօրթի* գործակալութեան գնալիք գրեր կխրկէ Գանձակու հոգ. կառավարութեան վրայ, որ «առաքէ ըստ պատկանելւոյն»: *Թիֆլիզի թեմի Շամշաղնոյ* գործակալութեան վիճակի 17 գիւղերու ծնելոց, պսակելոց և ննջեցելոց տարեկան վիճակագրութեան տեղեկագիրը այդ երկու գործակալութենէն կուղարկուեն Գանձակու հոգ. կառավարութեան, որ հաղորդէ մարմնատուր իշ-

37 Զսանչորս:

խանութեան: Վերոյգրեալ երկոքին գործակալութեան զինուորակոչութեան վիճակահանութիւնը Գանձակու գաւառի մէջ կլինի, և նոցա առուտորը՝ զանձակեցոց հետ:

Թերևս ոմանք զմեզ անհաշուագէտներու կարգին դնեն, որ չենք իմանար, թէ՛ եթէ Թիֆլիզի թեմ երկոքի բաժնուի, ծախսոցն էլ երկու դուռն կբացուի: Այո՛, բայց ի՞նչ անենք, որ որչափ հոգի առաւել է, քան զմարմին, նոյնչափ ևս ժողովրդեան բարոյական շինութեան առաւել է, քան զնիւթական հաշիւն: Անոյ մայր եկեղեցոյ և նորա կաթողիկոսարանին ճրագալոյս ո՞վ պիտի անի, քանի որ այնտեղ ժողովորդ չկայ: Տարակոյս չկայ, որ մեզ հետ և շատեր գիտեն, եթէ թեմերու թիւն աւելանալու լինի, մեզի բաժին չիյնար: Այո՛, մենք գիտենք թափուր մնացած թեմերու փորձերէն, բայց մեր որոնածն այն է, որ Գանձակու և յաջորդութիւններու գործունէութեան ասպարէզ չկաշկանդուի անձուկ վիճակի մէջ: Թո՛ղ վիճակիս զիւղերն աւելնան Շամշադնոյ և Իգիրմիդօրթի գործակալութեանց քանի մի զիւղերով, որոյ համար քանիցս անգամ խնդիր տուած են ներկայ վեհափառ ծայրապետին թէ՛ նորա Տիֆլիսոյ վիճակատրութեան և թէ՛ արդի աստուածարեալ օծելութեան միջոցին, բայց լուծումն չէ ստացուել: Երանի կլինէր, որ լուծումն ստացուէր, և այդ ժողովորդ իւր մերձաւոր հովուի ձայն լսէր և առաջնորդուէր դէպի լոյս:

Շատ կարևոր է Հայաստանի զիւղերուն ռէս լինել, որպիսիք կպակասին այնտեղ, քան Գաղղիոյ փռէնս³⁸ լինել, ուր շատ կան: Անարդարութիւն է չխոստովանել, որ թափուր վիճակաց համար յաջորդ վարդապետ չկայ և ոմանք թեմերուն՝ եպիսկոպոս, զի պատրաստող բերան չկայ:

Փոխանորդական այցելութիւն
ի գիւղօրայս հայոց Գանձակու
վիճակի ի 20էն յունիսի 1890 ամի

ԺԱ

Ս. Թարգմանչաց վանք

Նախ այցելեցինք ի վանս Թարգմանչաց³⁹ ի 21-ն յունիսի, ուր կատարեցաւ մեր սուրբ թարգմանչաց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ տօնախմբութիւնը: Ս. պատարագէն զկնի օծեցինք տեղոյն վերանորոգեալ զանգակատան գմբէթի խաչը: Աստուծոյ տաճարն վայելուչ բարեգարդութեան մէջ կգտնուէր իւր բոլոր պարագայիւր: Ծերունագարդ վանահայր Թեոդորոս

Թարգմանչաց վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

վարդապետ Շիրակունին, իւր կոչման համաձայն, ուղիղ կենցաղավարուելով, ակնածելի եղած էր շրջակայ գիւղօրէից հայ ժողովրդեան... քահանայութեան համար տիրացումեր պատրաստելու մասին:

Նոյն տօնախմբութեան օրը վանքին խնամակալ պ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեանցը⁴⁰ բոլոր ուխտատուները պատուեց ճաշկերութեան առատ սեղանով:

Վանքի կառավարչական գործոյն մէջ աչքի կզարնէր նորա սեպիական անտառի պահպանութեան հոգատարութիւնը և հարկ եղած տեղեր ճանապարհաց ուղղութեան և հարթութեան հեռատեսութիւնը, բոլոր սահմանի ցանկապատութեանն, բազմաշխատ գործունէութեանն և ներքին բնակարանական շինութեանց մէջ ճաշակի ակներև նրբութիւնն: Բայց մի պակասութիւն զգալի եղաւ մեզի, այն էր՝ վանքի ապագայ յարատև կառավարութեան մտից աղբիւրներ չլինելն և եղածն էլ բարձի թողի առնելն: Թէև վանքն ունի վարելահողեր, բայց քանի մը տարիէ ի վեր կմնան անմշակ, զի չունի ո՛չ արօրաքարշ եզներ և ո՛չ կաթնատու անասուն՝ կովեր և ոչխարներ, բացի մի գոյգ եզներէն, որք վանքի առօրին պիտոյից կծառայեն, իսկ հողագործութեան համար ոչինչ: Այդ յառաջ եկած կլինի պ. խնամակալի վանական ապրուստի միջոցներուն անտեղեակ լինելն:

Խնամակալ Տէր-Ներսէսեանցի պատրաստած վանքի ելևմտից հաշույ վրայ առայժմ աւելորդ կհամարենք միտք դարձնել, որովհետև նա յիշեալ հաշիւը ներկայացուցեր է ազգիս ընդհանրական Հայրապետին, որուն հետև հրաժարական տուած է խնամակալութեան պաշտօնէն: Ուստի և նորին աստուածարեալ օծութիւն նոյն հաշուեցուցակը առաքել է Գանձակու հոգևոր կառավարութեան քննելու:

38 Իշխան:

39 Գտնվում է Խաչակապից 1,5 կմ հյուսիս: Հիմնադրումն ավանդաբար կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ: 1980-ական թթ. խարխուլ վիճակում տակավին կանգուն էին միայն Սբ. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցին, գավիթը, զանգակատունը և ստորգետնյա թաղակապ մի շինություն (վանքի մասին մանրամասն տե՛ս Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 217-233):

40 Խոսքը հայ վաճառական-արդյունահանող զանձակեցի Ներսէս Աբրահամյան Տէր-Ներսիսյանցի մասին է: Վախճանվել է 1896 թ. (նշվ. աշխ., էջ 218):

Թարգմանչաց վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

ԿԻՐԱՆՑ. գյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

Քանի խօսքով տեղեկություն վանահոր մասին: Շիրակունի վարդապետն⁴¹ վաթսուն տարիներ անցուցած և կարի ծերացած, լաւ ևս է ասել ծերութիւնը փութացուցած (կա՛ն չափազանց աշխատասիրութեան, կա՛ն սնունդի պակասութեան համար, զի կարի չարքաշ կեանք կվարէ) բազմափորձ անձնատրութիւն է: Երիտասարդ հասակի մէջ, զկնի իւր կնոջ

մահուան, վարդապետական կոչումն ստանալով՝ ինքզինք ազգային ծառայութեան նուիրեր է, զանազան գաւառներու և վանքերու մէջ վարժապետութեան պաշտօն վարելով, որով և բազմաթիւ մարդիկ պատրաստեր է, եթէ ո՛չ այնչափ գիտնական՝ գէթ բարոյական մարդ, որ ազգային եկեղեցւոյն կալիտոյանան և նորա ժողովրդեան կառաջնորդեն: Նա՛ Շիրակունին, մեր մեծ և փոքր վանքերու չորս պատերու մէջ մնացած, անձուկ գաղափարով կեանք անցուցած վարդապետ չէ շատերու նման, որք միայն իրենց կեանքը բտել գիտեն: Սա գիտցեր և ջանացեր է ուրիշներու մարմնական և հոգեկան կեանքի կերակուր պատրաստել: Ուստի մարդ, երբ նորա «ցուցակ ծառայութեան» կարդայ, հիացման մէջ կմնայ, որ այսպիսի բազմաշխատ և բազմարդիւն վարդապետն, ցայսօր ժամանակի լոկ վարդապետ մնացած է, գէթ մի որևիցէ պարզաբաշխութեան չէ արժանացեր: Տարակուսելի է, տարոյս մէջ մարդ պատրաստելու նուիրում՝ տոյնպիսի հազուագիւտ վարդապետի անգնահատելի մնալու պատճառն ինչո՞վ բացատրենք:

Գեր. Շիրակունի վարդապետն ունի և քանի մը հատոր գրական աշխատութիւն և իր պարապոյ ժամեր ի գուր չկորսնցնելու համար մինչև անգամ համարձակուեր է Եղիշէի պատմագիր և Նարեկացւոյ աղօթագիրք ոտանատրի դարձնել: Թէ որչա՞փ յաջողեր է այդ բարձր ձեռնարկութեան մէջ, ես չգիտեմ, բայց գիտեմ, որ Եղիշէի ոսկեղենիկ պատմագիրք և Նարեկացւոյ մեղրածորան աղօթագիրք ոտանատրի դարձօղսն պետք է բնագրէն աւելի փայլեցուցած և քաղցրացուցած լինի, որ...

41 Թեոդորոս վարդապետ Շիրակունին 1867 թ.-ից առ 1910-ական թթ. վարում էր վանահոր պաշտօնը (նշվ. աշխ., էջ 227-228): 1879 թ. նրա հեղինակությամբ Ելիզավետպոլում լույս է տեսել «Համառօտ դասատետր ազգային պատմութեան» աշխատությունը: 1870-1891 թթ. վանքում ստեղծել է նաև 10 ձեռագիր, որոնք պահվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (Միճնայան Թ., Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015, էջ 98-99):

ԺԲ Կիրանց

Ամսոյս 22-ին վանքէն մեկնելով՝ մի ժամուայ չափ ճանապարհորդութիւն ընելով հասանք *Կիրանց*⁴² գոտ հայաբնակ գիւղը, որ կբաղկանայ 35 տներէ՝ 237 արական, 139 իգական: Ունի մի անշուք, հնաշէն *Ս. Աստուածածին* անունով եկեղեցի⁴³: Չունի ուսումնարան և ոչ գրեթէ ժամասաց տիրացուներ, բայց այս պակասութիւններն առ այժմ ներելի թուեցան ինձ, որովհետև այդ ամբողջ միաբան հայ գիւղացիներ (հայի ամբողջական միաբանութիւն հրաշք համարելու է) ասկէ երեք տարւոյ չափ առաջ 10.000 մանէք՝ մի պատկառելի գումարով, ծախսելով իրենց վերջի կոպէկները, գիւղի անդաստանի սահման՝ հանդերձ անտառով, ի գնոյ առած էին նախկին գիւղակալուածատէր գանձակեցի Սիքալէ Մելիք-Շահնազարեանցէն:

Գիւղիս եկեղեցւոյ անշուքիւն, ըստ ամենայն պարագայից, նորա ժողովրդեան անբարեպաշտութեան չէի կրնար տալ, որովհետև ժողովուրդն աղքատութեան մէջ գտայ, վասն որոյ պարտաւորեցայ եկեղեցւոյ վերաշինութենէն նախադաս համարել ժողովրդեան նիւթական վերանորոգման միջոցները քարոզել: Նախ քարոզեցի դժուարակոխ ճանապարհներու ուղղելն ու հարթելն, երկրորդ՝ ձորի սահանագնաց գետակի ջուր իրենց անջրդի արտերու վրայ բերելու առուատեղին ցոյց տալու համար ժողովրդեան հետ անձամբ գնացի, ուրդ (բենդ) կապելու տեղն որոշեցի և յաջողուեցաւ, որոյ սկիզբն պիտի լինի *Կանգնեալ խաչ* (Կաղնախաչ)⁴⁴ անունով ուխտատեղի մատուռի ներքէն: Սոյն ուխտատեղէն փոքր հեռու կգտնուեն երկու փոքր մատուռներ, որ տեղոյ ձորակի այս ու այն կողմերը շինուած են: Սրբաբնակ տեղերուն տեղացիներ *Քոյր և եղբայր*

կանուանեն: Պատուիրեցի նաև քահանային, երեցփոխանին և տանուտէրին, որ ամենայն տարի, կալի ժամանակ ժողովրդեան կալատեղէր գան, իրաքանչիւրէ կալեմասն հաւաքեն յանուն վարժարանի, որով կարողանան իրենց զաւակներուն ուսում տալ, և քանի մը տարի այս բանս կրկնելով՝ գոյացեալ արմտիք ամբարեն երեցփոխանի պատասխանատութեան ներքև՝ և ամենայն տարի ցանքի ժամանակ սերմ չունեցող գիւղական աղքատաց, ինչպէս իրենց սովորութիւնն է, տոկոսով սերմանափոխ տան և կալոցի ժամանակ նոյն փոխն հաւաքեն՝ հանդերձ վերադրովն: Այլև գիւղիս սահմանի մէջ անբաժան մնացած արտերէն երեք կտոր արտ յատկացուցինք յանուն եկեղեցւոյ և վարժարանի՝ այդ սերմով ցանել, և սորա գոյացեալ արդիւնք միացնել արմտեաց գումարի տոկոսեաց հետ, որով և կարող կըլլան մի ուսուցիչ վարձել իրենց տղայոց ընթերցանութեան համար:

Այդ բարեպաշտ ժողովուրդ քարոզած այս պատուերնեցից այնչափ զգայուեցան, որ երեկոյին՝ ընթրիքի ժամանակ, վերստին այս քարոզը կրկնել տուին մեզ, իսկ մենք, յետ կրկնութեան խոստացանք իրենց սիրած քարոզն գրի առնել և տալ գործակատար քահանային, որ իրենց խոստացած պարտք ամէն տարի թէ՛ իրենց յիշեցնէ և թէ՛ գործադրութեան հսկէ, զի մեր ձեռնադրած նորընծայ Անանիա քահանայն Շիրակունի⁴⁵ նոյն գիւղի քահանայն էր և նոյն կողման տասն և վեց գիւղօրէից գործակատար, որ հետս առած ի միասին կայցելելինք գիւղերին: Կրկին անգամ սքանչացման արժանի է այդ գիւղի բնակչաց ամբողջական միաբանութիւն, որովհետև գիւղի հին կալուածատէրէն առնուած հողեր և բանջարանոցներ մարդ գլուխ բաժաներ են իրենց մէջ առանց խռովութեան և դժգոհանաց: Ո՛վ, այս գիւղը օրինակելի է հայ գիւղաբնակչաց մէջ:

Մի խելացի կարգադրութիւն ևս տեսայ նոցա մէջ, որ անտառի կէս մասը պահպանութեան ներքև դրած էին՝ ծառեր մեծցնելու թէ՛ շինութեանց պէտք գալու ապագայի մէջ և թէ՛ ծախելու համար, իսկ մնացեալ կէս մաս՝ առտնին պիտոյից համար կտտորելու: Այն ինչ հին կալուածատէրի ժամանակը ամբողջ անտառ անխնայողաբար և հաւասարապէս կտտորել են, որոյ համար այսօր շինութեանց պիտոյից համար ոչ մի փայտ չկայ գիւղի սահմանի մէջը: Գիւղիս և *Փիւի* ասուած շէնի մէջտեղը կգտնուի պաղլիլի (շիպ) առատ հանք:

42 Գտնվում է Գաշկեսանի համանուն շրջկենտրոնից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Արթինաջուր գետի ձախ վտակի՝ Ուխտարաջրի ձախ լեռնալանջին (ծ. մ. բարձր է 1230-1380 մ):

43 1930-ական թթ. քանդել են և քարերն օգտագործել պահեստի շինարարության մեջ (*Կարապետյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 238):

44 «Շիրակունի վարդապետն քարոզել է այս կողման ժողովրդեան, որ *Կաղնախաչ* յորջորջման փոխարէն *Կանգնեալ խաչ* ասեն՝ վախճալով, որ հայ քրիստոնէայն կրկին կռապաշտութեան չդառնայ: Մի՛ վախճար, համեստափայլ ծերունի, հայն հաւատքի մէջ հաստակող է, դժուարութեամբ կփոխէ, ինչպէս որ դժուարութեամբ փոխեց կռապաշտութիւն խաչապաշտութեան հետ: Նա գիտէ մինչև անգամ իր ազգի թագաւորութիւն տալ քրիստոնէութիւն պահպանելու համար: Ուրեմն մի՛ վախճա, և մեր հեթանոսական կրօնի վրայ լոյս տուող քանի մը հաս ու կտոր մնացեալ բառերն մի՛ անհետացնէր: Բաւական է, որ մեր նախնեաց Նաասարդի, Վարդափառի, Կրակափառի (Տեռնընդառաջ) ևն. ազգակենդան սոսնախմբութեան պատկերներ կորսնցուցեր ենք» (ծնթ.՝ հեղինակի):

Կաղնի խաչ (*Կանգնեալ խաչ*) վանքը գտնվում է Կիրանցից 1 կմ հարավ-արևմուտք: 1986 թ. տեղում պահպանվում էր կիսավեր մատուռը, որի ներսում կանգնեցված էր ԺԲ-ԺԳ դդ. բնորոշ անարձանագիր մի խաչքար (*Կարապետյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 239):

45 Անանիա (աշխարհիկ անունը՝ Սմբատ) Տեր-Թեոդորոսյան Շիրակունի. Խաչակապի Թեոդորոս վարդապետի որդին էր: 1889 թ. հունվարի 21-ին ձեռնադրվել է քահանա և մինչև 1893 թ. դեկտեմբերի 21-ը հովվել Կիրանց գյուղին: Այնուհետև քահանայագործել է Գանձակի Նորաշեն թաղամասի Սբ. Աստվածածին եկեղեցւում: 1904 թ. նշանակվել է Գանձակ քաղաքի գերեզմանատան Սբ. Սարգիս եկեղեցւոյ վանահայր (մանրամասն տես նշվ. աշխ., էջ 52, 56, 238):

ԿԻՐԱՆՑ. Կաղնախաչ ուխտատեղիի մատուռը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.)

ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՐՂԱՏ. գյուղը հարավից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ԺԳ Քարհատ

Ամսոյս 23-ին այստեղէն մեկնեցանք ի Քարհատ⁴⁶ գիւղ, որ կգտնուի Ղօշ-Ղարա գետակի ձախ ափին՝ մի ժամու չափ ճանապարհորդելով: Գիւղս կբաղկանայ 80 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 435 արական, 361 իգական: Ունի Ս. Աստուածածին անունով մի փոքրիկ և անշուք եկեղեցի⁴⁷ և մի քահանայ⁴⁸, որ համեստ և ժողովրդականութիւն վայելող անձնատրութիւն է:

Ամսոյս 24-ի առաւօտեան քարոզի մէջ իրաւունք չհամարեցինք մեզի Կիրանց գիւղացուց նման անբասիր թողուլ գիւղիս ժողովուրդը վարժարան ու եկեղեցական երգիչներ չունենալու համար՝ բացատրելով ուսման կարևորութիւնը և ապացուցինք, որ միակ միջոցն է տիրող տգիտութիւնէն՝ աղքատութենէ ու նախնական տառապակիր և ապարդիւն աշխատութենէ ազատուելու:

Գիւղիս բնակութիւնն ընկած է բարձրաբերձ սարերու ձորի մէջ՝ մի պաշտպանողական դրից վերայ, իսկ անդաստանական հողերն կգտնուին բարձունքներու վերայ, որուն համար գիւղացիք պարտաւորուած են իրենց բոլոր որաներն⁴⁹ մի ժամու չափ հեռաւորութենէ գրաստներու քամակով իջեցունել գիւղամէջ, որ աննկարագրելի մի աշխատութիւն է: Այս դառն վիճակն ընտրել են պարսից իշխանութեան ժամանակի ասպատակութեանց քարուքանդութենէն ազատ լինելու համար:

46 Խոսքը վերաբերում է Ներքին Քարհատին, որը գտնվում է Դաշկեսանի համանուն շրջկենտրոնից 1 կմ արևելք՝ Արթինաջուր գետի ձախակողմյան հարավարևելահայաց ձորալանջին (ծ. մ. բարձր է 1280-1380 մ):

47 Եկեղեցին հիմնովին ոչնչացվել է 1927 թ. (նշվ. աշխ., էջ 272):

48 Քահանան էր Անտոն Վերոյան Պապիկյանցը, որը հովվել է 1872 թ.-ից առնվազն մինչև 1912 թ. (Հայաստանի ազգային դիվան (այսուհետև՝ ՀԱԴ), ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, ք. 323 շրջ.-324; գ. 11608, ք. 124):

49 Հնձած հացարույսի խորձ, կապ, տրցակ:

Գիւղիս սահմանի մէջ կգտնուին զանազան տեսակ հանքեր՝ երկաթի, պղնձի և կօպալտի: Կթուի, թէ այս գիւղի Քարհատ անուն ստացուել է երկաթահանքի գործադրութենէն, զի գիւղի հայ բնակիչներն իրենց փորձառնութեամբ քարեր կտրելով՝ երկաթ կհանեն ի հնուց ցայսօր ժամանակի թէ իրենց երկրագործական պիտոյից և զանազան գործիքներու և թէ պայտեր շինելու համար:

Աստի 30 տարի առաջ յոյներու գտած՝ գիւղիս արևելեան հարաւի կողմ կօպալտի հանքին որևիցէ միջոցաւ տիրապետել է գերմանացի Սիմէնց անունով մի հարուստ հանքապան և առաջարկել է սոյն գիւղացուց՝ սարի կողքին մի փոքրիկ տեղ շնորհել հանքի գործածութեան համար, որ ապագային իրենց բնաւ վնաս չի բերել՝ ըսելով, թէ զի մեր գործողութիւն տափին տակն է, տափի երեսին ոչինչ գործ չունենք, և այս ըսելով՝ պարզամիտ և անփորձ գիւղացուց ստորագրել տուել է և սորա գրութիւնն ներկայացնելով քաղաքական իշխանութեան և այսպիսով՝ սահմանի մի ընդարձակ մասին տիրապետել է, որուն մէջ կգտնուին սոյն գիւղացուց հին գիւղատեղին և նորա մէջ կանգուն կեցած առողջ եկեղեցին, որ իւր գործառնութեանց գործիքներու և այլ պիտոյից մթերանոց ըրած է յիշեալ հանքապան: Ի՞նչ իրատունքով որ այդ եկեղեցույն տիրել է, թէ և առ այժմ մեզ յայտնի չէ, բայց այս գիտենք, որ այդ եկեղեցույ դուռն այնպիսի ամրութեամբ փակել է գիւղացուց դէմ, որ իրենց և իրենց պապենական սիրած և պաշտած եկեղեցույ և ուխտատեղույ երես տեսնելն անկարելի ըրած է Եղեմի սերովբէական սրով պարփակուածի պէս: Պատահել է ժամանակ առ ժամանակ, որ գիւղացուց մի մասն ցանկացել է յիշեալ եկեղեցույ շուրջ բնակութիւն հաստատելով՝ պաշտել իրենց հայրենական եկեղեցին, բայց Սիմէնցը գիտցել է խորամանկել և խաբել պարզ գիւղացիներին՝ ըսելով, թէ հանքի գործածութեան համար ես այստեղ հորեր կփորեմ և վառօդով քարեր կնետեմ, այն ժամանակ ձեր տներ կփչեն, բայց ի-

րեն բնակութեան երկյարկեայ տունը, որ նոյն տեղը կգտնուի, մինչև ցայժմ իւր տուած այդ երկիւղէն ազատ մնացած է, որովհետև յիշեալ հանքը եկեղեցիէն և այս բնակավայրը ասպարեզով հեռու են իրարմէ և երկուքի մէջտեղ բլուրներ կգտնուին:

Սոյնպիսի մի հանք էլ կգտնուի գիւղիս հանդէպ՝ արևելեան կողմը, գանձակեցի պ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեանցի իրաւանց ներքևը, որ այժմ գործադրութեան մէջ է:

Մի խելացի մտածութիւն ևս սոյն գիւղացւոց մի մասի մէջ տեսայ, որք կխորհէին, թէ փոխանակ բարձրաբերձ սարաւանդներէն գրաստներու քանակով մեր օրանները խորածորի մէջ ամէն տարի իջեցնելուն, լաւ է, որ մեր շենատեղը փոխադրենք մեր արտօրէից սահմանի մէջտեղ, որ արդէն հին գիւղատեղի է: Եւ արդարև այս խելացի ձեռնարկութեան համար գիւղացւոց մի մասը արդէն իրենց բնակութիւններ հաստատած էին իրենց ընտրած տեղը: Բայց այս մասին մեր ըրած ծառայութիւն միայն այս եղաւ, որ առտնին խրատներով և քարոզներով համաձայնեցուցինք մնացեալ գիւղացիներուն գաղթել իրենց նոր ընտրեալ տեղը ի միասին բնակելու՝ հաստատելով, որ այնուհետև իրենց օրանները կալատեղ փոխադրելու աշխատութիւն կիսով չափ կթեթևանայ, և ամառուայ անգին ժամանակը կվաստակեն: Մեր այցելած երկու գիւղերու և այլ մնացեալ գիւղօրէից հաց, իւղ, պանիր, գետնախնձոր, լոպիսայն և այլ հրմտեղէններով պահոց օրերու կերակրելէնները կպատրաստուին գիւղացւոց երկրագործական միջոցներով, նոյնպէս և զանազան տեսակ մրգեղէններ: Սակայն սոցա աղքատութեան բուն պատճառը մենք գտանք. հագուստի համար կվատնեն շռայլած փողն՝ ցուցամուրթեան համար քաղաքի վաճառականներէն կարճակեաց չթեր, շիլաներ և կտաւներ առնելով: Ես ակներև կտեսնայի, որ ինչպէս գիւղացւոց ջրեր դէպի Գանձակ կվազեն, այնպէս և սոցա հարստութեան մի մասն: Ես հարցուփորձով ստուգեցի, որ սոյն գիւղացւոց ծնողաց ժամանակ հագուստի բոլոր նիւթեր իրենց ձեռքով կպատրաստէին, որոնց ուտայնանկութեան բոլոր ասպ(ա)սանդր⁵⁰, արեձ և այլ ամէն տեսակ գործիքներ մինչև ցայժմ կպահպանեն իրենց տուններու մէջ: Միմիայն կանայք դիմացկուն և պատուական շալեղէններու գործարարութիւնը պահեր են իրենց էրիկներու շալի և շալվարի գործածութեան համար, որ լեղակի կապոյտ գոյնով իրենք կներկեն: Ես համոզեցի և պատուիրեցի այդ մարդիկներուն, որ ձմեռ ժամանակը բամբակ մանելու, կտաւ գործելու և շիլայ ներկելու և ալաճա պատրաստելու հայրենական սովորութիւնն վերստին գործադրել տան իրենց կանանց ձեռքով:

50 Ուտայնի այն մասը, որով գործված կտավը մղվում է առաջ (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, Երևան, 2001, էջ 106):

Մի այլ մխիթարական տնտեսագիտութիւն ևս գտայ գիւղական ժողովրդեան մէջ, այն է՝ երկրագործական գործիքներ ընդհանրապէս իրենք կը պատրաստեն, հիւսնութիւն, որմնաշինութիւն, երկաթագործութիւն, ներկարարութիւն, գորգ և կապերտ գործել: Գորգերու զանազանագոյն մանածներու գոյները կանայք իրենց ձեռքով կպատրաստեն: Դեղին գոյնը դեղնածաղիկ անուն բոյսով կներկեն, որ յաճախ կգտնուի բուսոց մէջ: Եթէ հարկ լինի կանաչ ներկելու, դեղին մանածն լեղակի մէջ ներկելով՝ կանաչ գոյն կստանայ: Կարմիր կներկեն տօրոն անուն բոյսի արմատով, որոյ վայրին յաճախ կգտնուի դաշտերու մէջ: Նարնջի գոյն կներկեն թրիմ անուն փայտով, որ յաճախ կգտնուի այս կողման անտառներու մէջ: Նարնջենոյ բաց գոյն՝ թլլի նման կներկեն վայրի խնձորենոյ կեղևով: Բաց գոյն դեղին կներկեն սոխի կճեպով: Սև գոյն կներկեն ճապկի անուանեալ ծառի եփուած տերևով, որն նոյնպէս յաճախ կգտնուի տեղույս անտառներու մէջ:

Գիտեն նոյնպէս վերոյգրեալ վեց գլխաւոր գոյների իւրաքանչիւր տեսակէն երեքական գոյն ստեղծել՝ մոյգ, միջակ և բաց գոյներ: Գորգերու նախշերու ձևը հնադարեան է: Մենք անձամբ այցելեցինք գործողներուն և յորդորեցինք, որ հետևեն ծաղկանց տերևներու, ճիւղերու և բոյսերու ձևին՝ վեր առնելով և՛ եվրոպական խալիներու, և՛ չթերու տեսակէն: Իրենց գրաստուց պայտեր պատրաստել, սօլկարութիւն (բաշմաղչութիւն) ընդհանրացեր է գիւղականաց մէջ: Գիւղացւոց մի մասն ձմեռ ժամանակ իրենց անասնապահութեամբ զբաղուած են, ձեռնհաս մասն փայտ և ածուխ կտանեն քաղաք ծախելու և ջորեպանութիւն կանեն, իսկ կանայք գրեթէ անգործ կմնան:

Սոյն երկու գիւղօրէից անտառներու մէջ կգտնուի նախ՝ առաւելապէս ուտելու կաղին, ընկոյզ (ճողոպուր), հուն, սալոր (շլոր), տանձ, խնձոր, մոռ (մալինա), գլեռ (մուշմուլա), մոշ, մամուխ, կեռաս, հաղարճ, մօրի և այլն:

Գիւղի մօտ՝ հարաւակողմ, կգտնուի *Ս. Սարգիս* անունով մի ուխտատեղի, իսկ գիւղէն հեռու՝ *Խաչիսար* անունով լեռան կատարի վերայ, կգտնուին *Պսկի Ս. Գէորգ* անունով երկու գերեզման-ուխտատեղին, որ տեղացիներ քոյր և եղբայր կանուանեն: Գիւղի հարաւային կողմ կգտնուի մի բերդի աւերակ, որուն *Ղլի-բերձ*⁵¹ կանուանեն տեղացիք:

Քարհատեցւոց նոր ընտրած գիւղատեղին, որն առաջուց դարձեալ շինատեղի է եղեր: Եկեղեցի չունենալու համար կարգադրեցինք հին եկեղեցւոյ հիման վերայ կառուցանել նոր եկեղեցի⁵² և նորա կից՝

51 Հայտնի էր նաև Ղալա անվամբ: Գտնվում էր Ներքին Քարհատից մոտ 1 կմ հարավ (մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 274):

52 Խոսքը, ըստ ամենայնի, Վերին Քարհատ գյուղի Սբ. Թարգմանչաց եկեղեցու մասին է, որը կառուցվել է 1894-1895 թթ. և հիմնովին ոչնչացվել 1920-ական թթ. (տես նշվ. աշխ., էջ 275):

վարժարան, որոնց տեղը մի վայելուչ դիրք ունի, և գիղացիք խոստացան Խաչի-սարի ստորոտէն վազող առուակի ջուրը վարժարանի առջևէն անցնելով բերել գիղամէջ:

Սոյն կողմի գիղացուց բառերու կրճատման և բարորութեան օրէնքներուն ընթերցողաց մի գաղափար տալու համար յառաջ կբերենք տեղական օրհնանքները, անէծքները և մարդկանց յատուկ անունները:

Օրհնանքներու վերաբերեալ: Ըմբրարև ըլլիս (ումր-արև), ճուղ (ճիւղ) տաս (գաւակ ունենաս), ճղճղնոտես (թռռներ, ծռռներ ունենաս)...

Անէծքի վերաբերեալ: Ըզըզամեռ (ազիզ մեռնի), սըրըկնամեռ (սիրեկանդ մեռնի), քըքարու գաս (քարեքար ընկնես), անջիլ-անջիլ ըլես (անջիլ-անջիլ լինես, այսինքն՝ ջիղերդ կտրուի, միսդ ու ոսկորդ քրքրուի), տեղդ ծակուի դվոր ընկնես (դէպի վայր ընկնես), շան շնչեն ընկերակ տաս (շան շնչելուն, այսինքն՝ նորա կեանքին երանի տաս), մէջքիդ հուսը ծկըթէ (թերևս մէջքիդ ողն կտրուի), օրէն ծնընդկանը վրէդ գայ (այնպիսի խայտառակութեան ենթարկուիս, որ նոյն աւուր ծննդկանը իր ցան մոռանալով՝ քեզ վերայ թամաշա գայ):

Յատուկ անուանց կրճատումն և աղաւաղումն: Պետի (Պետրոս), Քիէի (Գրիգոր), Մակի (Մկրտիչ), Չատի (Խաչատուր), Մաքի (Մարգիս), Եփի (Եփրեմ), Մաքի (Մատթէոս), Թունի (Յարութիւն), Հանես (Յովհաննէս), Մուսի (Մովսէս), Վերդի (Ալլահ-վերդի):

Ոչ տօնական անուններ: Վարդագար (մնացեալ անուանց ցուցակը կորսնցուցեր են):

Իգական անուններ: Արշալոյս, Չանի (Չանագան), Շողի (Շողակաթ), Մայեան (Մարիամ), Մաբէթ (Եղիսաբէթ), Հերիք (Հերիքնագ), Հուռի (Հոռիսիմէ):

Ի վերջոյ գիղացիներ մեզ յայտնեցին, որ 50 օրավարի չափ *Համամչայ* անուանեալ սահմանի մէջտեղ վիճելի հող ունեն մոլլահասանցի պարսիկների հետ: Սոյն վիճելի հողը թէև մարմնատր իշխանութեան հողաչափ յատկացուցեր է յիշեալ թուրք գիղացուց, բայց նոքա գիտնալով, որ իսկապէս մեր սահմանին կվերաբերի, նոքա հաւան են մեզ տալու հաշտարար դատատրի վաւերագրութեամբ, միմիայն եթէ գանձակեցի պ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեանցը միջնորդ հանդիսանայ երկու վիճող կողմանց մէջ, զի նա երկու կողմանց վերայ ևս ազդեցութիւն ունի: Այս բան լսելով՝ նոյն հետայն հրաւիրեցինք պ. Տէր-Ներսէսեանցին, որ անմիջապէս Թարգմանչաց վանքէն այս գիղ եկաւ և անձնուիրութեամբ յանձնառու եղաւ, եթէ միայն հայ գիղացիներ կբարեհաճեն նոյն վիճելի յիսուն օրավար հողն կամ նորա կիսայ չափ նուիրել իրենց եկեղեցոյն:

Գիղիս ներքև՝ հարաւակողման *Խաչ-բուլաղ* գետակի աջ ափին՝ *Խտրի կամուրջի*⁵³ մօտ, կգտնուի

ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՐԳԱՏ. բերդի հարավարևմտյան հատվածը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

մի աւերակ ջրաղացատեղի, որ հաւանութեամբ գիղի քահանային, երեցփոխան Բարի Ներսէսեանցի և գիղացուց յատկացուցենք գիղի եկեղեցոյն, որոյ համար յանձնառու եղան ապագայում նորոգել:

Գիղէն մեկնելէն զկնի իմացանք, որ անցեալ 1880 թ. հարիւր փթաչափ ցորեն ունեն հաւաքած յանուն եկեղեցոյն և նոյն ժամանակին տոկոսատր փոխատուութեամբ բաժաներ են գիղացուց ոմանց վերայ, և այն օրէն մինչև ցայժմ առանց աճեցուցման թողուած է: Ուստի խոստացանք գիղի քահանային և երեցփոխանին, որ մեզ հետ կուղեկցելին, հրաման գրել իրենց, որ գիղի մէջէն երկու բարեպաշտ և եկեղեցատր անձինք ընտրել տան ժողովրդեան, որպէսզի իրենց հետ ի միասին խնամատարութիւն անին՝ եկեղեցոյ վերանորոգութեան հետ՝ Համամչայի վիճելի հողի յատկացուցման, աւերակ ջրաղացի շինութեան և յիշեալ հարիւր փութ ցորենի աճեցուցման գործին համար: Անհոգատարութեան և անհետամտութեան պատճառաւ գիղերու մէջ շատ են այսպիսի բարձի թողի եղած արդիւնքներ, որ հետզհետէ կորսուելու վրայ են:

Գիղիս ստորոտէն անցնող *Խաչ-Բուլաղ* և *Ղօջ-ղարա* գետակներու եզերքում հարիւրատր հորեր փորած են ի հնումն՝ երկաթաքար հանելու:

ԺԳ

Վարդավառի տօնի ազգային ուրախութեան հանդէս

Վիճակիս բոլոր հայ գիղացիներ նախնաւանդ սովորութիւն ունին Վարդավառի տօնին ազգային ուրախութեան հանդէս կատարել՝ ըստ նոցա պատմածին այսպէս. Վարդավառի ուրբաթ օր, գիղի ամբողջ աղջիկներ, ի մի հաւաքուած, դուրս կուգան գիղէն և ամէնք իրենց սրտի մէջ պահած գրգիռով

53 Հավանաբար համապատասխանում է Վերին Քարհատ գյուղի արևմտյան եզրին՝ Արքինաջուր գետի վրա կառուցված միաթոռիք կամրջին (տե՛ս *Կարապետյան Ս.*, Արցախի կամուրջները, Երևան, 2009, էջ 64-65):

ՎԵՐԻՆ ԶԱՐԳԱՏ. գյուղը գերեզմանոցից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ՎԵՐԻՆ ԶԱՐԳԱՏ. կամուրջ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

կցրուին գիւղի անդաստանի վերայ, սար ու ձոր, դաշտ ու հովիտ ոտքի տակ առած, ոստումներ ընելով, ծաղկէ ծաղիկ թռչելով, բոլորեցունց հաւաքած ծաղիկները միացնելով, խաչածն ծաղկափունջեր կկապեն իրենց գիւղի տներու որքանութեան թուով ու երեկոյին կբերեն գիւղը, մի տան մէջ կթագցնեն: Գիւղի ամուրի պատանհներ ամբողջ գիշեր հետամուտ կլինեն ծաղկափունջերու թաքստի տեղը գտնալ ու յափշտակել, քանի որ օրիորդները շաբաթ՝ արշալոյսի միջոցին, ծաղկափունջեր չեն տարեր, մի որկիցէ աղբիւրի ջրի մէջ թրջեր: Ջի թրջելէն զկնի, եթ պատանհներ գտնան էլ, այնուհետև այլևս նշանակութիւն չի ունենար նոցա յափշտակութիւնը, զի արդէն օրիորդներ յաղթանակ տարած կլինեն⁵⁴: Բայց ումանք՝ պատանհներ, կպատահի, որ երբեմն, իրենց նշանած օրիորդի մատնութեամբ կիմանան ծաղկափունջերու թագստեան տեղը և կգողանան, կտանեն խորին գաղտնածածկութեան մէջ կպահեն: Եւ որովհետև այլևս միջոց չէ մնացեր օրիորդաց՝ վերըստին ծաղկափունջեր կազմելու, վասն որոյ առաջ սեղան տալով՝ գողցող պատանհներու սիրտը կսիրաշահեն՝ ծաղկափունջերը յետ ստանալու:

Նոյն օրը՝ Վարդավառի շաբաթ՝ արշալոյսին, օրիորդներ իրենց մէջէն երկու արագոտներ ընտրելով, նոցա միջոցաւ ծաղկափունջեր կուղարկեն իւրաքանչիւր տան մի-մի հատ՝ ասելով. «Շնորհաւոր ըլի ձեր Վարդավառը»: Տան գլխաւորներն իրենց ստացած Վարդավառի նուէրն՝ խաչածն փունջն, մի թելով քաշ կանեն իրենց տան ծածկի ճակատէն, որ պիտի մնայ մինչև յաջորդ Վարդավառին: Իսկ շաբաթ երեկոյին իւրաքանչիւր գիւղեր երկու սեռի ամուրիները, ջոկ-ջոկ, շաբաթ գիշեր, առանց ճրագա-

լոյսի քանի մը քայլ իրարմէ հեռու, դէմ առ դէմ, կարգով հրապարակի վերայ նստած, «Ջան գիւլում» անուանեալ խաղը թերու (իմա՝ ծաղկաթերթ) դէմ կերգեն, մէկ սեռ միւսին նշանած ընտրելու առաջարկութեան իմաստով կամ այլ խորհրդաւոր խօսքերով: Ումանք անոնցմէ իրենց առաջարկութեան հաւանութիւնը և ումանք բացառութիւնը լսելով՝ ուրախութիւն կամ տրտմութիւն կպատճառեն իրարու⁵⁵: Մենք անձամբ ներկայ գտնուեցանք *Գետաշէն*⁵⁶ գիւղի Վարդավառի այս տօնախմբութեան:

Վարդավառի կիւրակէ ատուր պատարագէն և ճաշէն զկնի, ամբողջ գիւղի երկսեռ բնակիչներ, գիւղէն դուրս գալով, առաջուց յատկացրած մի մարգագետնի վերայ կխռնուեն և նոյն տեղ կսկսեն թմբուկով, գոռնայով ազգային պար և երգ: Այս անգամ պար կկազմուի երկու սեռի ամուրիներէն, որք պատուաւոր զգեստով զարդարուած կլինեն, և հետևեալ այս կարգը կպահեն: Մի-մի պատանհի և մի-մի օրիորդ իրարու ձեռք բռնած, երկու սեռէն մէկ-մէջ, շրթայաշար կպարեն և կերգեն, երկու-երեք շրջան կազմած: Բայց իւրաքանչիւր պարաշրջանի սկիզբը բռնած է մի ամուսնացած երիտասարդ և վերջն նորա կինն՝ դարձեալ նոյն «Ջան գիւլում» ազգային խաղն երգելով: Սոյն պարի երկու կողմեր շրջապատած են մնացեալ ամուսնացած այր և կին, ծեր և պառաւ, բայց արականներ մի կողմ, իգականներ նոցա հակառակ կողմը, իրարմէ զատուած կնստեն իրենց մատաղ սերունդի վերայ գուարճանալով:

54 «Կբացատրեն, թէ այդ արարողութիւն այն խորհուրդն ունի, որ պակուելէն զկնի այլևս օրէն չէ իրարու նշանածը, յափշտակել կամ առևանգել» (ծնթ.՝ հեղինակի):

55 «Շատ կարևոր համարեցի սոյն հետաքրքիր ազգային խաղեր այստեղ գրի առնուլ, ընթերցողաց ճաշակ տալու, բայց լսեցի, որ արդէն բոլորն էլ հրատարակուած են» (ծնթ.՝ հեղինակի):

56 «Գետաշէն կենտրոն կհամարուի այս տօնախմբութեան, բայց տեղոյն բարեմիտ տանուէրն 4-5 տարիէ ի վեր արգելած էր այդ իբրև անբարոյականացուցիչ միջոց, սակայն մեր խրատովն վերստին սկսեցին և պիտի կատարեն ընդմիջու՝ իբրև ազգային տօն» (ծնթ.՝ հեղինակի):

Մեզ պատմեցին, թե Փիբ և այլ գիւղացիներ սոյն Վարդավառի ազգային տօն կատարելու պարահանդէսին հաղորդ գտնուող բոլոր օրիորդները նոյն տօնի յատկացեալ համազգեստ՝ դեղին և կարմիր գոյներով կհագնեն, բոլորի վերնաշապիկ՝ դեղին, և վրայի արխապուղ՝ կարմիր: Ինչո՞ւ արդեօք յատկապէս այս երկու գոյներով համազգեստ կհագնեն. միգուցէ աստուածային կողմանէ Նոյ նահապետի խոստացուած հաշտութեան աղելի գոյներէն առած և նորա յիշատակը պահպանելու սովորութիւն ըրած են, ինչպէս և Վանայ, Մշոյ հայ ժողովրդեան մէջ սովորութիւն մնացած է, որ Վարդավառի տօնի օրը ջրհեղեղի յիշատակի համար զիրար ջուրը կձգեն, իրարու վերայ ջուր նետելով՝ ջրախաղ կանեն, և նոյն նահանգաց գիւղերու օրիորդները, Վարդավառին դաշտ գնալով, սոյն ազգային ուրախութիւնը կատարելու միջոցին աղանիներ կթոցնեն և իրարու վերայ ջուր կնետեն: Ջրհեղեղէն ազատուելու համար արդեօք յատկացեալ է Վարդավառի ազգային տօնախմբութեան ջրախաղութիւն և աղանի թոցները:

ԺԵ Խաչակապ

Ամսոյս 26-ին Քարհատէն մեկնեցանք ի *Խաչակապ*⁵⁷ գիւղ, որ տեղական մարմնաւոր իշխանութիւն, թուրքերի յորջորջումէն առնելով, *Ղուշի*⁵⁸ կանուանէ: Գիւղս Խաչակապ անուն ստացեր է հետեւեալ աւանդութենէն, ինչպէս գիւղացիք պատմեցին:

Այս կողմեր քրիստոնէութիւն քարոզուած ժամանակին շրջակայ գիւղօրայք ընդունել են այս նոր կրօն, իսկ խաչակապցոց համար անկարելի եղած է քրիստոնէական կրօն ընդունել տալ, որովհետև կաղնիի ծառեր կաշատեն եղեր: Ուստի քարոզիչներ իւրաքանչիւր պաշտելի կաղնի ծառերու ներքև խաչեր են կանգնեցուցեր: Նոյնպէս կանգնեցուցեր են և գիւղիս շրջապատող բազմաթիւ բլուրներու և բարձունքների կատարներու վերայ, որք և մինչև ցայսօր կմնան և այսու հնարիմացութեամբ հետըզհետէ կաղնիապաշտութեան փոխարէն խաչապաշտութիւն մտեր է խաչերու շրջակապութեամբ, որոյ համար և այս գիւղս ստացեր է *Խաչակապ* անունը⁵⁹: Եւ արդարև, Քարհատից այս գիւղն գալու ճանապարհի վերայ ընկած երկու մեծ խաչաքարեր

ԽԱՉԱԿԱՊ. հատված գյուղից (լուս.՝ Գ. Բաղալյանի, 1980-ական թթ.)

տեսանք, նոյնպէս և զանազան բլուրների գլխին և գիւղիս ճանապարհին կից փոքրիկ կաղնիի ներքև քանի մը պառկած մեծ-մեծ խաչաքարեր կգրտնուէին, որք կաշատուեն գիւղացիներէն⁶⁰: Սոյն փոքրիկ կաղնիի մոտ տակաւին կգտնուէր ասկէ երեք տարի առաջ մեր նախնեաց բազմադարեան պաշտելի ամբարձուղէշ ստուարաստեղ և մեծ կաղնիին, բայց ափսոս, որ 1887 թ. արմատական արեր է Ներսէս Տէր-Ներսէսեանցն և այդ հսկայ ծառէն շատ ստաղծներ պատրաստեր է Թարգմանչաց վանքի պիտոյից համար: Շա՛տ ցանկալի էր մեր նախնեաց այդ պատկառելի շատուած ցայսօր կանգուն մնացած տեսնել: Սոյն փոքրիկ կաղնիին մեծ կաղնիի յաջորդական սերունդ և նորա դիցագնական որդին լինելու յատկութիւններ պահեր է, նորա ուղղաձիգ և բարձրաբերձ բնոյ վերայ կիովանաւորի ուրջ և պերճ և բոլորշի, սաղարդախիտ և տերևալից գլուխն, որով մարդու աչքն կգրաւէ իւր սիրուն ու կանաչագարդ գեղեցկութեան վերայ, տեսնող անցորդի աչքին կներկայանայ որպէս մի արհեստաւորեալ հովանոց, որ ոչ սակաւ մխիթարութիւն է մեզ իւր կործանեալ հօրն փոխարինելով:

Թարգմանչաց վանքը, որ կգտնուի գիւղիս հիւսիսակողմ՝ մէկուկէս վերստ հեռաւորութեան վերայ, գուցէ ի հնումն մեր հարց պաշտած կոռց տաճարատեղն եղած լինի, զի վանքի հիւսիսակողման տափարակի վրայ կգտնուեն այլատեսակ բազմաթիւ *դամբարաններ*, որոնց միջէն վանահայր արժ. Թէոդորոս վարդապետի և խնամակալ Տէր-Ներսէսեանցի փոքրով գտնուէր են դամբարանների մէջ հողէ ամաններ՝ լի աճիւնով, երկաթեայ բլեռներ և ընկուզի չափ մեծութեամբ անկիւնաւոր երկաթեայ գնդակներ:

Խաչակապ գիւղին Ղուշի անուն կուտան թուրքեր այն պատճառաւ, որ գիւղիս բնակիչները իրենց սահմանի մէջ գտնուած բազմաթիւ բազմներ հարկ եղած ժամանակը բռներ, նուիրեր են զաւառապետ խանին, և փոխարէն խան տուեր է գիւղացոց հար-

57 Գտնվում է Գաշկեսանի համանուն շրջկենտրոնից 4 կմ հյուսիս՝ Արթինաջուր գետի ձախ վտակներից մեկի հովտում (Ծ. մ. բարձր է 1090-1230 մ):

58 Գյուղի՝ Ղուշի անվան ծագման վերաբերյալ տես **Լալայեան Ե.**, Գանձակի գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», 1899, գիրք Ե, էջ 313-314:

59 «Գիւղիս բնակիչներ, իրենց մտքի մէջ դրած առաջադրութեան, յաջողութեան և անյաջողութեան փորձելու համար չորս փոքրիկ քարեր ձեռքերնին առած, երեսնին խաչակնքելով, կձգեն փոքր կաղնիի տակի խաչաքարի վերայ: Եթէ խաչաձև ընկան քարերն, յաջողութեան նշան համարելով՝ իրենց մտադրեալ գործին կձեռնարկեն կամ ճանապարհ կերթան, սպա թէ ոչ, յետ կկենան մտադրութենէն» (ծնթ.՝ հեղինակի):

60 Գյուղի՝ Խաչակապ անվան ծագման վերաբերյալ տես **Լալայեան Ե.**, Գանձակի գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», 1899, գիրք Ե, էջ 313: «Նոր-Գար», 1886, № 65, 6 մայիսի, էջ 1:

ԽԱՉԱԿԱՊ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Դ. Զաքարյանի, 1980-ական թթ.)

կից ազատման հրովարտակ: Յիշեալ հրովարտակի պատճէնը մինչև ցայսօր կգտնուի գիւղիս բնակիչ Յակովբ Ղուլիեանցի մօտ:

Գիւղս կրաղկանայ 114 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 676 արական, 637 իգական: Ունի մի եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին*⁶¹ անունով, և երկու քահանայ:

Այն ինչ վիճակիս ամբողջ հայ գիւղօրէից ոչ միայն մէջ վարժարան չգտնուած ժամանակ գիւղս ունեցեր է, իբրև հայելի օրինակ, մի վարժարան⁶², որոյ մէջ կուսանէին հայ տղաքներ և աղջիկներ, և այդ գրագէտ աղջիկներէն այժմ կգտնուին բազմաթիւ հարսներ, զորս կթուր արժ. Թէոդորոս վարդապետ հոգեհրճուանքի պարծանօք եւ ապացոյց այս հոգեհրճուանաց՝ պատմեց յիշեալ վարդապետ, թէ երբ հանգուցեալ Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանց⁶³, գիւղս այցելելով, մտաւ եկեղեցին, երկրպագութեան աղօթք կատարեց, տղայոց երգեցիկ խումբը, նորա առջևից երգելով, դուրս բերեց, ուր պատրաստ կեցած օրհորդաց երգեցիկ խումբը, երբ յանկարծ նոյն երգի երկրորդ տունը երգեց, Մուշեղեանցը սքանչացած կանգ առաւ, օրհնեց զանոնք և բարեմաղթեց վարժարանի յարատւութիւնը: Բայց ափսոս, որ ընդհանուր վարժարանաց փակմանէն զկնի, գիւղիս վարժարան այլևս չէ վերականգնել յինելով առաջինն յետին: Չի վիճակիս ուրիշ քանի մը գիւղօրէից մէջ այժմ վարժարաններ կգտնուին: Գիւղիս այս դժբախտութեան զգեստ փոխարկելու համար, մենք յորդոր կարդացինք քահանայից, երեցփոխանին և ժողովողեան, որ առաջիկայ կալուցէն սկսեալ յանուն վարժարանի կալի մաս հաւաքեն՝ իրենց որդոց և աղջկանց հոգեկան նոր զգեստ

61 Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որը կառուցվել էր 1650 թ., 1988 թ. տակավին կանգուն էր (**Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 215):

62 Հայտնի է, որ 1876 թ. գյուղում գործել է օրհորդաց դպրոց (**Եպիսկոպոսեանց Ս.**, Գանձակ, «Մեղու Հայաստանի», 1876, № 40, 16 հոկտեմբերի, էջ 3):

63 Գրիգոր Մուշեղյանցը (1835-1882, Ուրմիա) Գանձակի հայոց քեմի փոխանորդ է հիշվում 1860-1864 թթ. («Արարատ», 1882, ԺԲ, էջ 562: Տե՛ս նաև **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 13: **Նույնի՝** Սալմաստ, Երևան, 2017, էջ 84):

և կերակուր պատրաստելու համար նոր միջոցներ ձեռք առնելով:

Գիւղիս ճարտար երկաթագործներ Ջաւատ խանի պատերազմի ժամանակ հրացաններ շինել են, որ ցայսօր ժամանակի կգտնուեն գիւղիս մէջ: Նոյն միջոցին գիւղիս բնակիչ Մելիք-Մովսէսը Յիգեանօվի պատերազմի ժամանակ թնդանօք էլ է շինել, որոյ համար մելիքութիւն ստացեր է Ջաւադ խանէն:

Գիւղիս հիւսիսակողմ՝ 3 վերստ հեռաւորութեամբ և Թարգմանչաց վանքի հիւսիսարևելեան կողմէն 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, կգտնուի *Շատախ* անունով աւերակ գիւղատեղի⁶⁴, որ նշանակեցինք որպէս միջանկեալ, զի գուցէ օր մը լոյս կուտայ պատմաբաններուն:

Այս կողման գիւղացիներէն շատերն իրենց անասնեղէնները գիւղէն հեռու՝ գոմերու մէջ կպահեն, որոյ համար բաւական մաքրութիւն կտեսնուի գիւղերու մէջ, հակառակ տեղական այլ գիւղերու և Շիրակայ գիւղաբնակչաց, որք խիստ աղտոտ են, զի սովորութիւն չեն ըրած անասնոց կուրը (տաւարեղենաց աղբ) փոխադրել՝ արտեր պարարտեցնելու, իսկ Վանայ, Մշոյ և այն կողմանց այլ գաւառցիներ սովորութիւն ունեն գիւղամիջի կուր, թրիքներ (գրաստուց աղբ), սպըտուր (կտտուր-ռիչաբաց աղբ) թոնիրներու մէջ վառուած փքրի և աթարի մոխրի հետ մոտակայ արտեր տանել պարարտեցնել: Այդպիսի արտերը «աղբին» կկոչուեն: Իսկ այս կողման գիւղացիները այդ պարարտացուցիչ «ոսկերեր» սովորութիւն չունեն: Առ այս մենք յորդոր կարդացինք և աղբի օգտաւէտութիւնը բացատրեցինք:

ԺՁ

Միրզիկ

Ամսոյս 28-ին Խաչակապէն մեկնեցանք *Միրզիկ*⁶⁵ անուն զուտ հայաբնակ գիւղը, որ կրաղկանայ 71 տանէ՝ 339 արական, 264 իգական: Ունի *Ս. Գարրիէլ* անունով հին և ամրաշէն եկեղեցի⁶⁶ և մի քահանայ՝ հիւրասէր տէր Ներսէս Տէր-Յարութիւնեան⁶⁷: Չունի ուսումնարան:

Գիւղս կգտնուի *Չիլքերծ*⁶⁸ անուանեալ սարի պորտան վերայ, որ մի գոգաւոր դիրք է և իւր հանդիպակաց բաց կողմէն կնայէ դէպի հիւսիս Գան-

64 Գտնվում է Խաչակապ-Հարցհանգիստ գյուղերի միջև: Գրավոր աղբյուրներում առաջին անգամ հիշվում է 1621 թ. (մանրամասն տե՛ս **Ռույնի՝** Հյուսիսային Արցախ, էջ 249-250):

65 Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ-արևմուտք՝ Գանձակ գետի ձախափնյա վտակների միջև ընկած սարահարթի վրա (Ժ. մ. բարձր է 1000-1160 մ):

66 Ըստ շինարարական արձանագրության՝ կառուցվել է 1674 թ. և նորոգվել 1910 թ.: Մինչև բռնագաղթը կանգուն էր (նշվ. աշխ., էջ 396-398):

67 Ներսէս Տէր-Հարությունյանը քահանա է ձեռնադրվել 1871 թ.: 69-ամյա քահանան հիշվում է նաև 1894 թ. (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, թ. 320 շրջ.-321):

68 Հայտնի էր նաև *Շիլքերծ* կամ *Ճզնավորի քերծ* անուններով (նշվ. աշխ., էջ 398):

ՄԻՐՁԻԿ. գյուղը հարավից և Սբ. Գաբրիել եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ՄԻՐՁԻԿ. Քարհանի վանքի եկեղեցու մուտքը՝ միտումնավոր ավերված ազերիների կողմից (լուս.՝ Ֆ. Քերլենոնի, 2007 թ.)

ՄԻՐՁԻԿ. Քարհանի վանքն արևելքից և Սարգիս վարդապետի գերեզմանը՝ պղծված ազերիների կողմից (լուս.՝ Ֆ. Քերլենոնի, 2007 թ.)

ձակ քաղաքի վրայ: Ունի պտղատու և մշակեալ պարտեզներ և հնդեղենաց բաժնեզներ, ըստ վանեցուց՝ բախտեգ: Բաժնեգ կկոչուի երկրագործի մշակած հողի այն մասը, որ բազում առուներ և թունբեր մեկ մեջ իրարու կողքի կշինեն և թունբերու կողքին կըտնկեն, վանեցիներ՝ վարունկ, սեխ, ձմերուկ և այլն, իսկ այս կողմի բաժնեզներու մեջ կտնկեն լուպիա և այլ հնդեղեններ:

Սոյն բաժնեգ բառը կարդացեր են Անոյ եկեղեցեաց արձանագրութեան մեջ, ուրենն հայերեն է, թեպետև հայկական բառարանի մեջ չկայ: Շատերին պէս և մենք շատ այսպիսի հայերեն բառեր ժողոված ունենք, որ հայկական բառարանի մեջ չեն գտնուիր, և որպիսիքն ցայսօր ժամանակի լոյս արև տեսած չեն:

Գիւղիս հարաւակողման ձորի մեջ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, ըստ տեղացուց, *Քարխանայ* անունով մի փոքրիկ վանք⁶⁹ կգտնուի, որ տասնհինգ տարի է ի վեր անմարդաբնակ եղած է, խուցեր իսպառ քայքայուած են, և վանքը կգտնուի անխնամ դրութեան մեջ: Վերջին վանահայր՝ մականուանեալ Քեանդագիրմազ⁷⁰ Սարգիս վարդապետ⁷¹, վախ-

ճանելու օրերը վանքի բոլոր սպասներ, հանդերձեղեններ, գրքեր և տնային կահկարասիքներ (անասնեղեններ չէ ունեցեր) անհետացեր են: Տաճարայինները զիւղական կարօտ եկեղեցեաց վրայ բաժաներ են, իսկ տնտեսականներ ծախելով՝ վերջի վանահօրն թաղման ծախք են հոգացեր: Սոյնպիսի կարգադրութիւնը առիթ տուած է վանքի անմարդաբնակութեան և կալուածոց կորստեան: Գանձակու հոգ. կառավարութիւն թեպէտ և ի 16 մարտի 1887 ամի N 198 գրութեամբ խնամակալ կարգեր է վանքին վերայ միրզիկեցի տիրացու Միքայէլ Տէր-Միկրոչեանն, ցունօրէնութիւն կօնսիստօրիային հայոց Տփիսիսոյ, ցայժմ առանց տնօրէնութեան կմնայ: Բայց նա անկարող է եղել վանքապատկան անտառին տիրապետել, կալուածագիր չունենալու համար, իսկ իւր վերջին յոյսը դրեր էր զիւղական ժողովրդեան վկայութեան վերայ, որք իրենց օգուտն ի նկատի ունենալով, թոյլ և անփաստ վկայութիւն տուած են, որ ինքեանք անտառին տիրապետեն: Սակայն այնուհետև ո՛չ վանքին բաժին հասած է և ո՛չ ժողովրդեան, այլ յարքունիս գրաւուած:

Յիշեալ խնամակալ ձեռնարկեր է ցանկապատել թէ՛ պարտիզատեղին և թէ՛ քանի մը փոքրիկ արտեր, բայց ժողովրդականք այդ ձեռնարկութիւն ևս խափաներ են: Խնամակալն այժմ տէր է մնացել միայն 17 ընկուզենի ծառերուն: Ահա թէ վանքեր ինչպէս հետզհետէ կատրուեն, որով և նոցա կալուածներ կանհետանան:

69 Գտնվում է Միրզիկից 2 կմ հարավ՝ *Ընապատ* գյուղատեղիում: Հիմնադրվել է ԺԶ-ԺԷ դարերում (մանրամասն տես նշվ. աշխ., էջ 398-401):

70 Գյուղ չմտնող:

71 Քյանդագիրմազ Սարգիս վարդապետ Տփլիսեցին վախճանվել է 1877 թ. 96 տարեկանում և ամփոփվել վանքի արևելյան կողմում (տապանագիրք տես *Քարխտաարեանց Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 277: *Կարապետյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 401):

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ. գյուղը հարավից (լուս.՝ Գ. Զաքարյանի, 1980-ական թթ.)

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ. Սբ. Դակոբ եկեղեցին հյուսիսից (լուս.՝ Ֆ. Քերլեմոնի, 2007 թ.)

ԺԷ Ոսկանապատ

Ամսոյս 30-ին մեկնելով Միրզիկ գիւղէն և մի ժամի չափ ճանապարհելով՝ այցելեցինք *Ոսկանապատ*⁷² գիւղը, որ կգտնուի համանուն գետակի⁷³ ձախ ափի վերայ:

Գիւղս կբաղկանայ 114 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 394 արական, 264 իգական: Ունի Ս. *Յակովբ* անունով մի հին, ամրաշէն և բաւական մեծ եկեղեցի⁷⁴, որ կառուցուած է գիւղի արևմտեան՝ առիկող բարձրացած մի քարափի գլխին, ընդ ակամբ ունենալով գետափանց պտղատու ծառաստաններ, պարտեզներ և հանդիպակաց առապար, դալարագեղ անտառ: Գետի խոխոջուն սահանքի ձայն կխառնուի եկեղեցոյ պաշտօնէից Աստուածապաշտութեան պէլուաների մրմունջներու հետ: Առանց վարժարանաշինութեան մի վարձեալ տան մէջը մասնաւոր ուսուցչութիւն կկատարուի քառասնաչափ ուսանողաց համար, ժամասացութիւն և պատարագի դպրութիւն սովրեցնելով, աստուածաէր ժողովրդեան բարեպաշտական խանդն ու եռանդ գոհացնելու: Տեսնելով մեր, որ ուսուցիչ կվարձատրուի միմիայն ուսանողաց թոշակատուութեամբ, և որովհետև թոշակ տալու անձեռնհաս աղքատաց

զաւակներ ուսմունքէն կզրկուին, երկրորդ ատուր պատարագամիջոցին քարոզով յորդորեցինք և հրաւեր կարդացինք ժողովրդեան մի մասնաւոր հոգաբարձութիւն ընտրելու, որպէս զի նոցա ձեռքով վարժարանի շարունակութեան, կանոնաւորութեան և յարատևութեան միջոցներ պատրաստուի:

Եկեղեցոյ հարաւակողման ծործորակի մէջ՝ գետի ձախ ափին, կգտնուի Ս. *Աստուածածին* անունով մի մեծ մատուռ, որուն տեղական ժողովուրդը *Անապատ* կանուանեն⁷⁵: Մորա դէմ առ դէմ՝ գետի միւս եզերքը՝ աջ ափին, կգտնուի Ս. *Սարգիս* անունով մի փոքրիկ մատուռ⁷⁶: Սոյն երկոքին մատուռներուն երբեմն սակաւաթիւ ուխտաւորներ կյաճախեն և մատաղ կանեն ոչ ուխտատեղերու առաջ, այլ Ս. Սարգիս մատուռից 60 կանգնաչափ հեռու՝ մեծ թխկի ծառի տակի խաչի մօտ:

Գիւղիցս 4 վերստաչափ հեռու՝ արևելեան կողմ, գետակի ձախ կողմին դժուարամատչելի առապարին վրայ, կգտնուի մի ամրոց⁷⁷, հզօրացուցած և ամրացուցած մարտկոցներով (բուրգեր), որոյ բոլորտիք հազարաւոր բնակավայրերու փլատակներ կգտնուեն, որուն տեղացիք քաղաք կանուանեն: Քաղաքի միջնաբերդի մէջ կգտնուի երկյարկանի մի եկեղեցի, որոյ ստորին յարկի մէջ կատարուել է աստուածապաշտութեան օրհներգութիւնը, իսկ վերնայարկին վրայէն՝ արտաքին թշնամու դէմ պաշտպանողական պատերազմ:

Գիւղիս բնակչաց մէջ գտնուած արհեստներն են՝ դարբնութիւն, հիւսնութիւն, տակառագործութիւն, որմնադրութիւն, դերձակութիւն և ներկարա-

72 Գտնվում է Խանլար շրջկենտրոնից 10 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Արթինաջուր գետի աջ ափին (ծ. մ. բարձր է 700-740 մ):

73 «Գետակիս մէջ կգտնուի 3 տեսակ ձուկ՝ բաւական առատութեամբ կարմրախայտ, մուրձա, բեղլու (ընչացքով ունեցող)» (ծնթ.՝ հեղինակի):

74 Գտնվում է Ոսկանապատի հարավային բարձրադիր եզրին: Հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Ըստ կառուցողական առանձնահատկությունների՝ կարելի է թվագրել ԺԷ դարի երկրորդ կեսով: Եկեղեցին «...ունի ողջ Արցախում լայն տարածում գտած միանավ թաղածածկ բազիլիկ հորինվածք, սակայն մի էական առանձնահատկության շնորհիվ ներկայանում է իբրև ճարտարապետական եզակի լուծում ունեցող հուշարձան: Հարցն այն է, որ նմանատիպ բոլոր կառույցներում երկթեք ծածկի տակ առնված թաղը պահում են 1 կամ 2, իսկ առավելագույնը՝ 3 զույգ որմնասյուների վրա հենված թաղակիր կամարները, իսկ Սբ. Հակոբն ունի 4 զույգ որմնասյուների վրա հենված թաղակիր կամարներ» (Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 414):

75 Կուսանաց Սբ. Աստվածածին անապատը գտնվում է Ոսկանապատի հարավային եզրին՝ ձորի մէջ՝ գետի ձախ ափին: Գրավոր աղբյուրներում առաջին անգամ հիշվում է 1684 թ. (նշվ. աշխ., էջ 415-416):

76 Սբ. Սարգիս (Սբ. Վարդանանց) եկեղեցին կառուցված էր Կուսանաց Սբ. Աստվածածին անապատի դէմ հանդիման գետի աջ ափին: Ըստ ամենայնի, ԺԷ դարի կառույց է: Մինչև 1989 թ. մարտյան բռնազաղթը կանգուն էր (նշվ. աշխ., էջ 416-417):

77 Ամրոցի համառոտ նկարագրությունը տես Բարխտատբանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 303-304:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ. Սբ. Աստվածածին անապատն արևելքից (լուս.՝ Ֆ. Բերլենդնի, 2007 թ.)

րութիւն: Կանայք կգործեն գորգ, կապերտ ու շալեր իրենց մարդկանց ու որդւոց համար:

Սոյն գետակի եզերքում ի հնումն գտնուեր է երկաթի հանքեր և հալոցներ, որոնք այժմ դադարեր են: Չնայելով որ գիւղս Գանձակից բաւական բարձր է, բայց նորա դրից ծունկերու վերայ կգրտնուին խաղողի սորիկ որբերու այգիներ և զանազան մրգաստաններ: Գիւղիս եկեղեցին ունի երկու հատ ձեռագիր աւետարաններ, որոնց մին գրուած է ՉՉ (1331) հայոց թուականին⁷⁸:

Ստուգեցինք այժմ, որ վեց տարի առաջ 618 րուրլի ստորագրուած են գիւղիս բնակիչներ և զանձակեցիներ՝ յանուն ուսումնարանի դրամագլուխ կազմելու, որից 118 րուրլին պատրաստ է, իսկ մնացեալն ապառիկ: Բայց մինչև ցայսօր ժամանակի յիշեալ գումարն առանց հաւաքման մնացեր է: Վասն որոյ Գանձակ քաղաքից ամեն տարի այս գիւղն ամարանոց եկող պ. Մէժլում բէգ Մելիք-Շահնազարեանց, մահտեսի աղա Վարդանեանց, գիւղիս բնակիչ Յարութիւն Աղաջանեանց, Յարութիւն Մամիկոնեանց և Պօղոս Առստամեանց ընտրուեցան գիւղիս հասարակութենէն վերոյգրեալ գումարն հաւաքելու, որ վարժարանի դրամագլուխ կազմելոյ համար շահով տան և աճեցնեն: Նաև ընտրեալ վերջին երեքին գիւղացիներ յանձնառու եղան ամեն տարի կալոցին կալեմաս հաւաքել վարժարանի դասաւանդելու գործի շարունակութեան համար և միանգամայն հոգ տանեն նոր վարժարան կառուցանելու՝ առանց դրամագլխին ձեռնամուխ

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ. Սբ. Սարգիս եկեղեցին արևմուտքից և մեծ թխկի ծառի տակի խաչքարը (լուս.՝ Գ. Զաքարյանի, 1980-ական թթ.)

լինելու: Նոյնպէս կարգադրեցինք, որ եկեղեցւոյ ունեցած 630 րուրլի գումարի շահն վարժարան կառավարելու գործ ածեն:

Գիւղիս հարաւակողման սարի կատարին վերայ շինուած էր երբեմն յանուն Պանոսալիոն բժշկի փոքրիկ մատուռ, որն որ վերջին անցեալ տարիներու մէջը մեծցուցեր և նորոգեր է զանձակեցի հանգուցեալ Սարգիս քահանայ Տեր-Ազարեանցն՝ ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ Սկրտիչ որդւոյ⁷⁹: Սոյն հռչակաւոր ուխտատեղին կյանախեն գրեթէ ամառնային ամեն կիրակէ օրեր զանձակեցիներ ու նորա շրջակայ հայ գիւղացիներ, և փորձանքի պատահած թորքերն անգամ նոյն ուխտատեղին կյանախեն իրենց «մուրազն» առնելու: Իսկ Աստուածածնայ վերափոխման տօնի օրն այնչափ բազմութեամբ հայ ուխտատուներ կգտնուին այնտեղ, որ ամեն տարի նոյն օրը մորթուած մատաղից 300-ի չափ մորթի կվերցնէ կապալառու քահանան: Սոյն ուխտատեղոյ կապալաղրամ, որ տարին 70-100 մանէք կլինի, յատկացուցած են Գետաշէն գիւղի հայոց եկեղեցական ծխական ուսումնարանին:

78 Առաջին ձեռագիրը Թորոս փիլիսոփայի՝ Գրագարկում ընդօրինակած մագաղաթյա Ավետարանն էր (ԺԳ դ., 1331 թվականին ստացել էր Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճը), որը ոսկանապատի ոմն Հովհաննես հետագայում գնել էր ի հիշատակ ծնողների: Երկրորդը 1463 թ. Մոկսի Փետավանք անապատում Իսրայել գրչի ընդօրինակած թղթյա Ավետարանն էր, որը 1684 թ. Սարգսի որդի խոջա Պատին նվիրել էր Ոսկանապատի Կուսանաց Սբ. Աստվածածին անապատին (**Քարխտատարեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 273-274: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, Երևան, 2020, էջ 98-99: **Մինասյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 78):

79 Սբ. Պանոսալիոն (Պանո, Պանոսավանք) մատուռը գտնվում է Ազատ գյուղից 5,5 կմ հարավ-արևմուտք՝ Պանո լեռան գագաթին: Ըստ շինարարական արձանագրության՝ կառուցել է զանձակեցի Սարգիս քահանա Տեր-Ազարյանը: Նորոգվել է 1896 թ. Մամիկոն Հովհաննիսյան Տեր-Սարգսյան Տեր-Ազարյանցի ջանքերով (**Կարասյեղյան Մ.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 316):

Սբ. Պանդալիոն ճատուըը հյուսիս-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.) և միտումնավոր վնասված վիճակով հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ աղբբեջանական կայքէջերից, 2015 թ.)

Մելիք-Շահնագարյանների գերդաստանը 1887 թ. (կենտրոնում՝ Մելիք Շամիրն է, իսկ գրկին՝ որդին՝ Լևոն Բեկ Մելիք-Շահնագարյանը)

ԺԸ

Մելիք-Շահնագարեանց տոհմի ճիւղագրութիւն

Ոսկանապատ գիւղի մէջ ծնած են Մելիք-Շահնագարեանցի⁸⁰ ներկայ սերունդ՝ 4 եղբարք՝ որդիք Նարինան բեգի՝ Մեժլում բեգ, Ջահան բեգ, Ջաւադ բեգ և հանգուցեալ Եսայի բեգ, որոյ որդին այժմ Եսայի բեգ կանուանեն: Սոցա մնացեալ երեք եղբարք այժմ կրնակին Գանձակ քաղաքում և քաղաքական իշխանութեան մէջ զանազան պաշտօններ կվարեն: Սոքա ունեն իրանց նախահար Մելիք-Նագար Շահնագարեանի տիտղոսի ստացման վաւերական հրովարտակ՝ ստացեալ պարսից թագաւոր Ա. Շահ-Աբասից, իւր արած հաւատարիմ ծառայութեան և քաջագործութեան համար: Յիշեալ իսկական հրովարտակն այժմ կգտնուի տիրող իշխանութեան սենատի արխիւի մէջ, և նորա վաւերացեալ օրինակն՝ ներկայ սերունդի ձեռքին: Յիշեալ Մելիք Նագարին տեղը յաջորդեր է Մելիք Յովսէփ: Նորան յաջորդեր է Մելիք Եարին, նորան յաջորդեր է Մելիք Ուսուր, նորան յաջորդեր է Մելիք Գաբրիէլ: Սա ունեցեր է երկու որդի՝ Մելիք Ուսուր և Մելիք Քօչար: Մելիք Ուսուր ունեցեր է 2 որդի՝ Մելիք Եարի և Մելիք Բեգլար: Մելիք Եարին ունեցեր է 3 որդի՝ Աղա բեգ, Յովսէփ բեգ և Նագար բեգ: Սա՝ Նագար բեգ, ունեցեր է երեք որդի՝ հանգուցեալ Ուսուր բեգ և այժմ կենդանի Ասլան բեգ և Աղա բեգ: Վերոյգրեալ երկրորդ ճիւղ՝ Մելիք-Բեգլար Մելիք Ուսուրեան, ունեցեր է երեք որդի՝ Յովհաննէս բեգ, Շամիր բեգ և Ամիրխան բեգ: Յիշեալ Յովհաննէս բեգ վախճանուեր է Շուշի գաւառի Հաղբոթ գիւղի մէջ և ունի այժմ այնտեղ կենդանի որդիներ: Սորա եղբայր Շամիր բեգ վախճանուեր է Ոսկանապատ գիւղիս մէջ և ունի այժմ կենդանի երեք որդի՝ Բեգլար, Ամիրխան և Լևոն բեգեր:

Վերոյգրեալ Մելիք Քօչար՝ կրտսեր որդի Մելիք Գաբրիէլի, ունեցեր է 3 որդի՝ Նարինան բեգ, Հաքան բեգ և Առստան բեգ: Նարինան բեգ Մելիք-Քօչարեան ունի այժմ երեք որդի՝ Մեջլում բեգ, Ջահան բեգ և Ջաւադ բեգ:

Հաքան բեգ Մելիք-Քօչարեան ունի այժմ կենդանի 2 որդի՝ Ջալալ բեգ և Սուրբան բեգ: Առստան բեգ Մելիք-Քօչարեան ունի այժմ կենդանի երկու որդի՝ Միխայէլ բեգ և Իլիկօ բեգ: Սոյն ազգաբնակութեան նախահար Մելիք Նագարէն սկսեալ մինչև Մելիք Ուսուր և Մելիք Քօչար Մելիք-Գաբրիէլեան յաջորդաբար ունեցեր են պարսկական շահերէն իրենց հաւատարիմ ծառայութեան և քաջագործութեան համար հրովարտակներ և վաւերական թղթեր: Իսկ ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ նրանց ազնւատոհմութեան արտօնութիւններ և տիտղոսներ դադարեր են: Թէպէտև վերջի երկունս՝ Մելիք Ուսուր և Մելիք Քօչար, ունեցած են իրենց քաջագործութեան համար առանձին վկայաթղթեր ռուսական իշխանութիւնէն ու պարզակներ, բայց միմիայն աստիճանաւորներու համար սովորական դառած բեգ տիտղոսն կկրեն:

Մենք այս ազգաբնութիւն օրինակեցինք սոյն տոհմի ճիւղագրութեան համար գծագրեալ ծառաճիւղ պատկերէն, որ կգտնուի Նարինան Բեգեան Մեջլում բեգի ձեռքին: Սոյն ազգաբնութեան գրեալ թէև մեր նպատակէն դուրս էր, բայց արձանագրեցինք միայն այն պատճառաւ, որ ինչպէս կհաստատեն, սոյն մելիքութիւնը Խամսայի մելիքութեան ճիւղ կկազմէ:

ԺԹ

Մուռուտ

Յուլիս ամսոյ 2-ին թողնելով Ոսկանապատ գիւղը՝ այցելեցինք Մուռուտ⁸¹ գիւղը, որտեղ հիւրասի-

80 Ոսկանապատի մելիքութեան մասին մանրամասն տեսնելու աշխ., էջ 407-408:

81 Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 8 կմ հարավ՝ Պանդ լեռան հյուսիսային անտառապատ լանջին (ծ. մ. բարձր է 1190-1310 մ):

ՍՈՒՌՈՒՏ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

րեց մեզ գանձակեցի պ. Պետրոս Նանասեանցը: Մոռ (մայլինա, մորենի) ծառեր անտառի մէջ յաճախ լինելու համար թերևս գիղիս անուն կնքուած է Մուռուտ⁸²: Գիղս կբաղկանայ 34 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 131 արական, 107 իգական: Ունի մի եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին անուամբ՝ նորոգուած արդեսամբ գանձակեցի մահտեսի Քերովբէ Տէր-Սարտիրոսեանի 1881 թ.⁸³, որուն մէջ կգտնուի մագաղաթի վրայ բոլորագիր ձեռագրութեամբ Աւետարան, չունի թուական և մի ձեռագիր Յայսմատուրք՝ հասարակ թղթի վրայ գրած, առանց թուականի:

Գիղս չունի ուսումնարան և ոչ մասնաւոր ուսանողներ՝ ո՛չ գիղիս մէջ և ո՛չ այլ տեղեր ուղարկուած գէթ մի որևէից կոչման համար պատրաստելու:

Գիղս կգտնուի իւր արևելեան Սարիեալ անուանեալ լեռան կտրծքի վրայ, որոյ հորիզոն ընդարձակ, օդն զով, ջինջ և աղբիւրն վճիտ լինելու համար ամէն տարի ամառնային ամիսներու մէջ գանձակեցի բազմաթիւ հայեր տեղոյն տօթից դժուարաշունչ եղած՝ այստեղ կղիմեն զովարար օդ շնչելու և դիւրաշունչ լինելու:

Եկեղեցւոյն արևմտակողմն՝ Ոսկանապատէն ի գիղս բերող ճանապարհին կից մեծ կաղնիի ներքև, կգտնուի վարագուրեալ խաչակիր պատուհան՝ ուխտատեղի Նահատակ անուանեալ, որուն առջև կվառեն և կծխեն ուխտաւորք իրենց նուիրաբերած խունկն ու մոմ: Մերձ սորան կգտնուի երեք փողով բոխող զովարար և պատուական ջուր: Նահատակ անուանեալ խաչակիր պատուհանին և երեքփողեան աղբիւրին կհովանաւորէ յիշատակեալ մեծ կաղնին, որոյ ստորին ճիւղերուն վրայ կկապուին ուխտաւորաց բազմերանգ հագուստի ծուէնածուէնըս շորակտորներ՝ ցաւափարատ լինելու յուսով:

82 Գլուղանվան նույն բացատրությունն է տրվել նաև 1886 թ. (Քաջիկեան, Ծանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», 1886, № 20, 25 մայիսի, էջ 294):

83 Երևարարական արձանագրության առաջին ընթերցողն է Քաջիկեանը (տե՛ս նրա նշվ. հոդվ., նույն տեղում): Արձանագրությունը տե՛ս նաև Քայխուսարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 272: Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, էջ 405:

ՍՈՒՌՈՒՏ. Նահատակ ուխտատեղիի աղբյուրը (լուս.՝ արխիվային, Ի դարի սկիզբ)

Վերոյգրեալ ճանապարհի վրայ՝ մի փոքր հեռու տոյն ուխտատեղէն, կգտնուի արիւն ծծող տգրուկներու տղմուտ լճակը:

Գիղիս հիւսիսակողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, կգտնուի Քամախաչ անուանեալ բլուրը, որոյ հարթ, հաւասար և ընդարձակ գլխի վրայ, իրարմէ հեռու տնկուած եօթն խաչքարերուն Եօթնօճախ և Նահատակ կանուանեն տեղացիներ: Ուխտաւորներ իրենց նուիրաբերած խունկն ու մոմով և երկրպագութեամբ ուխտադրութիւն կատարելէն զկնի, տեղոյն հովանաւորող կաղնիներուն ներքև կգրօսնուն և կտրախանան կերուխումով և պարելով: Մոյն Քամախաչ անուանեալ բարձրավանդակի հիւսիսային կողմէն սքանչելի տեսարան կներկայացնեն՝ ի հեռուստ Գանձակը իւր սաղարթախիտ այգիներով և Կուր գետ իւր ոլոր-մոլոր ընթացից ափունքներու կանաչաթոյր թփերով:

Գիղացիներու մէջ կգտնուեն արհեստներ՝ դարբնութիւն, հիւսնութիւն, բրտութիւն, ասոնցմէ ի զատ գիղիս բնակչաց կողմանէ ոչինչ մխիթարական չես տեսնար:

Վարելահողեր թէև սակաւ, բայց այդ սակաւի մշակութիւնն էլ բարձրորդի եղածի պէս է, մանաւանդ որ արտերու պարարտացուցիչ՝ գիղի միջի բազում աղբակոյտեր ոչինչ նշանակութիւն չունի ժողովրդեան աչքին, և իւր ներկայ մատաղ սերունդի լուսաւորութեան մասին անփոյթ են: Վարժարան չունին: Ժողովուրդ տգէտ, ուստի միակ Տէր-Սարգիսեան Գրիգոր տգէտ քահանայի⁸⁴ պարտազանց վարմունքով ժողովուրդն կխարխափէ աշխարհիս վերայ, քան կկենցաղավարէ: Քահանայն աւելի սնապաշտութեան, քան բարեպաշտութեան կառաջնորդէ ժողովուրդը՝ սնոտի պատմութիւններ ընելով նոցա մէջ:

Գանձակեցի տիրացու Յովհաննիսեան Եղիշէի Սոնա այրի բարեպաշտուհոյ առաջարկեալ փո-

84 Գրիգոր Տեր-Հակոբյան Տեր-Սարգսյանցը ձեռնադրվել է 1881 թ. և քահանայագործել առնվազն մինչև 1912 թ. (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, ք. 320 շրջ.-321; գ. 11608, ք. 124):

ղային գումարով յիշեալ քահանայն կյոբորբ ժողովորդ մատուռ շինել վերոյիշեալ կաղնիի տակի վարագորեալ պատուհանի տեղ՝ քանի գիտի եկեղեցւոյ մի որևիցէ պակասութիւն լրացնելու: Խոստացուած գումարէն կանխիկ առհաստաչեայն արդէն ստացեր է 60 րուբլի:

Չնայելով, որ գանձակեցի հայոց հարուստ դասակարգէն շատեր այս գիտ ամարանոց գալով և այլ բազում ուխտատրաց պատճառաւ բաւական մոմավաճառութիւն կլինի, բայց եկեղեցին տասնեակ տարիներէ ցայսօր 120 րուբլի արդիւնքէն աւելի ոչինչ չունի, և այն էլ աներևոյթ և անպատրաստ վիճակի մէջ է, զի քահանայն, երբեմն երեցփոխանի պաշտօն վարելու միջոցի հաշիւներ տակաւին չէ յանձնել իւր յաջորդէն, և մենք ևս անկարող եղանք նոյն հաշիւներ առնել թէ՛ մեր ժամանակի սղութեան և թէ՛ նորա հաշուեցուցակայ անպատրաստ լինելու համար:

Կրկին կըսենք անմխիթարութիւն, զի եկեղեցւոյ երեցփոխանութիւնը անհոգութեան, անփութութեան և անճշտութեան մէջ կգտնուի քանի տարիներէ ի վեր, մանաւանդ ծխատէր քահանայի երեցփոխանական պաշտօն վարելու միջոցին: Ինձ կբուի, ինչպէս որ քահանայն սովոր է սնապաշտութեան, ուխտատեղեաց նուէրներն ուտելուն մէջ, նոյնպէս և եկեղեցեաց նուէրներ մարսելու սովորած է: Գիտիս մէջ կպատահի տարին միջին հաշուով 12 մկրտութիւն, մի պսակ և սակաւ ննջեցեալք: Չարմանալի է, որ ուրիշ գաւառէն այստեղ յետին աղքատ վիճակի մէջ փոխադրուած քահանայացու տիրացուն, քահանայ ձեռնադրուելով, 7 տարուայ մէջ կարողացեր է հարստանալ և բաւական գեղեցիկ տներ շինել՝ ամարանոց եկողներուն վարձով տալու:

Վարելահողեր սակաւ լինելու համար խրատեցինք գիւղացիներուն ոյժ տալ անասնապահութեան, զի անտառի շատութենէ այսպիսով կարելի կլինի օգուտ քաղել, իսկ արտերը պարարտացնել գիւղի մէջ դիզուած աղբակոյտերով և տղաքներ կարդացնելու միջոցները քարոզեցինք և անմխիթար մեկնեցանք գիւղէս, առանց առ այժմ մի որևիցէ կարգադրութիւն անելու՝ մեզ հետ տանելով միմիայն հեզ հիւրասիրող պարոնի համակրութիւնը:

Ի

Գետաշէն

Ամսոյս 4-ին Մուռուտ գիւղէն մեկնելով՝ իջևանեցանք *Գետաշէն*⁸⁵ գիւղը, որ շէնացած է իւր համանուն գետակի ձախ ափին: Գետափունք զարդարուած են մրգաբեր փոքրիկ ծառաստաններով և հնդեղենաց կանաչաթոյր բաւեղներով: Գետակն կգոյանայ *Քափազ* անուանեալ լերան ստորոտէն: *Քափազ լեռը*, քանի մը հարիւր տարի առաջ երկրա-

ԳԵՏԱՇԵՆ. գիւղի կենտրոնական հատվածը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

շարժէն փլչելով, իւր ներքևի ձորաբերան խցկեր և գետընթացքին արգելք լինելով, լճակ դարձուցեր է, որուն հայեր *Կանաչ լիճ*, իսկ թուրքեր *Գեօզ-գեօլ*⁸⁶ կանուանեն, որու շրջապատը երկու ժամ կտևէ: Լճակն բերք ունի միմիայն կարմրախայտ առատ ձուկ, բայց լճէն գոյացեալ գետակի մէջ կգտնուի երկու տեսակ՝ կարմրախայտ և մուրցա, այն է բեղլու (ընչայքաւոր): Քափազ լեռան փլատակի մեծամեծ քարերով քարանձաւներ կազմուած են, որոց մէջ ամբողջ տարին կգտնուեն ինքնագոյացեալ սառոյցներ, մանաւանդ ամառ ժամանակ, զի ինչպէս կպատմէին գիւղացիք, ձմեռ ժամանակը կիսով չափ կհալչեն սառոյցներ: Սակայն մենք չկարողացանք տեսնել լիճն:

Գիւղիս գետակի վերին կողմ՝ քսանաչափ վերստ հեռու, գետամէջ տեղը կգտնուի, ըստ աւանդութեան, բնակչաց *Հին Գետաշէն* գիւղի ատերակն, ուրտեղէն գաղթած են ներկայ գետաշէնցիներն:

Գիւղը կբաղկանայ 446 տուն գուտ հայ բնակիչներէ՝ 1357 արական, 1201 իգական: Ունի մի ժողովրդրական եկեղեցի, որոյ անունն է *Ս. Աստուածածին*⁸⁷: Մոյն եկեղեցիէն փոքր հեռի՝ դէպի արևմուտք, կգրտնուի *Կուսանաց անապատ* անուանեալ փոքրիկ եկեղեցին⁸⁸, որուն քովն է գիւղիս նոր կառուցուած օրինակելի գեղեցկութեամբ, թէև անձածկ վարժարան:

Գիւղիս ստորև՝ արևելեան կողմ, կայ և մի մատուռ՝ *Կարմիր նահատակ*⁸⁹ անուանեալ, որուն մէջ կգտնուի Յիսուսի խաչափայտի մասն, ըստ տե-

⁸⁵ Գտնվում է Խանլարի շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևելք՝ Կուրակ գետի խոր ձորի մէջ (ծ. մ. բարձր է 950-1050 մ):

⁸⁶ Այլարակ լճի առաջացումը կապվում է 1139 թ. երկրաշարժի հետ. «Փլաւ և լեռն Այլարակ ի շարժմանէն և արգել գծորակն, որ անցաներ ընդ մէջ նորա և եղև ծովակ...» (*Կիլիկոս Գանձակեցի*, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 117):

⁸⁷ Ծխական եկեղեցին կառուցված էր Գետաշէնի հին թաղամասի կենտրոնում: Հնի տեղում հիմնովին վերակառուցված նոր եկեղեցու շինարարական աշխատանքներն ամբողջացել են 1883 թ. (*Կարապետյան Ս.*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 339):

⁸⁸ Այս եկեղեցու մասին մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 340-342:

⁸⁹ Գետաշէնի երեք եկեղեցիներից ամենահինն էր՝ կառուցված 1677 թ. (շինարարական արձանագրությունն առավել ամբողջական ընթերցել և հրատարակել է Մամվել Կարապետյանը (տե՛ս նրա՝ նշվ. աշխ., էջ 337-338):

ԳԵՏԱՇԵՆ. Ալիարակ (Կանաչ) լիճը (լուս.՝ Ն. Քոթանջյանի, 1977 թ.)

ղացուց՝ Աւագ Ս. Նշան: Կաւանդէն, թէ սոյն Աւագ Ս. Նշանը բերուած է Ջրաբերդ գաւառի Հաբերք գիւղէն: Վարդավառէն սկսեալ մինչև աշնան վերջեր բազում ուխտաւորներ կյաճախսեն Աւագ Ս. Նշանին Գանձակէն, Տփխիսէն, Բագուէն, Շուշիէն, Մղնախէն, Ղազախէն և այլն: Յիշեալ մատուռի մէջ կգտնուի ս. Եղիշէ Առաքելոյ աջը:

Գիւղի սահմանէն 3 վերստ հեռաւորութեամբ՝ հարաւակողմ, կգտնուի *Եղնասարու վանքը*⁹⁰, որ 8 ամաց հետէ անմարդաբնակ եղած է և որուն սպասներ, անօթներ և տնտեսական կարասիքներ յանձնուած է հոգ. կառավարութեան կողմանէ գիւղիս բնակիչ Ալլահվերդի Պետրոսեանին ի պահեստ, որ այժմ հանգուցեալ է: Եղնասարու սահմանին մէջ կգտնուի *Կուսանաց անապատ* անուանեալ եկեղեցին⁹¹, ըստ տեղացուց յորջորջման՝ *Կուսակալ* կամ *Վերին վանք*: Ըստ տեղացուց՝ սա է *Մայրավանք* անուանեալն: Նոյն վանուց (Եղնասար) կպատկանի *Բրուտաշէն* անուամբ ւաերակ ագարակն՝ իւր փոքրիկ սագաշէն եկեղեցիովն⁹², ուր կայ նոյնպէս և *Խոտորաշէն* անուն ւաերակ գիւղատեղին:

Գետաշէն գիւղը ունի եկեղեցական միդասեան արականաց ուսումնարան, որոյ մէջ կուսանին 39 ուսանող: Ունի երկու արարող համալսարանականներ, որոնց մինն է Մովսէս Եպիսկոպոսեանց, որ մեզ հիւրընկալող տանուտէր Գրիգորի որդին է և անտառապետութեան պաշտօն կվարէ, իսկ միւսն՝ Սիբայէլ Արզմանեանց՝ քաղաքական ծառայող: Գիւղէն դուրս կան ուսանողներ Գանձակու մէջ. երկուքը՝ ի գիմնագիտն, մին՝ ի քաղաքական ուսումնարան և երեք՝ արհեստական ուսումնարանը:

90 Գտնվում է Գետաշենից մոտ 1,5 կմ հարավ՝ անտառի փեշին: Վանքի մասին մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 354-357:

91 Գտնվում է Մարտունաշենից 3,5 կմ հարավ-արևմուտք: 1980 թ.՝ Մամվլի Կարապետյանի այցելության ժամանակ, արդեն «...եկեղեցուց պահպանվել էին միայն խորանին և հյուսիսային ճակատին՝ մկրտարանի խորշով հանդերձ հարող հատվածները» (նշվ. աշխ., էջ 386):

92 Բրտիշեն (Բուլուս) անվամբ հայտնի գյուղատեղին գտնվում էր Մարտունաշենից 0,5 կմ հարավ-արևմուտք: 1989 թ. տեղում դեռևս պահպանվում էին եկեղեցու և գերեզմանոցի ավերակները (նշվ. աշխ., էջ 384-385):

ԳԵՏԱՇԵՆ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

Ի 1887 թ. գիւղիս մէջ բացուել է գաւառական արքունի երկրասեան ուսումնարան⁹³, ունի մօտ 60 ուսանողներ՝ հանդերձ շրջակայ գիւղօրէից եկուոր ուսանողներով:

Գիւղիս մէջ կգտնուին արհեստաւորներ՝ որմնադիր, հիւսն, երկաթագործ, ներկարար, բրուտ, ոսկերիչ, խաղախորդ, կօշկակար, շալէգործ, թամբագործ, մանրավաճառ և այլն: Գիւղիս մշակելի մրրգաստաններ, բահէզներ և կալատեղեր գիւղէն կարի հեռու լինելու պատճառաւ կանայք բոլորովին անգործ մնացած են, մինչև անգամ կալատեղերու մէջ շեղջացած ցորենները գնալու մաղելու անփոյթ են:

Ոստայնանկութեան արհեստն էլ, որ երբեմն ծաղկած էր գիւղիս մէջ, այժմ ընկած լինելով՝ գիւղիս կանայք իսպառ անաշխատ կեանք կվարեն...

Գիւղիս մէջ աղբիւր չկայ: Բնակիչները ամառ և ձմեռ միևնոյն գետակի պատուականագոյն ջուրը կխմեն և գետակի սահանքի հետ շարունակ փչող գովարար ողոյխը կվայելեն: Գուցէ այս պատճառաւ է, որ գիւղիս ձայներն պատուականագոյն են՝ չըսենք հրեշտակային, որ չենք լսել: Չայներ կակուղ և անուշ, ինչպէս կըսուի, իրենց նրբութեամբ ւաելի կանացի են, քան առնացի: Մոցա (տեղոյն տէր Մեսրոպը, տանուտէր Գրիգորի որդիք և այլն) երգելու միջոցին եղանակի ելէջներ, դարձուածքներ կարծես թէ տխրակային գեղգեղումներ են: Ժողովրդական երգերու սրտագին եղանակի մըմունջները լսելով՝ մարդ կսքանչանայ, որոյ առջև նուագարաններ ամօթաւար կլինեն: Եւ նուագածուներ պիտի խոստովանեն, որ գեղգեղումների, բաղխումների նրբութիւնը գետաշէնցիներէն սովորելու և կատարելագործելու է: Ազգային երգերու բանաստեղծ հեղինակները և երաժիշտները, եթէ մեզ պէս բաղդ ունենային՝ սոցա ձայնի քաղցր դայլայլիկ լսելու և պարերգներուն ներկայ լինելու, պիտի համոզուէին, որ իրենց բանաստեղծութիւններ գետաշէնցուց քաղցրաքաղցր և անուշ եղանակով կրկին ոգի ստացեր են: Մենք, ասիական Տաճկաստանի, Կովկասի և Ատրպատականի կող-

93 Արքունի դպրոցի մասին տես՝ Միքիմանեանց Յ., Գետաշեն գիւղը, «Մուրճ», 1894, № 7-8, յուլիս-օգոստոս, էջ 1162:

ԳԵՏԱՇԵՆ. Կուսանաց անապատը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ԳԵՏԱՇԵՆ. Ավագ Աբ. Նշան եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ԳԵՏԱՇԵՆ. Եղնասարի վանքը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ԳԵՏԱՇԵՆ. Բրուտաշենի եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

մեր շրջագայած լինելով, վանեցուց և գետաշէնցուց ձայներու նման ոչ մի տեղ լսած չենք:

Գիւղիս բնակավայր ճորակ շատ նեղ է և մի կողման վրայ միայն բնակութիւն հաստատելու տեղ ունի: Ջի գետակի միւս կողման սարերու ստորոտներ կարի առապար են և գետակի մէջ իջնալով՝ շինութեան տեղ չեն թողուցեր: Շինավայրի ներութեան պատճառաւ տներ այնչափ խիտ են, որ մէկի տան առաջի ճանապարհն գրեթէ միւսի տան տանիքէն կանցնէ: Գիւղամիջի ճանապարհներ ոլոր-մոլոր, նեղ և շրջապտոյտ լինելու համար երկրագործական կեանքին անյարմար են, սայլերու և անասնոց անցուղարձը կարի դժուարացեր է: Բնակիչներու մեծագոյն մասը պարտաւորուած է երկու սենեկէն աւելի ծածկ չունենալ թէ՛ բնակութեան և թէ՛ մթերանոցի համար, զի բացի իրենց աշխատակից գորաստներէն, որոնցմով խոտերը և օրաններ կրերեն գիւղը, իրենց միւս անասուններ գիւղէն դուրս պահելու պարտաւորուած են: Տասնէն մինչև քսան տունը

մի թոնիր միայն ունեն հաց թխելու և այն էլ փողոցի մի անկիւնի մէջ շինած, որոյ մէջ առաւօտէն մինչև կէս գիշեր յաջորդաբար իրենց հաց կթխեն: Խմորի զանգուածի գալու (խմորուելու) և անեկութեան համար պարտաւորուած են չմտածել և հացն կիսատի դուրս հանել, որպէսզի իրենց յաջորդական կարգը չկորցնեն:

Փողոցները անտանելի կեղտոտութեան մէջ են, մարդկանց և անասնոց աղբերով լի: Անշուշտ, այս պատճառաւ պիտի լինի գիւղացուց երկու սեռի վատառողջութիւն, դէմքի դեղնութիւնն, տգեղութիւնն և կարճակեցութիւնն, որ յատուկ է գիւղիս բնակչաց: Ինձ կթուի, թէ տիրող իշխանութիւններ պարտաւորութիւն ունեն իրենց հպատակ տգէտ գիւղացուց վրայ, իբրև հայր որդուց, խնամք տանել և առաջնորդել գէթ աշխարհի ամենաբանկազին կեանքը վաղահաս մահուանէ ազատելու: Որչափ մտրակ որ հարկահանութեան համար կգործադրուի, երանի թէ նորա լոկ ստուերն էլ հարկատուների առողջապա-

ԱՐԼԱՐ. գյուղը հեռվից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ԱՐԼԱՐ. Սբ. Մինաս եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

հուրեանն և կեանքի պահպանութեան համար գործածուէր, եթէ չկան աւելի քաղաքավարի միջոցներ:

Մի տարու չափ Գանձակ մնալով՝ ի լրոյ ես վատ գաղափար էի կազմեր գետաշէնցոց վրայ, որպէս թէ սոքա կենցաղավարելու անախտան և յառաջադիմութեան անողոք արարածներ են, այն ինչ ես այս գիւղը գտայ աշխատասիրութեան մրջմնարոյն և մեղուի փեթակ: Ապացոյց իմ այս խօսքերուն պիտի տեսնաք գիւղիս գլխատր փողոցի մէկ ծայրէն մինչև միւս ծայրը վերոյգրեալ արհեստներու գործատուներ, որոնց մէջ եռուն և շարժուն գործունէութիւն կկատարուի:

ԻԱ Արլահ

Ամսոյս 9-ին Գետաշէնէն մեկնելով՝ այցելեցինք *Արլահ*⁹⁴ գիւղը, որ կբաղկանայ 34 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 111 արական, 85 իգական: Ունի մի հնաշէն մեծ եկեղեցի⁹⁵, որ կառուցուած է սագաշէն կամարով, վեց միապաղաղ բարակ սիւներու վրայ: Քահանայ չունի և ոչ քահանայացու, բայց վեց ամսոյ չափ կլինի, որ տասն և հնգի չափ աշակերտներ կուսանեն եկեղեցոյ ժամասացութիւն և պատարագի դպրութիւնը մի այլ գիւղէն եկած տիրացուի ուսուցչութեամբ:

Գիւղիս Արլահ անուան վրայ տեղացիներ իրենց պապեանական ասանդութենէ առած կպատմեն, թէ ի հնումն այս գիւղն *Գիմեճոր* կանուանուէր և ապացոյց այս ասանդութեանն, մատնացոյց կընեն այցելուներին սորա միջի հին, խոպանացեալ այգետեղեր և նոցա հնձաններ ու քաղցուի գուբեր:

Գիւղացիներ սկսեր են նոյն այգետեղիներ նորոգել՝ զինները որթեր տնկելով և արդէն պատրաստած ունեն բաւական շատ պտղատու ծառեր իրենց

գիւղի առջև: Գիւղիս բնակիչներ բարեպաշտութեան և իրաւասիրութեան յայտնի օրինակ հանդիսացած են շրջակայ գիւղաբնակութեանց առաջ, լսեցինք և ստուգեցինք, որ գիւղիս մէջ բնաւ ծխախոտ և ընչախոտ քաշող չկայ: Գերդաստանական համեստութիւնը և բարոյական սրբութիւնը իւր բարձրը դրից վերայ ակներև կտեսնուեն գիւղիս բնակչաց մէջ: Սոցա մէջ ստախօսութիւն և սուտ երդում ընել անգոսնելի⁹⁶ և դատապարտելի եղած է (բացի միոյն): Մշակի վարձ չհատանելէն ի գատ՝ օր ատուր ձգելն ևս մեղադրելի է սոցա մէջ:

Գանձակի առաջնակարգ հարուստ հայեր՝ Նաբաթեաններ, Մալիեաններ, Փափախչի-Միմեօնեաններ, Աղաջան[եաններ], Կարապետեաններ, Տէր-Յովսէփեաններ և այլն, այս գիւղէն գաղթեր են Գանձակ, որք, տարին մի անգամ գիւղիս սրբավայրեր գալով, ուխտերնին կկատարեն և ճոխ սեղան կկազմեն, մատաղներ կանեն, կշտապինդ կվայելեն: Տակալին մինչև ցայտօր մի որկիցէ յիշատակաց արժանի գործով չեն յիշեր իրենց հայրենեաց եկեղեցին և նորա աւագան, որ ծնաւ զիրենք, բացի մի զոյգ փոքրիկ զանգակներէ, որ նուիրած են Նաբաթեաններ: Սոքա՝ գիւղէս գաղթածներ, կարող էին իրենց հայրենի գիւղին մէջ մի փոքրիկ վարժարան և նորա ապահովութիւնը կենսագործել, որով իրենց թշուառ հայրենակիցներու դառնութիւնը կքաղցրացնէին և իրենց վրայ կազմուած վատ, նախանձու և ատելութեան գաղափար անհետացնելէն զկնի, մատաղ և ապագայ սերունդը բարեմաղթին կկացուցանէին ինքեանց: Գիւղիս բնակիչներէն լինելով և Գանձակու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ բարեկրօն Միմեօն և Եղիշէ քահանաներ՝ սոցա ևս պարտաւորութիւնն էր յորդորական միջոցներով պատրաստել իրենց հայրենակից գաղթական քաղաքացիներու սրտերը՝ իրենց հայրենի գիւղի մէջ մնացող թշուառ հայրենակցաց զարգացման ձեռնառութիւն ընելու:

Գիւղիս հիւսիսային կողմէն պարանոցաձև առ ի վեր բարձրացած բլուրի կատարի վրայ կտեսնուեն

94 Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 10 կմ հարավ-արևելք (ծ. մ. բարձր է 1000-1050 մ):

95 Սբ. Մինաս ծխական եկեղեցին վերակառուցվել է ԺԷ դարում հնի տեղում: Նորոգվել է 1892 թ.: 1987 թ. տակավին կանգուն էր (մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 305-307):

96 Անարգելի, պարսավելի:

ՍՈՒԼՈՒՔ. գյուղն արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

քառակյան թուով գերեզմաններ, որոնք ծածկուած են դամբանական քարերով, առանց խաչի: Եւ այդ բլրակի կատարը բոլոր Գանձակի գաւառացիներէն կկոչուի Ս. Յովհաննէս ուխտատեղի: Այդ բլրակի հիւսիսակողման կուրծքի վրայ կայ Եօթը եղբայր և մի քոյր նահատակներ անուանեալ ուխտատեղի: Սոյն եօթնեակ եղբայրներէն միոյն անուն Ս. Յովհաննէս և քրոջն՝ Հռիփսիմէ կկոչեն տեղացիք: Միւսներ անանուն են: Սոքա ոչ այլ ինչ են, բայց թէ քարերու փոքրիկ ծերպ՝ օճախի ձևով, որոնց իրաքանչիւրի մէջ կգտնուեն ճրագներ: Բաց ի քրիստոնէսայներէն մահմետականներ ևս կոյիմեն սոյն վայրի ուխտադրութիւն կատարելու: Ջերմեռանդ ուխտատուրներ իրենց նուիրաբերած խունկ ու մոմի հետ կվառեն և յիշեալ ճրագները: Միայն Ս. Յովհաննէս անուանեալ ծերպի մէջը կգտնուի մի շարժական խաչքար, միւսներու մէջ ոչինչ քրիստոնէական կրօնի նշաններ չեն գտնուեր: Սոյն նահատակներուն կհովանաւորեն անձեռնմխելի մնացած հին կաղնիներ իրենց արդէն աւանդաբար վայելած յարգանքով, որք ցայսօր ազատ կապրին մարդկային վնասող ձեռքերէն:

ԻԲ

Սուլուզ

Ամսոյս 10-ին Աբլահ գիւղէն մեկնելով՝ այցելեցինք Սուլուզ⁹⁷ գիւղը, որուն թուրքեր Ազատ կանուանեն: Գիւղս ունի մի եկեղեցի՝ Ս. Յովհաննէս անուամբ⁹⁸, սագաշէն կառուցուած չորս սիւների վրայ: Ունի մի քահանայ՝ Տեր-Սարգսեանց տէր Կարապետ⁹⁹, որուն տուն հիւրընկալուած էինք:

97 Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 10,5 կմ հարավ-արևելք (ծ. մ. բարձր է 1170-1220 մ):

98 ԺՁ-ԺԷ դարերում կառուցված եկեղեցին գտնվում է Ազատից 1 կմ հարավ-արևմուտք՝ Սուլուզ գյուղատեղիի տարածքում: Շինարարական արձանագրությունը 1980 թ. արդեն չէր պահպանվում (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 312-314):

99 Կարապետ Տեր-Սարգսյանը ձեռնադրվել է 1869 թ., քահանայազործել առնվազն մինչև 1910 թ. (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, թ. 319 շրջ.-320; ֆ. 93, ց. 1, գ. 384, թ. 58: Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, էջ 314):

ՍՈՒԼՈՒՔ. Սբ. Յովհաննէս եկեղեցին 1989 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և միտումնավոր ռմբակոծումից հետո (լուս.՝ Ֆ. Բերլեննի, 2007 թ.)

Գիւղս կբաղկանայ 52 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 189 արական, 164 իգական, որոնց համար շրջակայ բնակիչներ կստեն, թէ այս կողմերու ամէն գիւղերէն հարուստ են: Երկրորդ՝ քաղաքական կառավարութեան ամարանոց սոյն գիւղի մօտ լինելուն համար, նոցա և Գանձակի քաղաքացոց շինութեան պիտոյքները սայլերով փոխադրելոյն համար իրենց աշխատութեան վարձքով հարստացեր են:

Գիւղիս արևմտեան կողմը՝ երկայնաձիգ անտառի մէջ, կգտնուի Երմոզենիայ անունով մի կիսաւեր և անմարդաբնակ վանք¹⁰⁰, ուր տեղն է, ըստ աւանդութեան գիւղացոց, Երմոզենեայ քահանայի գերեզմանն: Ինչպէս որ նկատելի է վանքիս շրջապատ գերեզմանոցէն և նորա հանդէպ գտնուող ընդարձակ գիւղատեղիի աւերակներէն, այստեղ երբեմն եղել է մեծ գիւղ, և այս վանքն եղել է նորա եկեղեցին:

Սուլուզ գիւղը ունի մի վարժարան, որուն մէջ մի տարի միայն ուսումն աւանդուած է: Գիւղիս եկեղեցոյն հիւսիսային դրան վրայ ներկայ տարուս մէջ մի գեղեցիկ ճաշակով զանգակատուն շինելու տուած է սոյն գիւղի բնակիչ Մակի Աւարեանն ի յիշատակ իւր հանգուցեալ որդոյ՝ Խաչատուրին¹⁰¹:

100 Երմոզիա քահանայի վանքը (Սուլուզի անապատ) գտնվում է Ազատից 2 կմ արևմուտք: 1987 թ. ավերակ եկեղեցու փլատակներում պահպանվել էին տեղահան ու կոտորատված միայն մի քանի խաչքարեր (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 315):

101 1890 թ. կառուցված կրկնահարկ զանգակատունը 90 տարի անց արդեն չէր պահպանվում (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 312-314): Բարեբախտաբար, վիճագիրը մեզ է հասել Մակար Բարխուտարյանցի շնորհիվ (տե՛ս նրա՝ Արցախ, էջ 269):

ՔԱՂՇԻԿ. գյուղն արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

Գիղս բարձր դիրք և ջինջ օդ ունենալու համար 30 տնաչափ գանձակեցիք ամարանոց կզան: Ջուրն կարի սակաւ լինելու համար մրգաբեր ծառաստան, պարտէզներ և բահէզներ սակաւ են՝ չնայելով, որ այդ սակաւիկ ջուրը կրդխէ գիղիս սահմանէն, նորա կէս մասն էլ յատկացուցած է կառավարութիւն նոր հաստատուած Միխայէլովկա¹⁰² անուանած մալական գիղի բնակչաց:

ԻԳ

Բաղշիկ

Ամսոյս 11-ին այցելեցինք *Բաղշիկ*¹⁰³ անուանեալ գիղին, որ շինուած է ձորամէջ և համանուն առուակի հարաւակողմը և կրաղկանայ 38 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 141 արական, 123 իգական: Ունի մի հնադարեան պնդակազմ սագաշէն եկեղեցի¹⁰⁴:

Սոյն գիղացիներ 20 տարի առաջ այստեղ եկած են *Հաճի-շէն* գիղէն և *Բաղշիկ* անուն ատերակ գիղատեղին նորոգեր են: Բաղշիկ գիղը այնչա՛փ երկար տարիներէ ի վեր ատերակ եղեր է, որ Սուլուգ գիղի ծերունիներ չեն յիշեր նորա շէն լինելու ժամանակ: Մերձակայ Հաջի-շէն գիղացիներ, մարմնատր իշխանութեան ստիպմամբ, իրենց բնակավայրէն դուրս եկած են, թողնելով իրենց մշակած արտեր նորաշէն Միխայէլովկա գիղի գաղթականներուն: Երեսի պնդութեամբ սոքա հազիւհազ կարողացել են ատերակ գիղիս մէջ բնակութիւն հաստատել, զի քաղաքական իշխանութիւնն ստուգելով, որ նոքա յիշեալ Հաջի-շէն գիղի մէջ բնակութիւն հաստատելէն առաջ, Գետաշէն գիղի նախնական բնակիչ եղեր են, վասն որոյ կամեցեր է դարձեալ ի

ՔԱՂՇԻԿ. եկեղեցին 1989 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) և միտումնավոր ավերումից հետո (լուս.՝ Ֆ. Բերլեմոնի, 2007 թ.)

նոյն Գետաշէն գիղ վերադարձնել: Բայց վիճակիս հանգուցեալ յաջորդ բարեյիշատակ Թաղէս եպիսկոպոս Տէր-Դանիէլեանցի¹⁰⁵ խնամատարութեամբ հաստատուեր են սոյն Բաղշիկ գիղատեղիի մէջ:

Սուլուգ գիղին մօտ լինելու համար կիովուէ նոյն գիղի ծխական քահանայն: Վարժարան չունի:

Գիղիս հարաւակողման մի բարձրավանդակի վրայ ուխտատեղի կայ, որուն տեղացիներ կանուանեն *Կաղնախաչ*, որտեղ մատուռ չկայ, այլ կաղընույ հովանեաց ներքև կգտնուեն խաչքարեր: Մօտակայ գիղացիներ իրենց ուխտադրութիւն և երկրպագութիւն կատարելէն զկնի ուրախութեամբ կպարեն ու կխաղան կաղնույ հովանաւորութեան ներքև՝ վայելելով տեղոյն քաղցրասիւք օդ և բարեհամ ջուր:

1882 թ. գանձակեցի բարեկրօն Դանիէլ քահանայ Տէր-Դանիէլեանց¹⁰⁶, այցելելով սոյն գիղը, կտեսնէ տեղոյն հնադարեան եկեղեցույ անխնամ վիճակ և նորա առատաղի կաթելը, հանգանակութիւն կրանայ գիղացուց և սոյն վայրեր ամարանոց եկող գանձակեցուց մէջ, 98 մմթ. գոյացնելով ծախու կառնէ 423 կղմինդր, ևս և ժողովելով երեք հարիւր

¹⁰² Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 10 կմ հարավ-արևելք՝ Կուրակ գետի ձախափնյա վտակների միջև ընկած սարահարթի վրա (ծ. մ. բարձր է 1180-1200 մ):

¹⁰³ Կանո (Բաղշիկ, Հաջիշեն) գյուղը գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 11 կմ հարավ-արևելք (ծ. մ. բարձր է 1170-1230 մ):

¹⁰⁴ Բաղշիկ գյուղատեղիում մինչև բռնագաղթը կիսավեր պահպանված Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին ԺԷ դարի կառույց է (մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 368-369):

¹⁰⁵ Թաղէս Տէր-Դանիէլեանցը Գանձակի փոխանորդ է հիշվում առնվազն 1877-1882 թթ. (մանրամասն տես նշվ. աշխ., էջ 13):

¹⁰⁶ Դանիէլ Տէր-Դանիէլեանցը Գանձակի Սբ. Լուսավորիչ և Սբ. Հովհաննէս եկեղեցիների քահանաներից էր: Ձեռնադրվել է 1871 թ. (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, ք. 316 շրջ.-318): Հիշվում է նաև 1908 թ. (**Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 51):

փթաչափ կիր՝ եկեղեցոյ տանիքը ամրապնդելու համար, բայց... անյայտ պատճառաւ նոյն ժամանակուայ արգելքի հանդիպելով, մինչև ցայսօր ժամանակի անգործադրելի է մնացել մտադրեալ նորոգութիւնը:

Այցելելով մեր այս գիւղ՝ մեր ճանապարհորդակից յիշեալ Դանիէլ քահանայն, որ ջերմեռանդն է յայսպիսի աստուածահաճոյ գործս, յիշեցրեց մեզ և գիւղացոց իւր փափագի անկատար մնալը: Մեր մի լոկ յորդորմամբ միայն այդ բարեպաշտօն ժողովորդ անմիջապէս ստորագրեց 100 մանեք և 80 փութ ցորեն տալու մինչև ց1-ն առաջիկայ սեպտեմբեր ամսոյ: Փողն եկեղեցոյ տանեաց ամրապնդութեան պիտի գործածուի, իսկ ցորենն անձեռնմխելի պայմանաւ պարտ են շահեցուցման տալ՝ եկեղեցոյ ապագայ պիտոյից համար: Սոյն կարգադրութիւն առաջ տանելու համար ժողովորդը ընտրեց երկու անձնատրութիւն, որք երեցփոխանի և տանուտէրի աջակցութեամբ գործն ի գլուխ պիտի հանեն: Սուլուզ գիւղի բարեկրօն Կարապետ քահանայն Տէր-Սարգսեան Բաղշիկ գիւղի հետ կհովուէ և Աբլահ գիւղը, այսինքն՝ երեք գիւղի ժողովորդ:

ԻԴ Բրաջուր

Ամսոյս 12-ին Բաղշիկ գիւղէն այցելեցինք *Բրաջուր*¹⁰⁷ գիւղը, որ կբաղկանայ 35 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 190 արական, 163 իգական: Ունի մի նորաշէն փոքր եկեղեցի՛ն *Ս. Գաբրիէլ Հրեշտակապետի* անուամբ¹⁰⁸ և մի քահանայ՝ տէր Գեորգ Տէր-Յովհաննիսեան Մելքոնեանց¹⁰⁹: Սոյն քահանայն որչափ անուսում, այնչափ բարեպաշտ և բարեկրօն, որչափ տգեղ (կատարեալ Եզովպոս), այնչափ սիրելի ժողովրդեան, զի իւր բարոյախօսութեամբ յատենի եկեղեցոյ ժողովրդեան հոգին կպարուրէ: Բացի տգիտութենէ՝ նախանձելի է սա իւր քահանայական կոչման մէջ իւր համեստ վարք ու բարքով:

Սոյն սակաւաթիւ և աստուածասէր գիւղացիներ երկու տարիէն ի վեր սկսեր են փող չխնայել իրենց որդիներ աստուածապաշտութեան մէջ կրթելու, ժամասացութիւն և պատարագի դպրութիւն սովորեցնել տալ մասնաւոր տան մէջ քահանայի և դպրապետի առաջնորդութեամբ: Թէպէտև սոյն վարժոց ազգիս վեհափառ հայրապետի հրամանով չէ բացուած և հաշիւ չի ներկայացներ իշխանութեան, բայց անշուշտ ենք այն մեծ հաւատքովը, որ մեր ա-

ԲՐԱՋՈՒՐ. Սբ. Գաբրիէլ Հրեշտակապետ եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

մենաողորմած և բարեպաշտ կայսերութիւնն կցանկայ, որ իւր հպատակ քրիստոնէայ ազգեր աստուածապաշտութեան մէջ կրթուելով՝ բարի քրիստոնէաներ լինեն, որով հպատակասէր կառավարութեան հաստատուն հիմք կկազմուի: Ինձ կթուի, թէ գիւղիս անուանադիր հեղինակ իրաւամբ Բրաջուր անուաներ է սոյն գիւղը՝ ջրի կարի վատ և աղի լինելու համար (արդարև Բրաջուր)¹¹⁰:

Գիւղիս հանդէպ արևելակողմ՝ մի փոքրիկ բլրակի գլխին, կայ փռռչնի (օսմանցոց լեզուով՝ չաքլամբիճ) ծառ, որ բոլորովին նման է հաց ուտելու բոլորչի սեղանի, որուն ճիւղեր բնաւ դէպի վեր բարձրացած չեն, այլ հորիզոնական դիրքով երկնցած և իրար փաթաթուած սեղանաձևութիւն տուած են: Սոյն ծառի համար կպատմեն, որ դարևոր է, վասն զի ծերունիներ իրենց տղայութեան ժամանակէն միևնոյն վիճակի և ձևի մէջ տեսած են զայն: Չարմանալին այն է, որ բլրակի գլուխ բնալին չոր է, աղբիւր չկայ, բայց թէ ծառն ինչո՞վ կսնանի՝ յայտնի չէ, որուն տակը նոյնպէս դարևոր խաչքարեր լինելով՝ ուխտատէրի եղած է, և շաբաթ իրիկուններ ճրագ ու մոմ կվառեն և խունկ կծխեն: Սոյն ուխտատէրին *Սոյի խաչ* կանուանեն, այսինքն՝ բլրաժայռի խաչ:

107 Գտնվում է Խանլարի համանուն շրջկենտրոնից 9 կմ հարավ-արևմուտք (ծ. մ. բարձր է 980-1040 մ):

108 Ծխական եկեղեցին գտնվում էր գյուղամիջում և մինչև 1989 թ. բռնագաղթը կանգուն էր (մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 321):

109 Գևորգ Տէր-Հովհաննիսյան Մելքոնյանցը ձեռնադրվել է 1878 թ. և քահանայագործել առնվազն մինչև 1894 թ. (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, թ. 320 շրջ.-321):

110 Գյուղական ծագումը ստուգաբանող մեկ այլ մեկնաբանությունը՝ «...երկի ծագել է բրածոյ ջուր բառերից, որովհետև երկու տեղ հոսող ջրերը բրելով են դուրս ձգել» (**Քաջիկեան**, Ճանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», 1886, № 20, 25 մայիսի, էջ 295):

ՔԱՆԱՆՑ. գյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ԻՇ Բանանց

Ամսոյս 13-ին այցելեցինք ի *Բանանց*¹¹¹ գիւղ, որ կբաղկանայ 274 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 1135 արական, 860 իգական:

Բանանց գիւղ շինուած է համանուն գետակի ձախ ափին՝ մի նեղ, քարքարոտ դրից մէջ, որ երեք կողմէն շրջապատած են լեռների ստորոտներ: Շինավայր անձուկ, գահավեժ լինելու պատճառաւ փողոցները նեղ, շրջապտոյտ, տուները անձուկ, գրեթէ իրարու վրայ շինուած, այնպէս որ մեկ տան ճամփան միւսի տանիքի վրայէն կանցնի: Ուստի և փողոցներն անտանելի կեղտոտ, հոտած, շատ տներու կողքին դիզուած են անասնոց աղբակոյտեր: Ափսոս, որ այստեղ էլ ոսկերքեր աղբի արժէքը ճանչցած չեն և սովորութիւն չունին արտերը տանելու: Գետի երկու ափունքները պտղաւտ ծառատաններով, հնտեղենաց բահեզներով և խաղողի այգիներով զարդարուած են:

Արական ցեղի աշխատասիրութիւնը անօրինակ է այստեղ համայնական, և մասնական գործունէութիւն տարածուած է ընդհանուր գիւղի սահմանի մէջ: Գետակի և առուակների վրայ կառուցուած բազմաթիւ կամուրջները¹¹² և մրգաստանի ու բահեզների բազմաթիւ առուները, որ ապառաժներու երեսով անցուցած են, և զանազան պատրաստուած ճանապարհները ապացոյց են գիւղացոց եզրական աշխատութեան: Կարծես թէ գիւղիս բուսակա-

ՔԱՆԱՆՑ. գյուղի կամուրջներից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

նութեան վրայ աշխատելու գործեր երկու սեռի վրայ բաժնուած են. ջուր բերել այր մարդու պարտաւորութիւն է համարուած, մշակել և պտղաւորել՝ կին մարդու: Աշխատասիրութեան դատապարտելու ատենական անէծքը օրհնութեան փոխարկուել է այս գիւղի մէջ: Մարդկային աճելութիւնն իր հարուստ տոկոսիքն ունի, պարտեզներու և ծառատաններու ստուերներու տակ այնքան մանր տղաքներ և աղջիկներ կտեսնուին, որ կարծես թէ երկինքէն մաղով մաղուած են: Մտեղէն և հողային արգանդներ, իբրև ազգակիցներ, համերաշխ կգործեն գիւղիս մէջ: Գուցէ և այս բեղմնաւորութիւնը աշխատասիրութեան արդիւնք լինի, զի դարուս 25 թուականին 22 տուն բնակիչ եղեր է գիւղիս մէջ, 55 թ.՝ 103 տուն, բայց այժմ 174 տուն են, առանց դուրսէն այստեղ գաղթական մտնելու: Այն ինչ մօտակայ քաղաքներու փտած և անհետացած սերունդի տեղ լեցնելու համար 25 տուն մարդկային արտադրութիւն ըրած է այս գիւղը, ինչպէս որ գաւառական քաղաքներն էլ մայրաքաղաքներու փտութիւնը կվերանորոգեն, որովհետև առհասարակ գիւղացիներ 20-22 հասակի մէջ կամուսնանան, գաւառաքաղաքացիներ՝ 30-40 տարեկան կիսաքաղաք հասակի մէջ, իսկ մայրաքաղաքներու մասին կըրենք:

Աշխատասիրութեան մի այլ օրինակ: Ես տեսայ մի որդեսեր այրի կին, ձին քաշելով՝ միայնակ անտառը կերթար, իսկ երկու ժամէն զկնի, ձիու վրայ մի բեռ փայտ բարձած վերադարձաւ:

Հաւատարմութեան օրինակ: Երկու մարդու բաժին եղած մի արտը ամբողջապէս կվարեն առանց միջնակ թողնելու, ակոսներ իրար խառնելով, յետոյ

111 Գտնվում է Գաշկեսան շրջկենտրոնից 7 կմ հյուսիս-արևելք՝ Արթինաջուր գետի ձախ ձորալանջին (ծ. մ. բարձր է 1000-1100 մ):

112 «Գիւղացոց անօրինակ աշխատասիրութեան մի յանդուգն ձեռնարկութիւնը կրնա համարուել այն բարձրաբերձ կամուրջի շինութիւնն, որ կառուցեր են խորանդունդ ձորի մէջ՝ կամենալով ձորի մի կողման լեռնաշղթայի լանջէն ջուրն անցնել ձորի միւս կողման լեռնաշղթայի լանջին վրայ և այն տեղով տանել իրենց նոր տնկած այգիներն ուռջացնելու: Բայց կամրջաշէն վարպետն սխալուելով *Թարազի* բնուած չափերու մէջ՝ ցանկացեալ բարձրութեան վրայ ջուր հանելն չէ յաջողուեր: Ուստի և կամուրջը մնացեր է առանց ծառայութեան: Բայց աշխատասէր գիւղացին դարձեալ չէ յուսահատուիլ այս ձախողը դէպքէն, այլ գետակի շատ վերևի կողմէն առու հանելով՝ ջուրը սարերի գլխէն անցուցեր է նոյն նպատակն իրագործելու, այսինքն՝ նորատունկ այգիներն առաջացնելու: Մոյն սակաւաթիւ գիւղացիներ, համեմատելով տփղիսաբնակ բազմութեան հետ, Տփիսիսի կամուրջէն սոցա կամուրջը քառապատիկ մեծագործութիւն կհամարուի» (ծնթ.՝ հեղինակի):

երկու բաժիններ իրարմէ որոշելու համար մէջտեղ փայտի ձողեր կտնկեն, որպէսզի ցանելու և հնձելու ժամանակ իրաքանջիւրն իր արդար իրաւանց տէրն լինի: Եթէ ասոնք դրախտի ընտանիք չեն կազմեր, հապա ճարպիկութեամբ իրաւանց սահման ոտնակոխ անող քաղաքացիներ՝ պիտի կազմեն: Մարդկային ազգի մանկական ժամանակի անկասկածնութիւն:

Ականահատութեամբ և վառօղով ժայռերու կործանման և մուրճով քարահատութեան ձայներ միշտ լսելի են այս գիւղի մէջ: Սոյն միջոցաւ փշրած քարերովը լեռան ստորոտներու զառիվայրութեան վրայ պատեր բարձրացնելով և լեռներու կողքերը քերելով՝ հարթութիւններ կկազմեն և փոքրիկ ածուներ կպատրաստեն բանջարանոցի և բահէզներու համար: Ճշմարիտ ասելով՝ սոցա աշխատասիրութիւնը նկարագրելուց վեր է: Սոյնպիսի տարօրինակ աշխատութեանց պատճառաւ գիւղիս մէջ կտեսնուին շատ մը կորաքամակ, սապատող և խեղանդամ անձինք: Կատարելահասակ աշխատասիրներն իրենց պատանիներուն տոկունութիւնը քաջալերելու համար կասեն. «Ինչպէս որ մտնը կրակի առջև, նոյնպէս էլ գործը մարդու առջև պիտի հալչի»¹¹³:

Գիւղս ունի մի նոր կառուցուած *Ս. Լուսաւորիչ* անունով մեծ եկեղեցի¹¹⁴, որուն հիւսիսային կողմը՝ գրեթէ կից կգտնուի *Ս. Աստուածածին* անունով հնաշէն մատուռ¹¹⁵ և արևմտակողմ նոյնպէս նորաշէն եկեղեցական ծխական միդասեան երկյարկանի ուսումնարան, որի մէջ կուսանեն 60-70 տղաներ: Անուրանալի արդիւնք է սա նոյն գիւղացի գանձակաբնակ վիրաբոյժ Յովհաննիսեանց Եգորի աշխատասիրութեան¹¹⁶:

ԲԱՆԱՆՑ. Սբ. Լուսավորիչ և Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները (լուս.՝ Դ. Զաքարյանի, 1980-ական թթ.)

Սոյն ուսումնասիր գիւղացիներէ կան 3 համալսարանականներ՝ արարտած և շարունակող: Ս. Էջմիածնի ճեմարանի, Տփլիսիսում և Երևանի թեմական դպրանոցներու մէջ արարտած ու շարունակող՝ 4 անձինք, և 1 ուսումնարար՝ Աղէքսանդրեան վարժապետանոցէն, Գանձակու գիմնազիոնի մէջ՝ 3, արհեստանոցի մէջ՝ և 3, Քաղաքային ուսումնարանի մէջ՝ 4 և այլ ուսումնարաններու մէջ՝ 2 ուսանող:

Գիւղիս սահմանը կարի լեռնոտ լինելու համար երկրագործութիւնը յանչափս դժուարացած է, զի հնձած խոտեր և արմտեաց օրանները պարտաւորուած են գրաստներով բերել գիւղամէջ:

Գիւղացուց մէջ տարածուած են զանազան կարևոր արհեստներ և պարապմունքներ, որք են՝ որմնադրութիւն, հիւսնութիւն, երկաթագործութիւն, կօշկակարութիւն, բրտութիւն, ներկարարութիւն, ածխագործութիւն, ոսկերչութիւն, պայտառութիւն, կըլէկչութիւն, դերձակութիւն, մանրավաճառութիւն, շերամապահութիւն, մեղուաբուծութիւն ու ոստայնակութիւն:

Գիւղիս սահմանի 2-3 մասն անտառապատ է, և այս անտառի մէջ՝ գիւղիս հարաւակողմ՝ 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, կգտնուի *Ս. Թարգմանչաց* անմարդաբնակ վանքը¹¹⁷, որն որ թէպէտև մօտ ժամանակներս ամայացած է, սակայն զանգակատուն կմնայ իւր զանգերով, բենը իւր վարագոյրով, սեղանն իւր պատկերով և ծածկոցով, զգեստատունն իւր քշոցով և գրակարով: Վանքի միայնակեցութեան խուցեր, տնտեսատուն, մատան, սեղանատուն, շտեմարան և հացի փուռ քարուկրով կամարակապ են, ինչպէս և եկեղեցին՝ կամարակապ և անսիւն: Վանքի տնտեսական կարասիքները, մեղուի փեթակները վիճակիս հոգ. կառավարութեան հաշուեկարութեամբ արանդած են վանական հոգաբարձութեան: Վանքը իւր առաջն ունի բաւական թուով պտղատու

113 «Ահա ապացոյց: Սոյն աշխատասէր գիւղացիք անհնարինն հնարաւոր դարձնելու համար, երբ լերկ քարերու զառիվեքութեան և քարածայռի կհանդիպեն իրենց այգետեղեաց մէջ, խաղողի որք կտնկեն քարածայռի ստորոտ՝ ջրափի մօտ և երկարացած վազը կամ ուսն կքաշեն լերկ քարի երեսին և տեղ-տեղ մտրճով քարը կկտրեն կիսախողովակի պէս և վազին մէջըը նորա մէջ պառկեցնելով՝ հող կլեցունեն վրան, որտեղ կարմատանայ վազն, քարի երակներ պատռելով՝ նոցա մէջ կմտցնէ իւր արմատներ: Երկրորդ և յաջորդ տարիներ, հետզհետէ նոյն քարախողովակէն երկնցած վազը քանի մը տեղ արմատացնելով, կտարածեն լերկ քարերու վրայ, այնպէս որ վարի կողմ՝ ջրափի մօտ տնկուած որթը, ջուր խմելով, կմատակարարէ լերկ քարերու վրայ արմատացած իւր քանի մը յաջորդական սերունդին: Ահա բանանցեցուց առածի արդիւնքը, որ ինչպէս մտնը կրակի առջև, այնպէս սոցա գործունէութեան ձեռքի տակ կհալչին գործերը և անհնարաւորութիւնները հնարաւորութեան կփոխուին» (ծնթ.՝ հեղինակի):

114 Գտնվում է գյուղամիջում կից Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն հարավից: Ծինարարական աշխատանքները տեւել են 3 տարի՝ 1863-1866 թթ. (մանրամասն տեսն *Կարապետյան Ս.*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 171):

115 Կից էր վերոնշյալ եկեղեցուն հյուսիսից: Վերանորոգվել է 1981 թ.: Մինչև բռնազաղթը երկու եկեղեցիներն էլ կանգուն էին (մանրամասն տեսն նշվ. աշխ., էջ 159-171):

116 Հայտնի է, որ տանուտերի եղբայրը՝ Եգոր Հովհաննիսյանցը, դպրոցը կառուցել է վաղամեռիկ որդու հիշատակին (մանրամասն տեսն նշվ. աշխ., էջ 151):

117 Գտնվում է Բանանցից 1 կմ հարավ՝ Բուրջաբուր գետակի աջ ձորալանջին: Հիմնադրումը վերագրվում է Ե դարին: Բաղկացած է եկեղեցուց, արևմուտքից կից գավթից, սրան նույնպէս արևմուտքից կից նախագավթից, կրկնահարկ զանգակատնից, միաբանութեան սենյակներից, շտեմարանից և այլ շինություններից (մանրամասն տեսն նշվ. աշխ., էջ 193-198):

ԲԱՆԱՆՑ. Սբ. Թարգմանչաց վանքը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ԲԱՆԱՆՑ. Եկեղեցածորի եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

ծառեր, ունի նաև վարելահող և անտառ, որ այժմ տե-
րութեան հետ վիճելի են: Վանքը բանանցեցոց հա-
սարակաց այգեստանի մէջ ունի մի ընդարձակ այգի,
որը, վանական հոգաբարձութեան անհոգութեան
շնորհիւ տարիներէ ի վեր անմշակ և անջուր մնալով,
խոպանացեր է բոլորովին:

Վանքի հարաւակողմ՝ մի վերստ հեռաւորու-
թեամբ, գառիվեր ձորակին մէջը, կգտնուի *Ծիրանա-
ւոր* ուխտատեղին¹¹⁸: Երկու մասն բաժնուած իրար-
մէ փոքր-ինչ հեռաւորութեամբ, որ, ըստ գիւղացոց
աւանդութեան, քոյր և եղբայր նահատակներ են,
իրաքանչիւրը շրջապատուած փոքրիկ պատերով,
որոնց մէջ կգտնուեն խաչքարեր՝ շրջապատուած
փոքրիկ պատերով: Եւ բնական քարերու ծերպերի
մէջ կվառեն ու կծխեն ուխտաւորք իրենց նուիրաբե-
րած խումկ ու մոմն:

Սոյն *Քոյր և եղբայր* ուխտատեղին հովանաւոր-
ուած է բարձրաբերձ և ստուարաստեղն կաղնիներ-
րով և բոխի ծառերով, որոնց ստորոտէն կբոխէ բա-
րեհամ աղբիւր, այն չափ անուշ, որ կարժէ սրբա-
ջուր անուանել: Այստեղ կյաճախեն ուխտաւորներ,
մանաւանդ կանայք, որք իրենց վատառողջ գաւակ-
ները Եղբայր անուանեալ սրբավայրի պատի գլխով
երեք անգամ շրջեցնելէն զկնի՝ նորա մօտ եղած
երկճղի ծառի միջէն կանցունեն՝ ամրապինդ սրունք
ունենալու համար:

Յիշեալ ձորակի վարի կողմ՝ ձախ ափին՝ ճանա-
պարհի մօտ, կայ և մի այլ ուխտատեղի՝ *Փորացաւի
խաչ* անուանեալ, որ կգտնուի բոխի ծառերու տակ:

Անկէ մի փոքր վարի կողմ՝ ձորակի աջակողմը,
կգտնուի մի այլ խաչ կաղնու տակ, որ կկոչուի *Գլու-
խացաւի խաչ*, իսկ վանքի անդաստանի միջի խաչ

կանուանուի *Ոսկեթել*: Այս ուխտատեղեաց համար
տարուած մատաղների երիւները առաջ վանահայրը
կստանար, իսկ այժմ կստանան գիւղի քահանայք:
Հիւսիսային կողմ՝ գիւղի հին շինատեղի մէջ, կայ մի
քարակոյտ ուխտատեղի՝ *Ամենափրկիչ քկացաւի
խաչ* անուամբ, նոյնպէս և արտերի մէջ քարակոյտ
տեղ կայ՝ աչքացաւի խաչ՝ *Շահաղէ* անուամբ, ևս
մի ուրիշ խաչ՝ *Ս. Հռիփսիմէ* անուամբ:

Իւրաքանչիւր ցաւի համար մի-մի խաչքար յատ-
կացնելն մեզ կթոյի, թէ յունական՝ զանազան նպատա-
կաւ չաստուածներ ստեղծելու գաղափարը ի հնումն
մտած է և մեր մէջ, որ այժմ ջերմեռանդ հաւատացեալ-
ները զանազան խաչերու վերածեր են: Թէպէտ աւե-
լորդ էր մեր այս խորհրդածութիւն, ըստ որում, մեր
նպատակը միմիայն խակ նիւթ հրատարակելն է:

Գիւղիս արևմտահարաւային կողմը՝ քանի մը
վերստ հեռի, գետակի աջ ափին, կգտնուի *Վարդան
նահատակ* ուխտատեղին, որ մի ժայռ է՝ ջրի վրայ թե-
քուած: Ունի իւր մօտը գերեզման, որ շրջակայ գիւղե-
րի ընդհանուր ուխտատեղին է: Ուխտագնացութիւնը
կկատարուի միմիայն Չիք-չորեքշաբթի, այսինքն՝
Աւագ չորեքշաբթի օրը: Գիւղացիներ այդ օր իրենց
ուխտը կատարելէն, մոմու խումկ տապանի ժայռի
վրայ վառելէն ու հոգևոր պաշտօն կատարել տալէն
ետքը խումբ-խումբ ժողովուած երկար ու գետնա-
տարած սեղան կբանան, ուրախութիւն կընեն:

Նոյնպէս արևմտահարաւային կողմ՝ սարաւան-
դի վերայ, կայ կիսաւեր եկեղեցի փոքր-ինչ ձորա-
ցած տեղ, նորա շրջակայ դաշտը կկոչուի *Քիլիսա-
դարայ*, որ *Եկեղեցածոր* ըսել է: Նոյն տեղը աւերակ
գիւղատեղի է¹¹⁹:

118 Գտնվում է Թարգմանչաց վանքից 1,5 կմ հարավ: Տեղացի-
ների շրջանում հայտնի էր Ձեռնավոր (Շոնվեր) անվամբ
(նշվ. աշխ., էջ 198):

119 Հնավայրը գտնվում է Բանանցից 6,5 կմ հարավ-արևմուտք:
Մինչև բռնազաղթը եկեղեցին նույն կիսավեր վիճակում էր
(տես նշվ. աշխ., էջ 200):

Բանանց գեղի գետակ, որ *Կոշկարա* կանուանուի, կանցնի երկաթահանքերի մէջէն: Այս երկաթահանքեր մինչև դարուս յիսնական թուականները գործածութեան մէջ էին: Գետակի երկու ավանց վրայ բազմաթիւ երկաթե հանքեր կգտնուեն, որոնց գործադրութիւնը այժմ դադարած է, դուրսէն եկած մեքենաւոր գործարանաց արտադրած երկաթներու աժանութեան պատճառաւ: Երկաթահանքի գործադրութեան ժամանակի մնացորդ կղկղանքներու շեղջակոյտեր այժմ գիւղիս մէջ շատ տեղեր կտեսնուին:

Գիւղէս 2 վերստ դէպի արևելք՝ գետակի աջ փիին, ի հնումն եղեր է արճճի հանք, որ այժմ անգործադրելի է՝ նորա մէջ գտնուած արծաթամասի սակաւութեան պատճառով:

Գիւղիս արևմտակողմ եղած հանգստարանի¹²⁰ գերեզմանաքարերի վերայ կկարդացունեն մէլիքական ցեղի տապանագրութիւններ, որոնց ցեղ կսկսուի Մէլիք-Միրզախանեան Մէլիք-Օհաննէսէն, որոնց ընդարձակ ազգաբանութիւն կգտնուի բանանցեցի Տէր-Միքայէլեանց Ստեփաննոս վարժապետի¹²¹ քով: Այս համառօտ յիշատակութիւն ըրինք, որ գուցէ օր մը աւելի լոյս տայ Խամսայի մէլիքական պատմութեան:

Գիւղիս բնակիչ տէր Յովսէփ Տէր-Իսրայէլեանցի մօտ կգտնուին ձեռագիր Մաշտոց՝ գրեալ ի ՌՃԻԲ (1673) թուին հայոց, և մի ձեռագիր՝ Թօմա Գեմբացի՝ կիսատ և անթուական: Սարգիս Շահմուրադեանի տան կգտնուի մի ձեռագիր՝ «Տեառն Ներսէսի արքեպիսկոպոսի Տարսոնի՝ Մեկնութիւն երկուտասան մարգարէից» Ովսէ մարգարէէն մինչև Դանիէլի Ամբակումայ ճաշ ստանալն: Գրուածք նոյնպէս կիսատ է և անթուական:

Գիւղիս եկեղեցին ունի 28 Աւետարան¹²², որոնցմէ 14-ը՝ ձեռագիր, մինն միայն մագաղաթի վերայ գրած, որոնց վերաբերութեամբ մանրամասն տեղեկութիւններ արդէն գրած լինելով յիշեալ Ստեփաննոս վարժապետն՝ մենք աւելորդ համարեցինք գրել:

Յաւօք սրտի, կասեմք, որ գիւղիս մէջ ոչինչ գործ չտեսանք, բացի երկու քարոզ խօսալէ, տեղոյն ամարանոց եկող քաղաքացւոց ճաշերուն հրաւիրուած լինելուն համար:

ԻԶ

Մլգնաբերդ

Ամսոյս 15-ին թող տալով Բանանց՝ գործունէութեան այդ քարացեցերու աշխարհը, մեր փոքրիկ կարաւան լերան ստորոտէն սկսեց դէպի ահագին

ՉՈՎՏԱՌ. Մլգնաբերդի գագաթը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

լեռները բարձրանալ լուերու ջուրերի պէս գառ ի կողքերելով, յաջ և ահեակ դարձուածքներ անելով՝ յոգնեցանք, շունչ քաշեցինք, քրտինք և վերջապէս պարտաւորուած էինք անդնդախոր ձորերի առ ի կող շառաւիղներու վրայէն անցնելով սրտադող և ոգիապաստան եղած երկիւղով շարունակել ճանապարհը: Մեր ձախ կողմէն կեանքի և աջ կողմէն մահուան (խորանդունդ ձոր) անջրպետող նեղ շաւիղը, որ մեր յուսոյ պարանն էր, բռնած՝ վեր, հա՛ վեր բարձրացանք, անցանք սարերի մագերուն, անտառներու միջէն: Բնութեան այդ հարազատ, վիթխարի որդիների կողերի վրայէն բարձրացանք դէպի նոցա գագաթ, որ երբէք չեն ենթարկուիր որևիցէ ուժերի. ո՛չ քաղաքավարական օրէնքի տակ ճընշուած և ո՛չ կանացի սեթևեթական շարժումներու ներքև ճմլուած և ծոմնկուած են, այլ ազատ մեծցեր, հա մեծցեր, մինչև գլուխնին ամպերու հասուցեր են:

Առավօտեան արևածագի առաջին բարև առնելով՝ մե՛զ՝ անցաւորներիս կհաղորդէին այդ անանցանելի լեռներ, ինչպէս յալիտենից մինչև ցայսօր յաջորդաբար հաղորդեր են մարդկային մշտափոփոխ սերնդին: Եւ մեր փոքրիկ կարաւանին ճանապարհ տուին՝ իրենց անտառախիտ քամակի վրայէն անցնելով Մլգնաբերդի գագաթ հասնելու: Այդ գագաթան վրայ առաջին ազատ շունչ առնելուս պէս, բարձր ի գլուխ կանգնած նալլաթ¹²³ ասացի ստորև դաշտային դրից վերայ բնակուողներուն, որք լճափանց վրայ երբեմն գոռգոռացող և երբեմն երկչոտաբար սուզանող գորտերի նման միշտ հալածուած են կենակուլ արագիլներէն: Ապա բայց երանի կարդացի լեռնային ազատ էրէ վայրիներուն, որք թէպէտ թշուառակենցաղին նամարդ¹²⁴ մարդկանց գաղտագողի լարած որոգայթներէն՝ հեռու կբնակին:

Այցելեցինք Մլգնաբերդի *Անասպատ* անուանեալ եկեղեցւոյն¹²⁵, որտեղ մեզ կսպասէր գանձակեցի

120 Գերեզմանական հուշարձանների արձանագրությունները տեսն նշվ. աշխ., էջ 173-189:

121 Ստեփաննոս Տէր-Միքայէլեանը 1878 թ.-ից դասավանդել է Չարդախլուի ծխական դպրոցում (նշվ. աշխ., էջ 514):

122 Բանանցում պահվող 13 ձեռագիր մատյանների մասին մանրամասն տեսն *Միմասյան Թ.*, նշվ. աշխ., էջ 74-75, 99:

123 Նգովք, անեծք:

124 Ստոր:

125 Մաճմաբերդի վանքը գտնվում է Դաշկեսանի շրջանում՝ Հարց-հանգիստ գյուղից 2,2 կմ հարավ-արևելք՝ լեռան գագաթին:

ՉՈՎՏԱՌՈՒ. Մլզնաբերդի վանքը (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

Նալչագարեանց պ. Սողոմոնն՝ տեղւոյն աւերակ եկեղեցին ի հիմանց նորոգելու ուխտադրութիւն ի կատար ածելու համար¹²⁶:

Մլզնաբերդ անուանեալ տեղն ամեն կողմէն ուղղաբերձ բարձրացած սարի գագաթ է, որուն վրայ ի հնումն շինուած և ապա նորոգուած է Անապատ անուանեալ եկեղեցին ի թուին հայոց *ՌՃԽԳ*: Եկեղեցիէն մի փոքր հեռու՝ հիւսիսակողմ, կգտնուի *Քոյր* անուանեալ ուխտատեղին, որ մի խաչքար է՝ շրջապատուած աննշան պատով, հովանաւորուած մի ահագին կաղնի ծառի ներքև, ինչպէս և եկեղեցին ևս բազում կաղնիներով շրջապատուած է:

Մլզնաբերդ անուանեալ գագաթի վերայ բնաւ բերդի նշան չկայ, այլ ինչպէս կթուի, յիշեալ Անապատ եկեղեցին անցեալ ժամանակի մէջ վանք եղած է, որի հարաւային կողմը կգտնուին վանքի միաբանութեան խուցերու աւերակներ:

Մլզնաբերդի միւս մասի՝ հիւսիսային կողման չորեքգլխանի անմատչելի լեռան կատարի վրայ կան մարտկոցի (բուրջ) շինութեան մնացորդներ, որուն շրջակայ գիւղօրէից բնակիչներ *Ղալա* կանուանեն: Ղալա անուանեալ լեռան արևելեան կողման կից կայ և *Նարինդալ* անուանեալ բերդը: Սոյն խաչածև, չորեքգլխանի բերդասարեր մի ճանապարհ միայն ունին, ամեն կողմանէ գրեթէ անմատչելի են, որոնց մէջտեղ բաւականաչափ վարելահողեր կան, որք պաշարման ժամանակին կարող են հաց մատակարարել պաշարուածներուն:

Այս կողմանց լեռներու մէջ բարձրագլուխ կհանդիսանան *Մլզնաբերդ*, *Ղախլանդալա* և *Չօվդառ* սարեր, եռանկիւնի ձևով, որք կարծես թէ եռապետութեան զօրութիւնը և աջակցութիւն կկազմեն աշխարհաւեր ժամանակներու մէջ՝ իրենց վրայ ապաստանող ժողովուրդներ արկածներէն պաշտ-

պանելու: Տեղական բնակչաց աւանդական խօսքերուն նայելով՝ պարսից ասպատակութեան ժամանակ մերձակայ գիւղօրէից բնակիչներ, սոյն եռապետ լեռներու անփոյթ գլուխների վրայ ժողովուած, իրարու պաշտպան հանդիսացեր են՝ թշնամու ուժը խորտակելով:

ԻՒ

Չովտառ

Ամսոյս 16-ին այցելեցինք Չովտառ գիւղը: Բայց չեմ մոռանար ասելու իմ ուրախութեան այն զգացումներ, որ առթեցին իմ մէջ ինձ դիմաւորող ձիաւորեալ բազմութիւն երիտասարդներ, իրենց զինակուտ վարժութեամբ և ձիարշախի ճարպիկութիւններով: Սոքա յիշողութեան բերել տուին ինձ Վարազայ *Աստղկան* բերդի ներքևի սարահարթներու վրայ իմ երիտասարդութեան ժամանակի՝ վանքի երիտասարդաց ձիավարժական կրթութիւն և զինավարժութիւն սովորեցնելն: Չովտառեցի դիմաւորող երիտասարդաց մէջ ես միայն ծեր գտնուեցայ, ուստի, չգիտեմ ինչու, ականայ արտասուօք լեցուած աչքերս դժգոհ կերպով յառեցան երկնից կապուտակ կամարի վրայ, և նոյն հետայն անիծեցի մատողական կեանքը, որ իմ պնդակազմութիւն և ջղային ուժը թուլացուցեր և իրական աշխարհի գործունէութեան համար զիս անպիտանացուցեր էին: Յիշեցի այն մեծ մարդու՝ ինձ տուած տիտղոսը՝ «գործօն վարդապետ» և տխրեցայ, զոր այլևս այսուիտեւ իրաւամբ վայելելու չի պիտի արժանանամ, զի կեանքիս 65 տարուայ ժամանակի հնացումն աննորոգելի էր: Ինձ տիրող ծերութիւն այնչափ զգալի չէր եղած, ինչպէս որ այսօր, ուստի և ասպանդակները ուժգին մխտեցի ձիու կողերին և մեկուսացայ՝ թող չտալով, որ այլևս իմ աջը համբուրեն:

Բանանց գիւղի՝ միջի անգործունէութեան այլևս տեղի չտալու համար նոյնիսկ երեկոյին սկսեցինք գիւղիս վարժարանի շինութեան համար հոգատար յանձնաժողով ընտրել տալ Չովտառի բնակչաց թէ՛ վարժարանը կառուցանելու և թէ՛ վարժարանի պիտոյից համար կալեմասը հաւաքելու և թէ՛ արմտեաց նուազ տարիներու մէջ աղքատ գիւղացուց սերմնացու պատրաստելու: Այսպիսի ձեռնարկութիւն և ասոր վերաբերեալ յորդորական խօսքեր կրկնուած են գրեթէ ամեն գիւղի թէ՛ եկեղեցեաց քարոզներու և թէ՛ առտնին խօսակցութեանց մէջ: Չովտառեցուց համար որչափ որ լսել էինք, թէ կոպիտ են, վայրենաբարոյ և բարեգործութեան համար անթափանցելի միտք ունին, բայց ես նորա հակառակը գտայ: Տեսնելով նոցա նորաչէն գեղեցիկ եկեղեցին՝ *Ս. Յովհաննէս* անուամբ¹²⁷, և թէ՛ 1888 թուականի

126 Սողոմոն Հարությունյան Նալչագարյանցը Մածնաբերդի Սբ. Սարգիս եկեղեցին նորոգել է 1891 թ. և այդ մասին պատմող շինարարական արձանագրությունը թողել բարավորից վեր՝ մարմարե սալին (*Բարխուտարեանց Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 293: *Կարապետյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 249):

127 Ըստ շինարարական արձանագրության՝ վերակառուցվել է 1869 թ. (*Քաջիկեան*, Ճանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», 1886, № 20, 25 մայիսի, էջ 295: *Կարապետյան Ս.*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 244): Մինչև բռնագաղթը կանգուն էր:

ՉՈՎՏԱՌ. գյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

ՉՈՎՏԱՌ. Սբ. Դովհաննես եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1989 թ.)

մէջ կառուցուած երկյարկանի սինագաղղ նրբաճաշակ զանգակատունը և թէ՛ նոցա պատրաստակամութեան սիրտը՝ նոր վարժարան կառուցանելու, ուստի և մեր համոզմունք ուղղեցինք նոցա մասին:

Վարժարանի շինութեան համար գիւղի ընդհանուր ժողովէն հոգատար անդամներ ընտրուեցան Արզման Յովհաննիսեան, Ամիրխան Յակովբեան, Պօղոս Յարութիւնեան և Բաղալ Մխիթարեան, որք ամսոյս 18-ին գրուած համախօսական վճռով պարտաւորուեցան առաջիկայ սեպտեմբերի սկզբէն իրենց յանձնառական պաշտօն ի գործ դնելու:

Չովտառ գիւղը կբաղկանայ 98 տուն գուտ հայ բնակիչներէ՝ 432 արական, 383 իգական: Գիւղը քահանայ չունենալու համար գիւղացիներ կհովուէ Ս. Թարգմանչաց վանից վանահայր արժ. Թէոդորոս վարդապետ Շիրակունին, որոյ առ ոտս քանի մը տարիներէ ի վեր կուսանի քահանայապատշաճ գիտելիքը գիւղիս բնակիչ Վարդազար Երեմեանցն և որոյ համար երեք տարիէ ի վեր խնդիր մատուցուած է հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան քահանայանալու, բայց խնդիրն անլուծանելի մնացած է մեզ անյայտ պատճառով:

Եկեղեցին ունի մի մագաղաբեայ Աւետարան՝ գրեալ ՈՂԹ հայոց թուականին, և մի ձեռագիր Յայսմատուրք, որը կգտնուի հանգուցեալ տէր Ղազար Տէր-Մխիթարեանի որդոց տան:

Գիւղիս վերև բարձրացած լեռան (Չովդառ սար) գլուխը կայ խաչքար-ուխտատեղի՝ Ս. Մինաս անուամբ: Գիւղիս հիսիսակողման լեռնագօտիի հարաւային լանջի վրայ կգտնուի Բաղչիկ մեծ աւերակ գիւղատեղին, որոյ մէջ կայ մի մեծ կիսափուլ եկեղեցի:

Գիւղիս և Բաղչիկի մէջտեղ՝ սեպացած լեռան ծայրի վրայ, կայ մի ուխտատեղի՝ Պտկարբերք անունով, որ ցածուն պատերով շրջապատած խաչքար մի է:

Գիւղիս և իւր հիսիսակողման գետակի մէջտեղ կայ մի մատուռ-ուխտատեղի՝ Ոսկեթել անուամբ (թերևս Ոսկեմատն հայոց նորա ազգակից): Ատրմէն քանի մը քայլ ստորև կայ մի խաչքար, որուն կանուանեն Բոյր ոսկեծիլ եղբոր: Սոցա մէջտեղ

կբղխէ մի բարեհամ աղբիւր՝ այնչափ անուշ, որ արդարև Ոսկեծիլին հրաշից վայելուշ մի գործ կարէ համարուել: Ոսկեծիլ մատուռին կհովանատրէ մի շատ հին հսկայ բոխի ծառ, որոյ կեանք գրեթէ քայքայուած, բայց երկար ժամանակ կարող է մահուան դէմ մաքառել:

Գիւղիս արևմտեան կողմ՝ սարամէջ մի գոգաւոր տեղ, կայ ուխտատեղի-մատուռ՝ Կարմիր եկեղեցի անուամբ, և սոյն եկեղեցոյ և գիւղիս մէջտեղ կայ Ղարամուրաղ անունով մի աւերակ գիւղատեղի:

Բաղչիկի արևելեան կողման սարաւանդի բլրակի գլխին կայ մի քառակուսի, սրբատաշ քարերով շինուած մատուռ կամ մահարձան, որոյ քաղուածօրէն շինուածքի գլուխն խոնարհուած է, և ներս մտնելու դուռ չունի:

Գիւղիս արևելահիւսիսային կողմ բարձրացած սարագլխին կայ Զամախաչ անունով մի ուխտատեղի:

Չովտառի հին անունն, ըստ ասանդութեան հնոց և ծերոց, Հարս հանգիստ կանուանուի, ոմանք՝ Հարց հանգիստ: Գիւղիս բնակիչ Ստեփան Առստամեան, որ իւր ուսումն աւարտեր է Տիփսիսու ուսուցչական սեմինարիայի մէջ և այժմ ուսուցչական պաշտօն կվարէ Հին Նախիջևանու քաղաքական ուսումնարանը, արձակուրդի ժամանակ գիւղիս մէջ գտնուելով, այցելեց մեզ և խոստացաւ իւր ձեռներեցութեամբ և գիւղիս երիտասարդաց աջակցութեան օգնութեամբ նպաստել նոր շինուելիք վարժարանին:

Մորա արտօրէից հունձեր նոր սկսած՝ այր մարդիկ թէ՛ կհնձէին և թէ՛ օրաններ գրաստներով կալատեղեր կբերէին, իսկ կալ կալսելու բաժինն միայն իգական սեռին մնացած էր, կանայք և աղջկունք ամենայն արիաջանութեամբ օրանը կկալսէին և կքամէին, այսինքն՝ քամու տալով էրան կրնէին, իսկ պառաւունք նստած շեղջացած արմըտիքը մաղելով կմաքրէին: Քաղաքացի կանանց փափկակեաց անգործութեան վատ սովորութիւնը դեռ չէ կարողացել բարձրանալ այս սարագլուխ, ուստի և գիւղիս կանայք արու գաւակ շատ կծնանին:

ՆՈՒԿԱՐԱՐ. Աբ. Գևորգ եկեղեցին (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

ՆՈՒԿԱՐԱՐ. Ամենափրկիչ վանքը (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

ԻԸ

Նիւզգեար¹²⁸

Ամսոյս 19-ին այցելեցինք Նիւզգեար գիւղը, որ կրթականայ 76 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 301 արական, 261 իգական: Սոյն գիւղացիներ 70 տարի առաջ Երևանէն գաղթեր են ի Գանձակ և այնտեղէն մի հատուած՝ 17 տուն, եկած է այս գիւղ:

Գիւղս ունի հարթ-հաւասար սարահարթի վրայ դաշտային ընդարձակ և պատուական վարելահողեր՝ աշխատասէր հայ գիւղացոյ, միայն հայ գիւղացոյ գործունէութեան վայելուչ ասպարէզ: Մեր այցելած բոլոր գիւղերու մէջ սա միայն է, որ իւր բոլոր հունձեր սայլերով կփոխադրէ գիւղամէջ: Գիւղս ունի Ս. Գեորգ անուամբ մի հնաշէն եկեղեցի¹²⁹, որ սոքա աւերակ գիւղատեղիս գաղթելու միջոցին վերանորոգեր են: Թէև այժմ չունի վարժարան, բայց երբեմն ունեցեր է, որ ասուպի պէս երևացեր ու անհետացեր է:

Գիւղիս արևելեան հարաւակողմ՝ ձորի մէջ բարձրացած մի բլրակի կողքին, կգտնուի մի փոքրիկ աւերակ վանք՝ Ամենափրկիչ անուամբ¹³⁰, որ հայագգի Ծերալովի կալուածքի մէջ ընկած է: Վանքի շուրջը կգտնուին միաբանութեան աւերակ խցատեղին, ձիթահանքի աւերակ եւ գերեզմաններ: Կպատմեն (թէ որչափ արդար է, մենք չգիտեմք) յիշեալ վանքի հիւսիսային դռան կողքին՝ մի մեծ քարի վրայ, կայ եղեր ընդարձակ արձանագրութիւն, որուն մէջ կըրվանդակուէր վանքապատկան անտառի և վարելահողերու յիշատակարան: Յիշեալ հայագգի Ծերալովն կասկածելով, որ այս յիշատակարան մի օր իւր ընդարձակ սահմանի մի մասը իր

ձեռքէն կորզել պիտի տայ, ուստի այդ յիշատակարան անելանելի դժոխքն է իջուցեր:

Գիւղիս սահմանի արևելակողմ՝ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, մի աւերակ գիւղատեղի կայ, որուն գիւղացիք *Կուճուր* (փոքրիկ) *գիւղ* կանուանեն, իսկ շրջակայ թուրքեր՝ *Քիսուլար*: Յիշեալ աւերակի մէջ կայ մի խոնարհուած եկեղեցի՝ իւր կանգուն սեղանաքարով, և եկեղեցոյն արևելակողմ՝ գերեզմանոց:

Գիւղիս բնակչաց մէջ տակաւին ուսումնասիրութեան հոգի չէ մտել, ուստի և շատ դժուարութեամբ յանձնառու եղան վարժարան շինելու: Բայց ի վերջոյ սոյն շինութեան համար հոգատար յանձնաժողով ընտրեցին 4 անձինք՝ Սիմէօն Յարութիւնեան, Նահապետ Սարդարեան, Աւետիս Բաղալեան և Սարգիս Մարտիրոսեան, որոնց յանձնեցին հասարակական վճռով առաջիկայ սեպտեմբերէն սկսեալ մինչև միս սեպտեմբերի սկիզբն լրացնել վարժարանի շինութիւն՝ խոստանալով վճարել նորա վերաբերեալ բոլոր ծախքեր և այնուհետև բաժանորդագրութեամբ կալեմասն արմտիք հաւաքելով՝ վարժարանի գոյութիւնը ապահովացնել:

Գիւղացոցս մեծագոյն մասն զարմանալի ճարպիկութեամբ որսորդութիւն անել գիտէ, որոյ մէջ կարի արագաձեռն, յաջողակ և վստահ են մարդիկ, այնպէս որ առաւօտեան պահուն պատուաւոր հիւրեր ճաշի հրաւիրելէն զկնի, անտառ կոխմեն՝ կա՛մ եղնիկ, կա՛մ նորա ձագ և կա՛մ մի այծեամ ճաշին խորովածացու հասցնելու:

Չարմանալիները կպատմեն իրենց անվրէպ հրաքանաձգութեան մասին: Երկու եղբայրներ, արջ որսալու դէպքին մէջ, մին հրացանով կվիրաւորէ արջը: Վերք մահառիթ չլինելու համար որսն կյարձակի եղբոր վրայ և տակով կանէ անոր՝ ջարդ ու փուրդ անելու: Վտանգեալ անձն վստահութեամբ կքաջալերէ իւր եղբոր, որ իւր վրայ ընկած արջին հրացանով սպանէ, անկասկած լինելով, որ ինքը կազատուի նորա անվրէպ նշանառութեամբ: Եւ, արդարև, ճշգրտութեամբ արջն կսպանէ՝ եղբորն ազատութիւն տալով:

128 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 17 կմ հարավ-արևելք (ժ. մ. բարձր է 1340-1410 մ):

129 Ծխական եկեղեցին գտնվում էր գյուղամիջում և մինչև 1989 թ. բռնագաղթը կանգուն էր (մանրամասն տես **Կարասպետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 500):

130 Աբ. Ամենափրկիչ վանքը գտնվում էր Նուկզարից մոտ 5 կմ հարավ-արևմուտք՝ միջնադարյան գյուղատեղիի հարավարևմտյան եզրին: 1984 թ. դեռևս պահպանվում էին եկեղեցին և գավիթը (մանրամասն տես նշվ. աշխ., էջ 500-504):

ՓԻՔ. գյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.) և Սք. Ստեփանոս եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

Գիւղիս եկեղեցւոյ արդի գանձապահ, որ մի կարճահասակ և նիհար մարդ է, 75 տարեկան, որոյ միրուքի և գլխի մագերու մէջ առանց չափազանցութեան ճերմակ մագի խայտ չէ ընկել տակաւին, կյիշէ իւր այս գիւղատեղին գաղթելու մանրամասն պատմութիւնը: Սոյն երեցփոխանն օր մի իւր 2 շներով կյարձակի վայրի վարագին վերայ, և այնինչ շներն առ երկիւղի խոյս տուած են, որով և ինքն վտանգի մէջ ընկած էր, սակայն սատանայի ճարպիկութեամբ կռչի վարագի քամակի վրայ և նորա երկու ականջներ բռնելով՝ կմխուի նորա վրան և վարագի ամեն ջանքերը ի դերև հանելէն զկնի, կիրաւիրէ երկչտ շները և կխրախտսէ նորա գաւակի մտերը պատառտել: Եւ երբ այսպիսով վարագն բաւական կտկարանայ, կքաշէ դաշոյն, վարագի փորն կմխտ և կսպանէ: Այս օրինակ քաջասրտութեամբ եղնիկ, այծեամ, արջ և վարագ որսալ սոյն որսորդ գիւղացւոց սովորական գործն է, իսկ գայլ սպանելն իրենց համար ամօթ համարելով՝ իրենց «գէլ-խեղդ» շներու պարտք և բաժին կթողուն: Սոյն քաջարի գիւղացւոց պարծանք և հպարտ խօսքեր միշտ իրենց գերազանց ուժերով զազանաց հետ մարտնչելու և որսալու պատմութիւն ընելն է: Սոյնպիսի պատմութիւններ արած ժամանակը կյարեն, անմիջապէս և չովտառեցւոց քաջագործութիւնները, թէ նոքա այս մասին մեզմէ աւելի ճարտար և արագածեռն են: Սոյն երկու գիւղացւոց տնային և

դաշտային գործիքներ, կերակուրի պղնձեղէններ, ափսէներ, կապերտներ, գերանդի և մանգաղներ և այլ սոցա նմանները գիշերներն իրենց տան առջև ցան ու ցիր դուրս կմնան, ինչպէս և անասուններ, զի առակ եղած է, որ սոյն երկու գիւղացւոց գողցուած ապրանքները գողերն իրենց գրպանի մէջն անգամ չեն կրնար պահել: Սոյն երկու գիւղացւոց շրջապատող դրացի թուրք գիւղացիներու և իրենց մէջ կռիւներ յաճախակի կպատահեն, զի աւետարանի խոհական աշակերտներ, մահմեդականաց դէմ միշտ ընչից և անձնապաշտպանութեան դիրք կբռնեն:

Սոքա արդարև անձնապաշտպանութիւնը յարգող գիւղացիներ են, զի երբ իրենց ուժին չափը ո՛չ պակաս, այլ թշնամու ուժին հաւասար կգտնան, երբէք չեն զիջաներ, իրենց բաճկոն հանողներուն թոյլ տալ, որ շապիկ ևս հանեն, ի վնաս իրենց գերդաստանական ապրուստին:

ԻԹ
Փիք¹³¹

Ամսոյս 21-ին այցելեցինք ի Փիք գիւղ, ըստ թիւրքաց՝ *Չազլիկ* (Պաղլեղի գիւղ), որ շինուած է մի բարձր լերկ քարածայռի դժուարակոխ լանջի վրայ

131 Գտնվում է Դաշկեսանի համանուն շրջկենտրոնից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Շամքոր գետի աջակողմյան և Արթինաջուրի ձախակողմյան վտակների միջև (ծ. մ. բարձր է 1360-1620 մ):

ՓԻՔ. Գին Փիք գյուղատեղին հարավից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

և կբաղկանայ 318 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 1464 արական, 1328 իգական: Ունի գիւղս երկու եկեղեցի, միան է նորաշէն, գմբէթատր, Ս. Ստեփաննոս¹³² անուամբ, որոյ մէջն կկատարուի ժամասացութիւնն, իսկ միւսն է մի հնաշէն, փայտածածկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին¹³³ անունով, որոյ մէջն ժամերգութիւն չեն ընեն: Գիւղի մէջտեղ կայ մի ուխտատեղի՝ Ս. Գեորգ անունով, որ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հաց թխելու փոքրիկ տուն: Սորա մէջ կայ հողով լցուած մի թոնիր: Ուխտատուներ տրա միջի հողը կշաղախեն և մկնատամ անունով վերքի վերայ կքսեն բժշկելու: Թոնրի տան կծառայեն երկու կանայք և կվայելեն նորա արդիւնքը:

Գիւղս ունի միղասեան ծխական վարժարան, որոյ մէջ կուսանեն 60-ի չափ աշակերտներ, որ թէև 1877 թուականէ ի վեր բացուած է¹³⁴, բայց ժամասացութիւն այնքան խեղճ և անկանոն է, որ կարծես թէ գիւղիս մէջ երբէք վարժարան ու ձայնատր վարժապետ եղած չիին: Վարժարանի անցեալն այնչափ առանց հոգատարութեան մնացած է եղեր, որ այն ժամանակէն ցայսօր երկու տող գրելու համար գրիչ բռնող չէ ունեցեր: Վարժարանի շինութեան նախապատճառ և մեծ բաժին ծախք մատակարարող եղած է Չարեքայ վանից վանահայր արժ. Աստուածատուր վարդապետ Տէր-Յարութիւնեանց¹³⁵ և հանգուցեալ Արարատեան Աղէքսանդր վարժապետը¹³⁶ իւր ուսուցչութեամբ, բայց, ափսո՛ս, որ քիչ միջոց վարժապետութիւն արած է այստեղ: Սորա

132 Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է 1849 թ. գյուղի հասարակութեան և տփխիսեցի Ստեփան Միրիմանյանցի նյութական աջակցութեամբ (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 265):

133 Ըստ ամենայնի՝ Ժէ դարի կառույց է (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 264-265):

134 Կրում էր Սբ. Գեորգյան անունը: Գւրոցի շինարարական երկու արձանագրությունը մեզ է հասել Հովհաննես քահանա Խոջայանցի շնորհիվ (ՀԱԳ, ֆ. 461, ց. 1, գ. 9, թ. 187: **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 263):

135 Մղնայցի Աստվածատուր վարդապետ Տէր-Հարությունյանցը Գետաբեկի շրջանի Չարեք վանքի վանահայրության պաշտոնը վարել է 1875 թ.-ից մինչև սպանվելու օրը՝ 1902 թ. օգոստոսի 21-ը (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 116):

136 Աղէքսանդր Արարատյանը դասավանդել է 1876-1878 թթ. (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 263):

անճնուիրութեան յիշատակ գիւղացիներ զմայլմամբ կպատմեն:

Գիւղիս արևելեան լեռնակատարի վերայ կայ մի մատուռ՝ *Քարհատի խաչ* անուանուած ուխտատեղի¹³⁷, որոյ մէջ՝ և նահատակի գերեզման իւր տապանաքարով: Սոյն ամբողջ լեռը պաղլեղի հանք է և իւր ներքև ունի դադարեալ գործարան: Կտրելու պաղլեղաքար ուխտատեղոյն մօտ լինելով՝ յիշեալ ուխտատեղին *Քարհատի խաչ* անուանուած է:

Գիւղիս հարաւակողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, կայ *Մանդուռ* (թերևս մատուռ) անունով ուխտատեղի, որոյ ներքև շինուած օճախի մէջ խունկ ու մոմ կվառեն: Ըստ արանդութեան բնակչաց՝ անգիր ժամանակէն ի վեր եղած է ուխտատեղիս: Սոյն օճախին կհովանատրեն նոյնպէս անյիշատակ ժամանակէ ի վեր երկու կաղնիներ՝ հայր և որդի անուանուած: Ատնցմէ առաջինը, կարի հաստաբուն, չորացած ու փտած բազմաճղի, զառամած ու գոսացած լինելով, ասկէ 20 տարի առաջ, ուժգին քամիին այլևս չդիմանալով, կործանուեր է՝ բացօդեայ թողնելով իւր ներքև եղած օճախ և խաչաքարերն: Իսկ փոքր-ինչ հեռու եղող որդի կաղնին, թէպէտև շատ ծերացած, բայց դեռևս շատ դարերով մահուան դէմ մաքառելու յոյս կտայ, զի իւր արմատներ երկարացուցած է՝ իւրմէն քիչ մի հեռու ձորակի մէջ գտնուած սառնորակ և բարեհամ աղբիւրի ջրէն ծծելու, զովանալու և կենսատրելու:

Հարաւարևմտեան կողմ՝ նոյնպէս մի վերստ հեռաւորութեամբ, նոյն ձորակի ձախ ափին, կայ մի տապան-ուխտատեղի՝ *Ճզնատր* անուանուած: Գիւղիս բնակիչները, յիշեալ տապանաքարին կից օճախ շինած, խունկ ու մոմ կվառեն և ամէն տարի՝ գատկի տօնին, մետաքսի հիստուածքի մէջ կարմիր ձու դրած՝ կկախեն տապանաքարին հովանատրող թխկի ծառի ճիւղերէն: Թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ տվորութիւն մտած է իրենց մէջ, իրենք էլ չգիտեն:

Նոյնպէս գիւղիս արևելահարաւային անտառի մէջ՝ 4 վերստ հեռաւորութեամբ *Չարեքայ վանքը*

137 Գտնվում էր Փիքի հարավային կողմում՝ Շիբասարի վրա (նշվ. աշխ., էջ 268):

տանող ճանապարհի վրայ, կայ ուխտատեղի մատուռ իւր միջի տապանաքարով՝ *Գուզուլ-խաչ* անուանուած¹³⁸: Ամառնային ամպերու կայծակ սկսելու միջոցին անմիջապէս գիւղէն մատաղ կտանեն յիշեալ ուխտատեղին, որ կարկուտը իրենց գիւղի անդաստանի վրայէն անցնէ, ինչպէս որ այս տարի ևս այդ ուխտադրութիւն կատարելով՝ իրենց յոյս պսակուեր է:

Սոյն կողման վրայ՝ գիւղէն 8 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի շինատեղի՝ *Աղուեսաշէն* անունով¹³⁹, ըստ թուրքաց՝ *Թիւլքի-քէնդ*, որոյ մէջ կան խոնարհուած եկեղեցի և գերեզմանոց:

Գիւղիս արևմտակողմը՝ Շամբոր գետի աջ ափին, կայ հին շինատեղին՝ *Փիք* անուանեալ¹⁴⁰: Սոյն աներակի մէջ կայ մի կանգուն և առողջ, սագաշէն եկեղեցի, որոյ հարաւային կողմը կգտնուի մատուռ՝ Բարսամ ճգնաւորի դամբարանով¹⁴¹, և արևմտահիւսիսի կողմը՝ բլրակի գլխին, կան երկու ուխտատեղի մատուռներ՝ *Քոյր-եղբայր*:

Յուսկան-նահատակ անուանուած եղբօր մատուռը¹⁴² պարսպապատած է, որոյ կապալառուն ուխտաւորաց նուէրներէն տարին տասն թուրքի փող կտայ գիւղիս ուսումնարանին: Դարձեալ հիւսիսակողմ՝ 5 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ հին շինատեղի՝ *Սվրեցիք*¹⁴³ անունով, որոյ մէջ կգտնուին աներակ եկեղեցի և գերեզմանոց: Մամնապատ տապանաքարերու վրայ, խաչերէն ի գատ, հոտաղ¹⁴⁴ իւր եզներով, մաճակալ իւր գուրբանով և այլ արհեստաւոր իւր գործիքներով քանդակուած պատկերներ կտեսնուեն: Սոյն շինատեղի արևմտեան կողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ՝ բարձր սարի հարթավայրի վրայ, կգտնուի մի մատուռ՝ իւր միջի խաչանիշ գերեզմանաքարով՝ *Եղբայր* անուանուած: Ատորմէ քիչ մի վայր՝ դժուարամատչելի ժայռագլխին, կայ

Քոյր անուանեալ մատուռ՝ իւր գերեզմանաքարով: Երկուքն ի միասին *Մաղթում զաղա* կանուանուեն: Հին Փիք գիւղատեղոյ և Յուսկան նահատակի մէջտեղ բարձրացած բլրակնայի վրայ կայ բերդատեղի՝ *Գառանտավանք*՝ անուանեալ *ղալէ*¹⁴⁵:

Գիւղիս արևմտահարաւ կողմը՝ 6 վերստ հեռաւորութեամբ, *Աղուեսաշէնի* ջրի ձախ ափին, կայ մի սեպագեալ քարասար, որ բաղկացած է բազում խաւերէ, շերտ-շերտ իրարու վրայ գոյացած ուղղաբերձ բարձրութեամբ: Այդ բարձրութեան մէջտեղի՝ երկու կանգնաչափ հաստութեամբ եղած շերտն փութիւր լինելու համար մաշած և մէկ կանգնաչափ խոր ընկած է, որոյ վերի և վարի շերտերը, երկու շրթունքներու պէս դուրս մնալով, մի երկարաձիգ, հորիզոնական դիրքով բերան ձևացուցեր են: Այդ երկոքին շրթանց կամ բերնին մէջը 7 բնակավայրեր կան՝ փութիւր քարի մէջ փորուած փոքրիկ խցերու մեծութեամբ, իրարմէ հեռու, ասոնցմէ ոմանց մէջ՝ 5, ոմանց՝ 10 մարդ հագի կարող են պարունակել: Այդ բնակավայրի վերի և վարի բարձրութիւնները այնչափ ահարկու են, որ վերուստ ի վայր նայողին սուկուն կտիրէ: Այդ տեղէն եթէ մարդ վարի կողմը նայելու լինի, խելքը պտոյտ կու գայ և չի կարող ինքն իրեն կանգուն պահել: Խցակներու քամակի կողմը նախապէս երեք կանգնաչափ փորուած և իւրաքանչիւրի առջև քարուկրով պատ շարած՝ 2 շրթունքներ իրարու հետ միացուցեր և բնակավայր ըրած են, որոնց ամէնքն ի միասին տեղական բնակիչներէն կանուանուի *Օյսար եղի (եօթն եկեղեցւոյ) քար*: Պարսից և լեզգիների արշաւանքի ժամանակ նոցա իւրաքանչիւրի մէջ մի-մի գերդաստան ապաստան եղած է: Եւ այդ միջնաշերտի մի կողմ, որ հիւսիսէն արևելք դարձած է, կերկարի մինչև կէս կանգուն լայնութեան և 2 կանգնաչափ բարձրութեան, ճանապարհի մէջ մտնելով՝ կերթան այդ բլրնակավայրեր: Մինչև չհասնեն այդ բնակավայրերը, նոյն բնակավայրի հակառակ կողմէն մարդ կարող չէ նոյն նեղ շաղով դուրս գալ: Որդոյ որդի աւանդութեամբ մեզ հասած կպատմեն, թէ մի հարս այդ շաղէն իջնալու ջուր բերելու միջոցին վարի անտառի մէջ թագնուած լեզգին հրացանաձգութեամբ ի վայր կգլորէ զհարսն: Եւ թէ շաղիղի անցքը պահպանող երիտասարդն զնդակահարութեամբ սպանուելու և ի վայր կործանուելու միջոցին աղեկտուր մայրն ինքն զինք ի նոյն բարձրութենէ հոսեցուցեր է ի վայր, և նորա մարմին քարերուն զարնուելով քանի մը կտորի բաժնուեր է: Ահա գիտնալու է, թէ 30.000.000 հայի մնացորդն ինչ ահեղի միջոցներով ապրեր և հասեր է մինչև մեր ծնունդ: Այսպիսի ողբալի ազգին պահպանութեան համար ինձի պէս ողորմելի արարածներ եպիսկոպոս եղած և նորա ե-

138 Գոյզալ քար անվանք հայտնի այս խաչքարը գյուղացիները փոխադրել էին գյուղամէջ, որտեղ և պահպանվում էր մինչև բռնազաղթը: Կերտովել է 1292 թ. (նշվ. աշխ., էջ 273):

139 Աղվեսաշէնը՝ որպէս ամառանոց, հիշվում է 1905 թ. քաջարի փիլեցիների՝ թուրք ավագակախմբին արժանի հակահարված տալու առնչությամբ (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 258):

140 Հին Փիք գյուղատեղին գտնվում է բնակավայրից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Եկեղեցին, որը հայտնի էր Սք. Փեփրոնյա անվամբ, մինչև 1989 թ. բռնազաղթը գրեթե կանգուն էր (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 266-267):

141 Բարսամ ճգնավորի մատուռը գտնվում էր վերոնշյալ եկեղեցուց հարավ: Ներսում պահպանված խաչքարերից մեկը կրել է 1457 թ. (նշվ. աշխ., էջ 268):

142 Հայտնի էր նաև Բուսկան նահատակ անվամբ (**Բարխուտարեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 300):

143 Նաև Մավուրեցիք անվանաձևով հայտնի գյուղատեղիում, որը գտնվում էր Ղոթրուլ գյուղից 2,5 կմ հարավ-արևմուտք, ուսումնասիրություններ են կատարել հիմնականում Մակար Բարխուտարյանը ԺԹ դարավերջին և Սեդրակ Բարխուտարյանի զվարճությամբ արշավախումբը 1960-ական թթ. (նշվ. աշխ., էջ 299-300: Գիվան հայ վիճագործյան, պր. 5, Երևան, 1982, էջ 256-257: **Կարապետյան Մ.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 321):

144 Հովիվ, տավարած, մախրապան:

145 Հայտնի էր նաև Կեռտավանք անվամբ (**Բարխուտարեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 304: Տես նաև **Կարապետյան Մ.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 268):

կեղեցւոյ տեսուչ հաստատուած են՝ ժողովուրդ կառավարելու:

Այնինչ մենք Գետաշէնու և բանանցեցոց շինատեղոյ անձկութեան, հետևապէս և տներու ու փողոցներու խոնաւութեան, անկանոնութեան և աղտոտութեան վրայ զարմացած էինք, այս գիւղի մէջ աւելի վատթարագոյն տեսանք: Եւ սորա պատճառը մեզ կթուի, թէ հետևեալն է: Պարսից տիրապետութեան ժամանակի վատթար վարչութեան երեսէն յառաջ եկած արշաւանքներու, հարստահարութեան, գերութեան, հրոյ և սրոյ, բարբարոսական արարմունքներու պատճառաւ հայերը ձորամէջ և անփոյթ տեղեր իրանց գերեզմանոց ընտրել են, քան թէ շինատեղի, և այս մահառիթ տառապանքներու կենցաղավարութիւն այնչափ երկար տներ և սովորութիւն դարձեր է չարքաշ հայերին, որ այսօր իսկ մահու և կենաց մէջ ընտրութիւն անելու զգացումն անգամ կորսնցուցեր են: Եւ այն ժամանակի մոլեկրօնութիւնն էլ, այդ գազանական մարմնոյ մէջ իբրև հոգի մտնալով, իրաւունք տուեր է այլակրօնի ընչից և ստացուածոց կողոպտման հետ և իզական սեռէն գեղանի կանայք և աղջկունք յափշտակելով՝ Մահմեդի քարոզած արքայութիւնը այս աշխարհի մէջ էլ վայելել: Պարտուց և իրաւանց ճանաչման համար յատկացեալ արդարաբարոզ կրօնի փոխարէն Մահմեդի Ղուրան (օրինագիրք) իրաւունք տուած է իւր հետևողաց այս աշխարհի մէջ իզամնլական տոփանք¹⁴⁶ յագեցնող արքայութիւն վայելելու, հարկ եղած կենսական պիտոյքներ և ձեռք բերել այլակրօններէն, իսկ եթէ նոքա դիմադրութիւն կանեն, անխնայողաբար փողոտել և գէշագէշ պատառոտել հրամայած է, որպէսզի այսօր և ընդմիջտ գեաւորն մահմեդականի համար և մահմեդական Աստուծոյ համար ապրեն: Տեսնելով տոյնպիսի եզրիպտական, յանուն աստուծոյ անաստուած արարքները՝ ընդդէմ մեր համազգի իսրայէլաորդոցն, ինչո՞ւ տօնելի Մովսէս չլինել:

Ասոնք լոկ խօսքերու բարդութիւն չեն, ուշադիր ընթերցող, այլ իրականութիւն, եթէ դու ևս յանձառու լինես ամառնային շոգ ժամանակին այցելել Գանձակու գաւառի մահմեդականաց և հայոց գիւղեր և ուշի ուշով քննես քո համարին եղբարց դառնադառն աղէտներու մնացեալ պատկերները, որ մենք չենք կրցեր նկարագրել՝ մեր զգացման արտայայտութիւն ընելու բառեր պակսելու համար, դու մեր գրածի բազմապատիկն պիտի տեսնաս և դու ևս անկարող պիտի լինես նկարագրել: Պիտի տեսնաս, որ հայոց տիրապետութեան ժամանակ, երբ այս կողմերը պարսիկներ չկային, բոլոր արգաւանդ արտօրէից կենտրոնի և հարթավայրերու մէջ հայ քրիստոնէի շինատեղիներ, նոցա կանգուն եկեղեցիներ և խաչքարերով լի գերեզմանոցներ, որք այժմ

բոլորն էլ մահմեդականաց բնակավայրեր դարձեր են, իսկ հայերն իրենց արիւնաքամ եղած գերդաստանի մնացորդներ պահպանելու համար առ երկիւղ պարսիցն ընտրել են խորածորներու մէջ, առիկող տեղեր բնակութիւն հաստատել՝ գազանակենցաղ լինելու: Բոլոր հայ գիւղերու հետ դու պիտի տեսնաս և Փիք գիւղի աւելի մահառիթ շինատեղին, որոնց տներ աւելի իրարու վրայ դիզուած կհամարուին, քան թէ կողքէ կողք շինուած: Վերևի տներու մեծ մասի ճանապարհները վարի տներու տանիքներու վրայէն կանցնին:

Տներու երեք կողմի պատեր առապար կողմէն այնչափ գետնափոր և հողի մէջ թաղուած են, որ դրսի գետին և տան տանիք բոլորովին հաւասար են իրարու: Մարդ չի կարող որոշել իրարմէ երկուքի՝ գետնի և տանիքի երեսին հաւասարապէս խոտ բուսած լինելու համար: Միայն նոցա տներու առջևի կողմէն մի փոքրիկ նեղուցած դուռ կայ, որ աւելի գազանային որջի անցքի, քան մարդաբնակութեան կնմանի: Տան ներսի կողմը այնչափ խոնաւ և մութ է, որ մահու, քան թէ կեանքի բնակավայր կհամարուի՝ մեղա՛յ, մեղա՛յ, շներու բոյներէն աւելի վատթարագոյն: Անտանելի ցաւ է մեզ տեսնել կեղեքիչ օսմանցոց փաշաներու և հարստահարող պարսից խաներու որսորդական շներու և թռչնորս բազներու լաւ կեանք ունենալ, քան հայ քրիստոնէին: Ինչո՞ւ թոյլ տալ այդ անարդար ազգերուն, որ հազար մարդու կեանքը մի մարդու ուտել տան: Հազար մարդիկ չարաչար աշխատութեամբ իւրաքանչիւրն տարեկան 100 մանէթով ապրեն, իսկ մի մարդ շուայտութեամբ 100.000 մանէթով գեղխանայ և ծիւրի: Չառ ի վերէն գառ ի կող իջնող խոնաութենէն տան կողքերու, գետնի և տանեաց վրայ բուսած աւելուկ, պատատուկ (բաղեղ), փիփերտ (մոլոշ), բլիբիստրի (աւել) և այլ խոտեր և զանազան փշեր, եթէ ոտնակոխութեան ենթակայ չեն եղած, մանգաղին առատ հունձ կուտան: Շինավայրին անձկութեան և առապար լինելու պատճառաւ անասնոց և մարդկանց աղբակոյտեր տներու առջև և կողքին և կամ ձորի և խորդուբորդ տեղերու մէջ այնչափ դիզուած են, որ անձրևներու և վազող ջրերու մէջ աղբատեղն դարձած են և արևու ջերմութեան ներքև տաքանալով, ամպամման գոլորշեաց հետ տոգորուած՝ կենսապառ գարշահոտութիւն կբարձրացնեն:

Շատ գիւղեր, մանաւանդ Փիք, սայլի ճանապարհ չունենալու համար աղբեր արտերու վրայ տանելու և արտերէն որայներ և խոտեր գիւղամէջ իջեցնելու անկարելութեան մէջ կգտնուին, հազիւ հազ գրաստուց կոնակով իրենց հնձանները փոխադրել կհնարաւորին, իրենց մեռելասարաս կեանք բտելու: Մանաւանդ, որ կեղտասիրութիւնը ունակութիւն դարձած է սոցա: Տիրող իշխանութեան ազդու հոգատարութեամբ առ այժմ միայն կբուժի այս կերպ ընդհանրացած մոլորութիւնը:

146 Կիրք, բոտն ցանկութիւն, տարփանք:

Շատ տեղեր քարոզեցինք, որ իրարմէ բաժանուող եղբայրներ փոխադրուին արտօրէից կենտրոնատեղիներ բնակութիւն հաստատելու, որ դժուարութիւններ դիւրանան, և մահառիթ կենցաղավարութենէն ազատուին: Նոքա կ'պատճառեն. «Ինչպէ՞ս թողունք մեր պապի օճախն, մեր եկեղեցին, մեր հարց գերեզմանները, և այս վերջիններն ո՞վ պիտի օրհնել տայ և ողորմի հանէ նոցա հոգւոյն»:

Տգիտութիւնը ժողովրդին այն աստիճան վայրենի և սնապաշտ դարձուցած է, որ գիւղի մօտակայ պատուական արտերէն չորսն մեռելոց գերեզմանատեղի լինելու համար նուիրած է գեղական համայնութիւն, իսկ կենդանի մարդկանց կեանքի բարեկեցիկ լինելու համար մի արտ անգամ չեն տար տուն շինելու: Թող հասկանան գաղթական պօլսեցի, տփխիսեցի, նոր-նախիջկանցի և այլ տարագնաց հայերը, որոնց թեթևամտութեան առջև «խըմբըլ ու կոյ» կ'համարուին Հայաստանի մէջ մնացող և իրենց դռներ պանդխտող վանեցի, մշեցի և այլ հայերը, թէ Հայաստան որոնցմով հայաբնակ մնացեր է, իրենցմով, թէ՞ այս չարքաշներով:

Մինչև ցայժմ մեր շրջագայած գիւղերէն միայն Նիւզգեար գիւղ սայլի գործածութիւն կրնէ՝ իւր սահմանն կարի հարթ լինելու համար: Միւս գիւղերէն ումանց սահմաններ կ'ան բոլորովին սար ու ձոր և առիկող են, որ սայլ գործածելն դժուարացած է, կ'ան կիսով չափ ունեն այդ բնական դժուարացուցիչ պատճառներ, սակայն բոլոր հայոց գիւղեր, իրարու աչք տալով, սայլի գործածութիւն անհետացուցած են, իրենց հունձերը գրաստի քամակով կ'փոխադրեն, որով նոցա գործերն 3-6 անգամ դժուարացած է և դժուարանալով 3-6 անգամ ժամավաճառ կ'լինեն՝ սայլի «աղորներ» (սայլի գնալու ճանապարհին վանեցիք «աղոր» կ'ասեն) չ'պատրաստելու համար:

Կարի առիկող և շատ ելե՛ջ ճանապարհով փոխադրող գրաստուց 10 խուրձ օրան հազի կարող են բառնալ, այնինչ սայլին՝ 3 բարդ, այսինքն՝ 90 խուրձ կ'բառնան, որ երկու եզնով կ'փոխադրուի: Երկրագործներ այսպիսի խիստ և դժուարին աշխատութեան պատճառաւ թէ՛ արդիւնքին մի մասն կ'կորսնցունեն և թէ՛ նիհարած, կաշի և ոսկոր մնացած են:

Դիցուք թէ երկրագործն իր շօշափելի տգիտութեամբ իւր շահն և վնասն չի ճանաչիր և կշռադատելու մտքի զօրութիւն կորսնցուցեր է: Հապա հարկահան կառավարիչներու խղճին ի՞նչ եղած է, տիրելու և կառավարելու շնորհք ո՞ր մնացեր է, որ այսպիսի տգիտաց վրայ իրենց խնամք չեն ցոյց տար գէթ տիրող իշխանութեան շահուն համար, որպէսզի իրենց կաթնատու բանական անասուններ թէ՛ իրանց և թէ՛ տիրող իշխանութեան աւելի օգտաբեր լինէին:

Ոչ ապաքէն անհատական հարստութիւն և ոյժն տիրող իշխանութեան հարստութիւն և ոյժ կ'կազմեն: Ես ստուգիւ վերահասու եղած եմ և կճանաչեմ

այնպիսի կառավարիչներ, որ երկրագործ մշակէն աւելի անխելք և անհեռատես կ'համարուին շնորհիւ իրենց անփոյթ և անհաւատարիմ գործավարութեան: Ձի երկրագործ գիտէ իւր կաթնատու կովեր, ոչխարներ, աշխատող եզներ և գրաստներ բտել և գիրացնել, որպէսզի ժամանակին առատ կաթն և բուրդ ստանայ, և նոցա աշխատակցութեամբ դիրացնէ իւր անհրաժեշտ գործեր, իսկ տիրող կառավարիչներ ոչինչ չեն մտածեր:

Կառավարիչներ, եթէ իրաւունք կ'համարեն իրենց միմիայն գաւազանի հարուածի վարձատրութեամբ տեղական բնակչաց հարկադրելով՝ մարտկոցներու և պատերազմական պիտոյից փոխադրելու ճանապարհներ, մանաւանդ թէ ծառայող աստիճանատրներու զբօսավայրի կառուիչներ շինել տալ, հապա ինչո՞ւ միևնոյն մտրակի (եթէ չկան մարտավայել այլ միջոցներ) վարձատրութեամբ չեն շինել տար երկրագործ մշակներու երկրագործութեան ճանապարհները, որոնցմով մարդկային ազգի կենսական պիտոյքներ կառատանան և կ'կըլտանան թէ՛ երկրագործը և թէ՛ իշխանութիւնը:

Փիք գիւղի երկրագործական ճանապարհներու քիչ տեղեր հարթելու և ուղղելու պէտք ունեն, այնպէս որ, եթէ գիւղացիք, տուն գլուխ մի մշակ տալով, առ առաւելն երկու շաբաթ միայն աշխատեն, սայլի աղորն և ճանապարհներ կուղղուն, որով մշակական գործերն վեցէն հինգ մասն կ'զեղչուին և հնգիւ չափ կ'դիւրանայ: Մենք այս մասին թէ՛ առտնին խրատներ և յորդորներ կարդացինք և թէ՛ եկեղեցւոյ բեմէն խրատեցինք ժողովրդականաց: Թէ՛ն համոզուեցան մեր քարոզի օգտակարութեան, բայց գիւղացի անզարգացած ժողովուրդը, անսովոր աշխատութեան մէջ, ինքնուրոյն գործելու շնորհք չունի, մինչև որ իրեն գլխին կանգնող հրամանատար չի լինէր: Ուստի երբ մենք գիւղէն հեռացանք, մեր քարոզները լոկ քարոզ մնացին՝ առանց գործադրութեան:

Ուրեմն տիրող իշխանութեան պարտք կ'մնայ գործել տալ գիւղացւոց՝ յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան: Թոյլ կտամք մեզի, մանաւանդ թէ պարտք կ'համարենք իբրև երդուեալ պաշտօնակատար, յօգուտ բարեխնամ տէրութեան և հպատակաց, ասել, թէ ինչպէս անցեալ տարի կառավարող իշխանութիւն իրաւունք համարեց ինքեան՝ միմիայն Փիք գիւղէն 3000 մշակ և 800 բուբլի փող առնել¹⁴⁷ գաւառի ծառայող աստիճանատրների Հաճի-բէնդ անուանեալ ամարանոցի կառուիչներ հարկելու համար, թող պարտք համարէ ինքեան և երկրագործներու սայլուիներ հարթել տալ, որով տէրութեան առ իւր հպատակս ունեցած փոխադարձ պարտիք կատարուած կ'լինի:

Փիք գիւղի ամբողջ իզական սեռ՝ թէ՛ հարուստ և թէ՛ աղքատ, առհասարակ բոկոտն կըրջին, ինչպէս և

147 «Ըստ այսմ հաշուելու է և այլ գիւղերու բաժ, հաս, հարկ, կոռ և քեկար» (ծնք.՝ հեղինակի):

այս կողման բոլոր հայ-գիտալացի կանայք: Ունաման չունենալու պատճառաւ չէ այս չարքաշուքիւնը, այլ ընդհանրացած մի սովորութիւն է դարձեր: Ի՞նչ կկարծէք, որչա՞փ հեռու տեղեր կգնան: Ճիշտ երկու ժամու ճանապարհ՝ անհագին սարեր ու ձորեր անցնելով, մինչև իւրեանց բինա (հանգրուան) ասած տեղեր, որտեղ տարեկան իւղ և պանիր կշինեն: Առանց այր մարդու և երկիւղ կրելու բինաներու մէջ կբնակեն գիշեր ցորեկով կանանց մի մասն իրենց փոքրիկ զաւակներով մայիսի սկզբէն մինչև սեպտեմբերի վերջը: Գիւղիս մէջ մնացեալ կանայք զբաղուած են կալ կալսելու գործողութեամբ, ամենայն ամենայնի՝ ցվերջ գործոյն և բանջարանոցներ մշակելու:

5-10 բինա իրարու մօտ մի սառն աղբիւրի գլխին կառուցած են սարերու լանջի վրայ, 4-5 բինա՝ այլ տեղ՝ բոլորովին հեռու առաջիններէն, միւս երկուերեքներ այլ տեղ կբնակին ցան ու ցրիւ, ուր որ սառն աղբիւր կամ վտակ կգտնան՝ նոյնպէս առանց այր մարդու: Սորա՞ բինաներու բնակիչ կանայք, շարք 2-3 անգամ իսկ ոտքով գիւղ կուզան՝ իրենց հետ բերելով շալակած իւղ, պանիր, չորթան և այլ բաներ, վեր առած գիւղի իրենց տներէն իրենց պիտոյից չափով հաց՝ կվերադառնան բինաները՝ դարձեալ բոքիկ ոտքով այն քարքարուտ ու խիճ քարերով լի ճանապարհը, շատ անգամ իրենց 5-8 տարեկան զաւակաց ձեռքէն բռնելով, որ դարձեալ իրենց նման բոկոտն են, մինչև հասնեն իրենց բինաներ: Միգուցէ քիչ չափազանցութիւն թուի, անտես և անսովոր ընթերցող, 5-8 տարեկան մանկանց բոկ ոտամբ, 2 ժամու ճանապարհ քալելու խօսքեր: Մենք բինա ասուած տեղեր գնալու ժամանակ քանի-քանի կիներ և մանուկներ տեսանք երթալու-գալու ճանապարհի մէջ:

Գիւղիս պաղլեղի հանքը նախապէս տեղական հայեր կիրահալէին իրենց պապենական սովորութեան կերպով, և այն ժամանակ թէ՛ իրենք կշահուէին և թէ՛ տէրութեան բաւական շահ կուտային՝ փութ մի մնթ. ծախելով: Անցեալ վերջին տարիներու մէջ նախ մի հրէա և ապա տփիսիսեցի հանգուցեալ Միրզայօվն պաղլեղի հանք կապալով վերցուցին տիրող իշխանութենէն: Մակայն երկուքն ևս վնասուեցան, և այս պատճառաւ հանքն 5 տարիէ ի վեր գործադուր եղած է: Գործարանը, որոյ շինութիւնները 50.000 ռուբլիով հագիւ կառուցուած են, այժմ բոլորովին քայքայման վիճակի մէջ կգտնուի, ուստի և հանքահանութիւնն դադարած է՝ ի վնաս տէրութեան զանձուն:

Փիք գիւղացիք համայնական գործակցութեամբ իրարու օգնելու սովորութիւն ունեն, բայց, ափսոս, որ միմիայն նոր կալատեղեր պնդացնելոյ գործին մէջ, ոչ երբէք ճանապարհաշինութեան համար, և այն էլ դժբախտաբար կիրակէ օրերին: Թմբուկի և շեփոքի հրաւիրական ձայնով գիւղի երկսեռի բազմութիւնը նոր շինուած կալի վերայ կժողովուին: Ա-

նոնցմէ երկու սեռի ամուրիներ պար կկազմեն և զանազան կերպ պարախաղերու միջոցաւ նոր կալատեղը կոխ տալով՝ կը պնդացնեն: Երբ մենք բինաներէն կվերադառնայինք, հանդիպեցանք այդ խայտաճամուկ պարահանդէսով կալահանդէսին և մի կողմ քաշուած հետաքրքիր կլինէինք: Հպարտ գիւղացի ամուրիներ սկսեցին մանէթներ տեղալ, իւրաքանչիւր իւր հաւանած պար եկող աղջկան ձեռին: Եղան աղջիկներ, որոնց ձեռքին 4-6 մանէթներ մատուցուեցան:

Այսպիսի գնահատուած աղջիկներ, պարէն դուրս գալով, փոխանակ թաշկինակի՝ մանէթներ իրենց մատներու մէջ բաց բռնած, օղին մէջ ծածանեցնելով կկաքաւէին, և իւրաքանչիւրն առանձին-առանձին իւր նազախաղը լրացնելէն զկնի ի պատիւ ինքեան նուիրուած մանէթները բաշխեց շեփոք ամողին: Ես, այդ առատաձեռնութեան վրայ զարմացած, պախարակեցի նոցա շռայլութիւնը, բայց ինձ մեկնեցին այդ շռայլութեան գաղտնիքն այսպէս: Պարահանդէսէն վերջը իւրաքանչիւր մանէթը իւր տիրոջ կդարձնէ շեփոք ամողն՝ մէն մի մանէթէն 2 կոպէկ վարձ վերցնելով իրեն: Բոլոր իզական սեռը այդ օրը իրենց պատուաւոր զգեստներ հագած էր, որոնց վերնագգեստի կախ-թևանի արխալուղի (չափքեան) թերու վարի կողմը, սկսեալ կռնատակէն մինչև ձեռքի մօտը, կարգ մը փայլուն արասիներ կարուած կային: Նազախաղը ըրած միջոցին, երբ թերնին սիգապանձ շարժումներով վեր ի վայր կխաղացնէին, փայլուն արասիները, արեգական շողերն իրենց մէջ հատանելով և անդրադարձ ցուցումն տալով, գեղեցիկ փայլք կուտային: Բաց յայսմանէ, իրենց երեսների, օձիքների, կուրծքերու և լանջերու վրայ զանազան ձևերով շինուած արծաթեայ զարդեր կարած ունէին, որոնք նոյնպէս փայլք կուտային իրենց շախկ ու շուխկ ձայներու հետ: Բայց, ափսո՛ս, որ այդ զարդերու անունները բոլորն էլ թուրքերէն էին, ուստի և ես չկարողացայ քանի մի հայկական բառեր գիւղական մութ անկյունէն ի լոյս բերել:

Այդ չափ արծաթեայ զարդարանքն հակառակ՝ ոչ միոյն ոտքին ոտնաման չկար, լինէր դա հարուստ թէ աղքատ, պառաւ թէ մանկամարդ, տհաս թէ նշանած աղջիկ՝ բոլորն էլ, առանց բացառութեան, բոկոտն էին:

Փիք գիւղէն 5 ուսանող կայ Գանձակու արհեստատրաց ուսումնարանի մէջ, մինն էլ՝ Տփիսիսու:

Լ

Վերին Ղոյթիւ

Ամսոյս 29-ին Փիքէն մեկնեցանք Վերին Ղոյթիւ ասուած աւերակ շինատեղին, որուն շրջապատ անդաստաններ ու անտառներ իբրև ազարակ, սեպիականութիւն են Բարսում գիւղացի Մելիք-Ռոստոմեանց հին և բազմաթիւ գերդաստանին, որ 50-ի

չափ անձինքներէ կրողկանայ: Սոյն գերդաստան, ասկէ երկու տարի առաջ բաժանուելով, եօթն տուն եղած են¹⁴⁸:

Կպատմեն, թէ Մելիք-Ռոստոմեանցի ծագումը Բագրատունի ցեղէն սերած է, և այդ ազգաբանական ծագումն հաստատելու համար ռուսերէն մի տետր հրատարակուած է անցեալ մօտակայ ժամանակի մէջ: Ռոստոմեանց ներկայ գերդաստան թէպէտև բաժանուած է անդամոց շատութեան համար, բայց իրենց հայրենական հողային կալուածները ի միասին կ'ընկերեն, և նոցա կալատեղին և տաւարեղենաց նախիր, ոչխարաց հոտ և գրաստուց ջուր կ'զտնուին սոյն Վերին Դոյթիլ բլուած կալուածին մէջ, որ ամէն կողմանէ երկու ժամու ճանապարհաչափ հեռի կ'զտնուի ամէն կերպ դրացիական օգնականութենէ և կ'աշտակարանի միմիայն իւր գերդաստանի արի և թիկնաւէտ երիտասարդներով: Սոյն կալատեղի մէջ հիւրընկալութեան մէկ գիշեր և ննջեցինք բարձրավանդակ լեռնադաշտային բացօդայ վայրի մէջ, որուն ընդարձակ հորիզոնի, ջինջ օդի և աղբիւրաջրի պատուականութեան հետ կ'փայլէին ամէն կերպ մաքրութիւն և բնակչաց սրտի սրբութիւն: «Այսպէս օրհնեսցի ամենայն մարդ, որ երկնչի ի տեսնէ»:

Սոյն ազարակի արևելեան կողմը կայ մի արեւրակ շինատեղի՝ *Հնգշափոր* անուամբ, որոյ մէջ կ'զտնուին հայոց կիսափուլ եկեղեցի և գերեզմանոց: Ազարակիս հարաւակողմը կայ մի *Կարմիր եկեղեցի* անունով ուխտատեղի, որ մօտ ժամանակներս փայտայարկով նորոգուած է սոյն ցեղի ձեռքով: Եւ այնտեղէն վայր կայ մի մատուռ՝ *Թռած խաչ* անունով: Արևմտեան կողմը՝ Շամքոր գետի աջ ափին, կայ մի մատուռ՝ *Տուկսիկայ խաչ* անուանեալ, այսինքն՝ փոշտանգի խաչ, ուր ուխտի կտանեն փոշտանգուած մանուկները: Նոյն ափին մօտ կը գըտնուի *Ներքի Դոյթիլ* անունով արեւակ շինատեղին, որոյ միջի *Ս. Յովհաննէս* անուն եկեղեցին կանգուն կայ մինչև ցայսօր, որոյ արևմտեան լուսամուտէն ներս կանցնեն այն ամէն երեխաներ, որոնք ուշ ոտքի կ'ելնեն: Կայ այդտեղ և գերեզմանոց: Իսկ սորա հիւսիսային կողմը՝ գմբէթաձև բարձրացած սեպացեալ սարագլխին, կայ *Ս. Մինաս* անունով ուխտատեղի՝ ճգնատրի գերեզմանով, որուն կողմեն փորացաւ ուխտատրներ, զոր անցեալ մօտ ժամանակի մէջ նորոգեր է տիփսիսեցի Սինաս Յակովբեան Կօլատեանցը: «Հիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»: Իսկ հիւսիսարևելեան կողմը կայ *Քարայատակ* անունով արեւակ շինատեղի, որոյ մէջ կան գերեզմանոց և կիսափուլ քարուկիր եկեղեցի:

ԼԱ Բարսում¹⁴⁹

Ամսոյս 30-ին այցելեցինք *Բարսում* գիւղը՝ յիշեալ Մելիք-Ռոստոմեանցներու բնակավայրը, որ կ'զտնուի Շամքոր գետի ձախ ափին՝ ձորավայրի մէջ, որ չորեքկուսէ շրջապատուած է լեռներով: Այնչափ նեղ և անձուկ է վայրն, որ նորա բոլորակաձև և ամփոփ հորիզոնով երկինք էլ նոյնպէս փոքր կ'երևի: Գիւղիս մօտակայ շրջապատող լեռներու անտառները, բոլորովին անհետացած լինելով, գիւղս կ'զտնուի բուսականութեամբ մեռած կեանքի մէջ, իսկ գիւղի ներքև Շամքոր գետէն հանուած առուով ուռնացած, պերճացած խաղողի և մրգեղենաց ծառաստանի այգիներ իրենց կենդանութեամբ բոլորովին հակապատկեր կ'ներկայացնեն գիւղի մեռելատիպ կերպին: Գիւղացիներ, իրենց արածականներով մի ժամու ճանապարհ հեռու, հովասուն լեռնադաշտեր գնացած լինելով, բոլորովին տխրութեամբ համակուած էր Բարսում գիւղ: Գիւղիս մէջ կ'զտնուէին միայն քանի մի գառամեալ ծերեր և պառաւներ, զիրենք կերակրող քանի մի հաւերով:

Գիւղս կրողկանայ 155 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 617 արական, 556 իգական: Ունի մի հին, փայտայարկ, խոնար և նսեմ եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին* անունով: Այնչափ ցած է, որ իւր առապար կողմի երեք պատերը թաղուած են հողի մէջ, գրեթէ հաւասար են դրսի մակերևոյթին: Արտաքուստ եկեղեցի լինելու ոչինչ նշան չունի, բացի մի տախտակաշէն զանգակատունէ: Սակայն երեք տարիէ ի վեր սկսած են շինել քարուկիր և հոյակապ եկեղեցի, ձեռներեցութեամբ և հոգատարութեամբ Մելիք-Ռոստոմեան արժանապատի Եփրեմ քահանայի, որ տակաւին անաւարտ կ'ընայ:

Սոյն քահանայն այս կողման հոգ. գործոց գործակատարն է, պաշտօնը ճշտութեամբ վարելու համար ստեղծուած մարդ՝ հասակ՝ վայելուչ, արծուաքիթ, ծանրաբարոյ, քահանայավայել համեստութեամբ, հետևապէս և պատկառելի մի անձնատրութիւն է: Յայտնապէս կտեսնուի իւր վրայէն ազնիւ ցեղի արեանատրենէ զոյացած լինելն: Երբ հարց առաջարկուի իրեն, նա լուրջ դէմք կստանայ և կշռադատելով կ'պատասխանէ: Ամբողջ գաւառին յարգելի եղած է, առանց խտրութեան կրօնի: Կարծես ամէն մարդու բարերարութիւն ըրած լինի:

Գիւղն ունի երկու դասարանով մի գեղեցիկ վարժարան, որոյ մէջ կուսանէին երբեմն գիւղի մանուկներ, բայց քանի տարիէ ի վեր գիւղի ցանքերն բաւականացուցիչ բերք չունենալու համար վարժարանն դադարած է:

Գիւղս գետափի վերի կողման այգիներու մէջ ունի մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Ս. Յովհաննէս* անուն, որուն

148 «Մելիք-Ռոստոմը թաղուած է Գանձակու Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցոյ գաւթի մէջ (ծնեալ՝ 1722 թ., վախճանեալ՝ 1794-ին)» (ծնթ.՝ հեղինակի):

149 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 20 կմ հարավ՝ Շամքոր գետի ձախակողմյան ձորավանջին (ծ. մ. բարձր է 770-850 մ):

կղիմեն ականջացաւ ունեցող ուխտաւորներ: Վարի կողման ալգիներու մէջ կայ Հռիփսիսի մանունով խոնարհուած վանք և իւր շուրջը՝ փոքրաքիւ գերեզմանոց: Ալգիներու ճանապարհի վերև գտնուող առուակի վրայ կայ մի խոնարհուած փոքրիկ եկեղեցի՝ հանդերձ գերեզմանոցով: Փիբեցի հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետ Մամիկոնեան իւր ծերութեան ժամանակին յայտնել է սոյն գիղացոց, թէ «Մշու Ս. Կարապետ վանքէն բերածս մասունք թաղել եմ նոյն եկեղեցոյ մէջ»: Գիղիս հարաւային կողման տներու մէջ կայ մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Գիսաբեր* անուն: Անորմէ վեր՝ տներէն դուրս, կայ մի փոքրիկ կիսաւեր մատուռ՝ *Թառան եկեղեցի* անունով: Գիղիս կալատեղեր բարձրացող ճանապարհի մէջտեղ կայ մի փոքրիկ մատուռ, փոքրիկ կաղնի ծառի ներքև՝ *Կաղնախաչ* անունով, որուն հայ ուխտաւորներէն աւելի կյաճախեն թորք ուխտաւորներ յօղացաւ ասուած հիւանդութիւնէ բժշկուելու հաւատքով: Գիղիս կալատեղոյ հիւսիսային կողմն կան մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Խաթունքի* (*քոյր*) անուն և գերեզմանոց:

Գիղն ունի 8 ուսանող՝ մէկը՝ Գանձակու գիմնազիւնը, 1՝ արհեստաւորաց, 1՝ քաղաքական, իսկ 4-ը՝ Փիբ գիղի ուսումնարանը:

ԼԲ

Գառնակեր¹⁵⁰

Ամսոյս 31-ին այցելեցինք ի *Գառնակեր* գիղ այն պահուն, երբ արևն ի մուտ խոնարհուած էր:

Գիղս կրակկանայ 84 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 380 արական, 360 իգական: Գիղն հաստատուած է Շամբոր գետի ձախ ափին՝ Բարսումէն քիչ վեր՝ շրջապատող լեռանց ծնկան վերայ, որտեղ գետնափորի աջ ու ձախ կողմերն ևս դէմ առ դէմ ձոր լինելով, ուղղաբերձ չորս լեռանց մէջ գիղավայրն իսաչաձև կերևնայ: Խաչաձև հորիզոնի պատճառաւ երկինքն էլ իսաչաձև է, լաւ ևս է ասել՝ չորս խորդուբորդ, բարձր պատերու վրայ ձգուած կապտագոյն քառակուսի առաստաղ ձևացեր է: Այս երկնային առաստաղն այնչափ փոքր է, որ աստղատան գլխատր լուսագունդերէն շատ քչեր կտեսնուէին: Այնպէս զարմանալի ձև ստացած են Գառնակերի գիղատեղին և նորա հորիզոնը, որ եթէ, երբևիցէ գիղաբնակութիւն իսպառ անհետացած լինի, իսաչաձև վայրէն կարելի կլինի հաստատապէս գիղատեղն մատնանիչ անել ապագայի մէջ:

Գոյն չորս բարձրաբերձ լեռներ աշխարհիս չորս կողմը մեր դէմ փակելով՝ մի աներևակայելի մտաշրջութիւն կազմուցեալ մեր մէջ: Կարծես թէ այդ վայրը մեր բնակած երկրագնդէն դուրս՝ մի այլ աշ-

ԳԱՌՆԱԿԵՐ. հատված գյուղից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

խարի լինէր, և կամ մենք մի այլ նոր լոյս ընկած աշխարհի մէջ յանկարծ տեղափոխուած լինէինք: Այնպիսի՝ տրամադրութեան ներքև ընկած էր մեր յեղաշրջեալ միտքը, որ կարծես թէ մեր ծանօթ աշխարհի ունեցած բոլոր կառավարչական կերպեր, զանազան ազգաց իրարու դէմ լարած խաբուսիկ քաղաքականութիւններ, կերպ-կերպ պատրուակաւ տոգորուած նենգամտութիւններ, մարդկային բարոյականութիւնը քայքայող կեղծ ու պատիր¹⁵¹ վարմունքներ և գայթակղեցուցիչ կենցաղավարութիւններ, զիրար եղծանող օրէնքներ և վերջապէս սրբութեան կեղծ քողով գործուած սրբապղծութիւններ իսպառ արտահալած եղեր էին այս ատենական դար ներկայացնող պարզավայրէն:

Գիղի միակ քահանայն՝ տեր Յովսէփ Պալեանց, Քրիստոսի հաւատարիմ փոխանորդն էր և երկնից պատգամաբերն այդ անքիծ հաւատաւոր ժողովրդեան համար: Նա ինքն է միանգամայն աստուածապաշտութեան և ժամասացութեան ուսուցիչ գիղի մատաղ սերնդին: Գիղի բնակչաց պարզ կենցաղավարութիւն կարծես թէ ցոյց կուտար, որ երբեք տեղոյն ժողովուրդ հաղորդ եղած չէ եղեր աշխարհիս խաբուսիկ քաղաքականութեանը: Հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեանց հրամաններ անմիջապէս կատարուած էին և կկատարուէին փութով սոյն գիղի մէջ՝ իբրև իրենց անհրաժեշտ պարտոց հատուցումն:

Գիղի տներ հին նահապետական ձևով շինուած են, բայց փողոցներ թէև նեղսազոյն, սակայն մաքուր էին: Բնաւ մի աթոռ չգտնուցեալ մեզ համար գիղի մէջ, այլ փոխանակ աթոռի՝ բակերու առջև քառակուսի տաշուած հաստ գերաններ պառկեցուցեր էին կամ կոճղի բոլորշի կտորներ դրած՝ նստելու համար և կամ հողէ թումբեր շինած: Թթենեաց ծառերու ճիւղեր խառնուած էին տանց կտորներու ցուիկներու գերանաձայրերի հետ: Մքանչլի էր այդ աչքապարար տեսարանը և ամէն բան պարզ ատենական դարու կեանքի պատկերը կներկայացներ:

150 Գտնվում է Շամբորի համանուն շրջկենտրոնից 23 կմ հարավ՝ Շամբոր գետի ձախակողմյան ձորալանջին (ծ. մ. բարձր է 800-870 մ):

151 Խաբուսիկ, կեղծ, շինծու:

ԳԱՌՆԱԿԵՐ. Ծաղկոցավանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

Գիւղացուց մտքեր զբաղուած են միմիայն իրենց ապրուստի միջոցներով, զի այր և կին ամենայն չարքաշուքեամբ և անտրտունջ կերպով կկատարեն լծորդակցաբար իրենց պարտաւորութիւններ՝ ապրելու համար:

Գիւղի անդնդախոր ձորի մէջ, իրենց գինեքեր և մրգատու այգիներէն և բահէզներէն զատ, ուրիշ մըշակելի վայր չունեն, զի վարելահողեր, ճիշտ մի ժամու ճամփայ հեռի, ուղիղ գառիվերութեան բարձր սարադաշտի վրայ կգտնուին, որտեղ և իրենց կալատեղերն են: Ուստի ամէն օր՝ հնձածամանակ, մրջիւնի կարավանի պէս այր և կիներ շարունակ երթնելու իրենց կանեն այդ ահագին գառիվերութեան վրայ՝ գիւղից կալատեղեր և այնտեղից ի գիւղ:

Մանաւանդ թէ քանի դժուարութիւն է, երբ շատեր իրենց արմտեաց հետ և դարմաններն էլ գրաստով կամ շալակով ի վայր՝ գիւղատեղին կիջեցնեն: Կարծես թէ սոցա սահմանուած լինեն երկնքէն ամէն տեսակ նեղութիւններ:

Գիւղի հանդէպ՝ գետի աջ ափին, կամուրջին կից, կայ մի *մատուռ*՝ ջղացաւութեան բժշկիչ: Արևմտակողմ՝ գիւղէն կալատեղ գնալու ճանապարհի գառիվերութիւն լրանալուն տեղը, երեք խաչեր կան՝ քովէ քով կանգնած *Կաղնո խաչ* անունով, որոնց վրայի գորացեալ մեծ կաղնին 3 տարի առաջ կըտրեր են գիւղացիք:

Կալատեղերուն կից մի մեծ բոլորշի խաչաքար կայ, որոյ երեսին վրայ՝ թգաչափ լայնութեամբ և

կէս կանգուն խորութեամբ ծակ փորուած, վնասաբեր անձրևային տարիներն կրակ կվառեն նոյն քարին վրայ՝ անձրև նուազեցնելու, իսկ երաշտ տարիներ ջուր կածեն գլխին՝ տարին անձրևաբեր ընելու:

Յիշեալ ծակ քարէն դէպի արևմուտ՝ մի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած աղբիւրի գլխին, երկու *խաչաքարեր* կան, քոստոներ (բորոտ), նոյն աղբիւրի մէջ լողանալով, կսրբուեն:

Կալատեղեաց հանդէպ՝ հիւսիսային կողման քարափի գլխին, *դղեակի մնացորդներ* կերևին: Նոյն կալատեղոյ արևմտակողմը՝ 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, սարագլխին կգտնուեն նոյնպէս դղեակի մնացորդներ, որ *Գեատուր-Ղալէ* կանուանուեն:

ԼԳ

Ծաղկոցավանք

Օգոստոս ամսոյ 1-ին դիմեցինք *Ծաղկոցավանք*, որ Գառնակեր գիւղէն վեր 1 1/2 վերստ հեռաւորութիւն ունի, կառուցուած է Շամբոր գետի ձախ ափին:

Սա մի փոքրիկ տաճար է, տաճար կըսեն, զի առաքելական դարու ձևով շինուած է: Ունի մի մեծ, բարձր դուռ: Իւր մէջ կկրէ արագ խորանը: Տաճարի մէջ եկեղեցական պաշտօնեաներ դպիրներով պատարագ կմատուցանեն: Տաճարի մեծ դրան առջև շինուած է ժամատուն՝ աղօթաւոր ժողովրդեան նորա մէջ կանգնելու, որք տաճարի մեծ դռնով կտես-

նէին նորա մէջ մատուցուած պատարագ: Հայաստանի մէջ աւանդութեամբ կ'պատմեն, թէ առաքելական դարու տաճարներ այս կերպ կ'շինուէին, այսինքն՝ տաճարի դռներն դուրս և՛ ժամատուն, ինչպէս որ Վան քաղաքի մի քանի եկեղեցիներ և այն կողման վանքեր այդ կերպ շինուած են Արծրունեաց տիրապետութենէն առաջ: Ի նշան առաքելական դարու շինութեան՝ տաճարի մէջ՝ մի յայտնի տեղ, յեց ի յորմն խաչ կ'կանգնեցնէին և նոյն խաչի կենտրոնի ակն-խաչի ըստած տեղ մի բևեռ կ'մխէին, ինչպէս որ ցայսօր ժամանակի կտեսնուի Վանայ «Յայնկոյս-ճորոյ» Ս. Աստուածածնայ տաճարի արևմտեան որմի խաչին վրայ: Նոյնպէս անդ՝ ի վանս Կարմրուրայ: Ծաղկոցավանքէն դուրս՝ եկեղեցոյ դրան հիւսիսային կողմ՝ մի մեծ կաղնի ծառի ներքև, կայ մի խաչակիր պատուհան, որտեղ ուխտաւորներ խունկ ու մոմ կ'վառեն և իրենց շորի կտորներ կ'կապեն նոյն ծառի ճիւղերի վրայ՝ ի փարատումն իրենց ցաւոց:

Ծաղկոցավանքէն դէպի վեր՝ 1/4 վերստ հեռաւորութեամբ՝ նոյն գետի ձախ ափին, կայ շինուած մի միաբանական վանք, որ ունի մի քանի անձուկ խցեր: Յիշեալ երկոքին վանքերու ամբողջ միջնավայր կ'կազմէ վանական այգին, որ երկոքին վանքերու միջի հորիզոնական գծէն սկսեալ իջանելով՝ կ'վերջանայ Շամքոր գետի ափը: Յիշեալ այգիի ստորին մասը գիւղացիք իւրացուցեր են վանքերու անմարդաբնակ եղած միջոցներին: Վանքն ունի երեսնաչափ օրավար վարելահողեր, որ այժմ վիճելի է քաղաքական կառավարութեան հետ:

Այն վանքերուն 8 տարիէն ի վեր վանահայր կարգուած է վանասէր Յովհաննէս ծերունագարդ վարդապետ Բարաղամեանց: Սա ունի երկու ծառայ, որք այգին կ'պահպանեն, և՛ բանջարանոց կ'մշակեն, և՛ մի ձի: Ո՛չ եգ, ո՛չ կով, ո՛չ ոչխար և ո՛չ հողային կալուած: Ունի 6 մեղրի փեթակ, 20-ի չափ հաւ, տասն կտոր պղնձեղէն և երկու ձեռք անկողին, ահա նորա բոլոր ապրուստի միջոցներ, որոնցմով կտնտեսուի վանահայր ուտիք և պահք օրերը: Իւր բոլոր ստացուածոց պսակն կ'համարուի մի փայլուն սամօվար, որ իւր միակ մխիթարութիւն է՝ ընծայուած գանձակեցի պ. Մկրտիչ Նաբաթե[ան] անձէն:

Վանահայրն 73 տարեկան ժիր, ջլապինդ, արագաքայլ, փոքրիկ ծեր մի է, որ երբեմն կ'վազէ ալ, երբ վանքի կարևոր մի գործ մտքին կուգայ¹⁵²:

Վանահօր ատամներ սպիտակագոյն են, քան միրուքի մագերն: Սա, լինելով այսչափ չքաւորութեան մէջ, 3 տարի առաջ 150 ր. փող տալով, այգիի վերի կողմը քարերով ցանկապատեր է, գիտն՞ս, ո՞ր տեղէն, իմ պ. ընթերցող, այսչափ փող տուեր է, և գիտն՞ս, թէ ինչո՞ւ իւր մէկ հատիկ ձին չի ծախսեր եր-

կու կով առնելու, իւր բարեկեցութեան համար, որպէսզի վանքի այսպիսի կարևոր պիտոյից համար այդ ձիով գնայ մեր բարեպաշտ շինական եղբայրներէն քանի մի փութ ցորեն մուրայ՝ այս կ'իսկապործան վանքեր պահպանելու: Գիտն՞ս, իմ զուարճասէ՛ր ընթերցող, կ'իսկապործան տաճարներ չեն պահպանուիր՝ խրախճանական սեղաններու շուրջը բազմած երգելով՝ «Ողջոյն տուէ՛ք մեր հայրենեաց կ'իսկապործան տաճարներուն», այլ այսպիսի անձնուրաց, չարքաշ արեղաներու թշուառակեցութեան նահատակութեամբ:

ԼԳ

Գառնակեր գիւղի կալեր

Նոյն օրը Ծաղկոցավանքէն վերադարձանք ի նոյն *Գառնակեր* գիւղ և անմիջապէս ձիաւորեալ, զի օրն տարածամեալ էր, բարձրացանք գիւղի կալեր:

Դեռ նախիրը չէր եկած: Տեղոյն գործողութիւն խուճապ վիճակի մէջ էր, և ամէն գործողութիւն իւր կարգն ունէր: Կալեզգներ թող տուին: Հասակաւոր աղջիկներ անմիջապէս ջուր բերելու գնացին. ոմանք ցիր ու ցան խմբերով իրենց ծաղր ու քրքիջ բարձրացուցած, ոմանք առանձին-առանձին և տխուր, ոմանք սրտակից և հասակակիցներ գոյգ-գոյգ ընկերացած կերթային: Վերջիններէս մինը յանկարծ խորհրդաւոր խտիտ տուաւ իւր ընկեր աղջկան կողքին, որ բոլոր մարմնով ցնցուեցաւ և ամօթահար աչքի ճոթով այս ու այն կողմ դիտել սկսեց: Խտիտ տուող աղջիկն գողի պէս մատնացոյց արաւ առջևի կողմ նայելու, և երկուքն ի միասին սկսեցին քայլերնին յամբարցունել՝ վայրկեան մի ուշ հասնելու, որպէսզի ցնցուող աղջիկ դաշտէն եկող փափախը ծուռ, գերանդին ուսին, հպարտ-հպարտ ձիու վրայ հեծած ու ձին կատաղեցնող ու փնչացնող երիտասարդին տեսնայ ու դիտէ կշտանալու չափ: Չիաւոր երիտասարդը, այս ամէն տեսնալով, իւր վրայ նայող աչքին մի համապատասխան հայեացք ձգեց և կամեցաւ իւր ձին օղաչու ընելու հեռանալ: Սոքա արդէն նշանուածներ էին:

Հեռուէն ամպի պէս փոշի բարձրացնող նախրի կովեր, իւրաքանչիւր իւր հորթին բառաչելով, նախապէս աւետեցին իւրեանց վերադարձը: Հորթերու նախիր մէկ ժամ առաջ արդէն եկած և փոքր աղջկանց հոգացողութեամբ ցանկապատ բակերու մէջ գետեղուած էր, որ նախիրի գալու ժամանակ չխառնուէր նախրի մէջ և չծծէր իրենց մայրեր, առանց տանուտէր կնոջ ագահ կրօնը փրփրացնելու: Կալապան մեծ աղջիկներ ու կիներ թող տուին անմիջապէս իրենց կալապանական ձեռքի գործ, իւրաքանչիւր աղջիկ նախիրէն գատեց իրենց կովեր, կիներ տնէն կրօն բերելու փութացան, փոքրիկ աղջիկներ հորթեր մէկիկ-մէկիկ թող տուին բակէն դուրս գալու: Կբող կիներ մի փոքր ծծեցուց հորթին, որ կովի պտուկներ կակղեն ու բուլանան կթուելու: Կիներ կթել սկսեց: Մեծ աղջիկ, որ կովի գլուխ բռնած էր, նորա պոզատակեր, ճակատ և պուճուճակ (ծոծ-

152 «Իսկ Բարուն գիւղի կալատեղերը գնալու ժամանակ մեզ ուղեկցող ձիաւորներու ձիառչային Խաչէն ալ յետ չմնաց» (ծնթ.՝ հեղինակի):

րակ) կքերէր իւր մատներով, որ կովն այդ հեշտասիրութենէն գրաւուած հանդարտ մնայ կթուելու: Բայց փոքրիկ, զուարճասէր սերունդ, մի-մի վարոց ձեռքերնին բռնած, անցնող նախրի երինջներուն, արջառներուն, զամբիկ ձիերու մտրուկներուն խռիկ տալով (հալածել), նոցա ոստիւններու վրայ զուարճացած, աղմուկ կհանէր իրենց ճվճվոցներով: Մեզ հետ նստող ծերունի և պատկառելի անձինք որչափ ջանացին սաստել, որ լռեն, ի հարկէ ի պատիւ մեր, նոքա բնաւ յետ չկասեցան իրենց զուարճասիրութենէ: Մոքա թագաւորական հրովարտակին նշանակութիւն չտուող անմեղ հրեշտակներէն էին:

Նախարակիք գործէն լմննալէն զկնի, գործօն կանայք և աղջկունք սկսեցին վերջնալուսով ատուր կասածն կալերն թեղել, ոմանք սրբուած ատոք ցորեան և զարին չուալներով ամբար տանել, այլք քանուած (երան եղած) յարդն կալատակի մարագ լեցնել, այլք ճախատելով (ցախատել) կմաքրէին կալատակ՝ վաղուեան ատուր աշան (կալատեղի վրայ պարզուած որայն) պատրաստ անելու: Վերջնալուսով ընելու գործեր լմննալուն պէս ընթրիք արին և բնութեան օրինակ այդ հաւատարիմ հպատակներ, առանց Մորփեոսի թմրեցուցիչ ներգործութեան սպասելու, քնացան: Կուպեր ծանրացնող նիւրիս, աստուածային օրհնառաք աշխատասիրութեան, ինքնին հետևեց՝ քաղաքացոց դժխէմ սովորութիւնը այսպանելով: Արշալոյսին ամէն կարգի աշխատատրներ (բացի մանուկներէն) վեր կացան իրենց խոնջեալ¹⁵³ անդամոց այնպիսի կազդուրմամբ, որ նախանձելի է վափկակեաց քաղաքացի հարուստներուն, որք անհանգիստ քնով ատելի կթմրեն և կխոնջեն, քան թէ կկազդուրուին: Արևածագէն առաջ հարուստ գիւղացիք, ձիերնին հեծած, գերանդին ուսին, աղքատներ հետիոտն արտօրայք գնացին: Կանայք և աղջկունք կալատեղի վրայ որաներ աշան ըրին, որ մի փոքր չորանայ՝ դիւրաւ կասուելու: Կալեր կասուել սկսեցին: Առաջին տարիներ այս կողմի բոլոր գիւղերը եզներով կշրջեցնէին կամերը, իսկ մօտ տարիները, Ռուսաց տիրապետութենէ զկնի, իւրաքանչիւր ձիու ետև մի կամը քաշ արած, ոմանք աղջիկներ 2-3 ձիոց սանձեր ի բռին, միւս ձեռքին՝ խարազան, կալամէջ տեղ կանգնած, ձիերը կվարեն շրջելու՝ իրենք էլ փոքր պտոյտ տալով նոցա հետ: Կանայք, հորսելին¹⁵⁴ բռնած, անդադար կուղղեն կալամիջի աշանի խորդուբորդ եղած տեղերը, կալափերն վրայ կուտան և աշանը կշրջեն՝ խոշոր մնացած ցողունները կալերեսը հանելով (օրական 14 ժամ աշխատութիւն ընել, իզական սեռի համար, հաւատալի՞ք է քեզ, քաղաքացի՜ ընթերցող):

Արևածագէն պահ մի ետք նախիր եկաւ գիւղագլուխ կթուելու: Կանանց և աղջկանց մի մասն այնտեղ դիմեց, բայց, ափսո՛ս, որ մենք էլ հեծանք և հե-

ԶԱԳԻՐ. հատված գյուղից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ռացանք՝ Չագիր գիւղ գնալու, թող տալով այն հովասուն կալատեղը, որ այնչափ բարձր էր, որ արեգակը ուղիղ հորիզոնական գծով բարևեց մեզ առաւօտեան: Երբ մենք ճանապարհին կանանց ծանր աշխատութեան մասին մեր նկատողութիւններ կհաղորդէինք գործակատար Եփրեմ քահանային, նա պատասխանեց մեզ, թէ շատ օգտակար է կանանց աշխատութիւնը, զի նորանով թէ՛ իրենք կուժովանան, թէ՛ իրենց գեղեցկութիւն ու թարմութիւն ընդ երկար կպահպանուի, հակառակ քաղաքացի կանանց, որք շուտով կթառամին, և թէ՛ աշխատութեամբ նոցա կազմուածքը ջլապնդելով՝ ծննդեան ժամանակը թէ՛ երկունք թեթև կլինի, և թէ՛ հարիւր զուակաբեր կանանցից մինն հազիւ մանկաբարձի կկարօտի: Մի՞թէ այդպէս, ըսի ես անոր: Հապա՛, պատասխանեց նա, զի բնականապէս ինչպէս որ կովեր, ոչխարներ, ինք իրենց կծնանին, առանց ուրիշի օգնութեան, այնպէս էլ գիւղի կանայք: Օրինակ, ըսաւ տէր Եփրեմ, գիշեր՝ եկեղեցին գնալիս, տեսայ, որ մի կին իւր անպատ բակի մէջ տղան ծնանելիս, ինձի որ տեսաւ, հեռացաւ՝ ծնած երեխան մնաց տեղն ի տեղ լաց լինելով: Գառնակերցի Յովսէփ քահանայն վրայ բերեց. «Ես այգին գնալիս տեսայ մի կին, միայնակ իւր այգոյ մէջ մի մեծ ընկուզենիի ետև քաշուած՝ ծնաւ իր զուակը»: Գարձեալ տէր Եփրեմը մէջ մտաւ. «Մի կին միայնակ սար գնացած էր շուշան քաղելու (աղաջրի մէջ դնելու հաստացողուն բանջար մի է՝ պահոց կերակուր, որուն վանեցիք մանդակ կըսեն) և այնտեղ իւր ծնած տղան, քաղած շուշանի հետ միասին շալակելով տուն բերաւ, գոր մկրտելիս անուն Շուշան կնքեցինք»:

ԼԵ

Չագիր¹⁵⁵

Ամսոյս 2-ին հասանք Չագիր գիւղ, որոյ բնակիչք 54 տարի առաջ 37 տուն, Գլխամբարէն և

153 Հոգնած:

154 Եղան:

155 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 16 կմ հարավ-արևմուտք (ծ. մ. բարձր է 1300-1420 մ):

փոքր մաս մի զանազան գիւղերէն այստեղ գաղթելով, այժմ 104 տուն զուտ հայ բնակիչներ եղած են՝ 437 արական, 369 իգական: Գիւղն ունի մի եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին անունով¹⁵⁶: Գիւղասահմանի տեղ լեռնադաշտ է, և ունի արգաւանդ հողեր, բայց գորկ անտառներէ:

Գիւղացիք ունին լոբիի և գետնախնձորի բաւեղներ: Պտղատու ծառերէն աճեր են այստեղ ձորերի մէջ միայն թթնին և ընկուզենին: Խելացի մտածութեամբ մշակեր են և՛ վայրի տանձենին, և՛ խնձորենին, զի լեռնցի պտուղներ լեռնային կեանքի դիրար կյարմարուին:

Գիւղի տեսարանը զուարճալի կկացուցանեն ուռի և բարդի մշակուած ծառեր:

Հայոց վարժարաններ անցեալ 1884-ին ընդհանրապէս փակուելէն առաջ 2 տարւոյ չափ ուսուցիչ ունեցեր է այս գիւղ: Այն ժամանակ գիւղիս ժամասացութիւնը սովորեցնող վարժարան խափանուեր է՝ ընդհանուր վարժարանաց փակման պատճառով, որ և կտէ մինչև ցայսօր: Ժամասացութիւնը կկատարէ միմիայն քահանայն, իսկ երբ պատարագ ընելու հարկ լինի, Գառնակեր գիւղէն կհրաւիրուեն դպիրներ, որք շատ անգամ գալու անկարող լինելու համար պատարագ կխափանուի (ինչպէս իրենք ասացին): Աստուած, դու չխափանես «զայս արարէք առ իմոյ յիշատակ» քո աշխարհակեցոյց պատուիրդ...

Գիւղիս արևելակողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի մատուռ՝ *Կարմիր եկեղեցի* անուամբ, որտեղ կդիմեն լուսնոտներ և քամոտ հիւանդներ: Եւ արևմտեան կողմ՝ 2 վերստ հեռաւորութեամբ՝ մի մատուռ, որոյ մէջ կայ և տապան՝ *Կենտ ծառ* անունով, ուր կդիմեն հիւանդներ:

Բարսում և Գառնակեր գիւղերու բնակիչները իրենց կալատեղեր գնացած լինելու համար գիւղերու մէջ գրեթէ ոչ ոք չէ մնացեր, բացի տնանկ ծերունի այրերէն և պառաւ կնիկներէն, ուստի և՛ քարոզ խօսելու, և՛ կարգադրութիւն ընելու յարմարութիւն չկար: Վասնորոյ յիշեալ գիւղերու քահանայք, տանուտէրեր, իրենց փոխներ և իշխանաւորներ (ինչպէս որ իրենք կըսեն համբա մարդիկ¹⁵⁷) մեզ հետ կշրջէին Ջագիր գիւղի եկեղեցոյ մէջ՝ քարոզ և խրատներ լսելու, որպէս թէ իրենց գիւղերու կալատեղերու մէջ առտնին խօսածներս քարոզ և խրատ չլինէին:

Ուստի Ջագիր գիւղի մէջ մեր քարոզ ու խրատներ խօսեցանք՝ վարժարանաց վերականգման համար մեր սովորական միջոց ցոյց տալով, այն է՝ կալեմաս հաւաքել: Ըստ մեզ՝ վարժարանի համար այս միջոցը փող հաւաքելէն աւելի յարմարագոյն է գիւ-

ղացոց համար, զի նոցա շրջանի մէջ սովորաբար հագիւ փող կգտնուի: Ձի եթէ 2 արասի փող ուզելու հարկ լինի, խիստ տհաճութիւն ցոյց կուտան, իսկ եթէ 2 արասիի փոխարէն մի փութ ցորեան, որ 4 արասի կանէ, մէն մի փութն ուզելու լինես, սիրով յանձն կառնեն: Պատճառն այստնի է:

Ջագիր գիւղի եկեղեցոյ մէջ խօսուած քարոզէն այնչափ զգացուեցան բարսումեցի և գառնակերցիներ (չնայելով, որ եկեղեցիէն դուրս մի քանի անգամ լսեր են աւելի ազդու քարոզ), դուրս գալուն պէս ուխտեցին գիւղը վերադառնալիս անմիջապէս կալեմաս հաւաքելու սկսեն ի նպաստ վարժարանին: Նոյնպէս ուխտեցին և ջագիրցիք:

ԼԶ

Գետաբէկի ճանապարհին

Երբ կդիմէինք դէպի *Գետաբէկ*, կէս ճանապարհին մեզ դիմաւորեցին տեղւոյն գիւղացի և քաղաքացի (որք տեղւոյն պղնձահանքի համար գիւղաքաղաք կկազմէին) 50-ի չափ զինակուռ երիտասարդներ՝ հայկական դրօշակով, որոնց կառաջնորդէր երիտասարդ և նորասէր Շմաւոն քահանայն Բօրեանց:

Այնտեղ՝ մարգագետնի վերայ, սառնորակ աղբիւրի գլխին պատրաստած ճաշն վայելելէն զկնի, սկսեց յառաջ խաղալ երիտասարդական գնացքը, որոյ ձիարշափ փոշին, մինչև գիւղ հասնելը, շատ անգամ մեր ամբողջ կարաւան կծածկէր:

Մի քանի խօսք մեզ դիմաւորողներու շնորհքի մասին: Գետաբէկ գիւղէն մեզ դիմաւորող հեծեալներ իրենց ձիարշափի զանազանակերպ կիրք խաղերով մեզ կուրախացնէին ու կզարմացնէին: Մերք իրենց արագածեան զինավարժութիւններ կներկայացնէին, իրենց կրած զէնքերի փոփոխ գործածութեամբ, ըստ պահանջին, ըստ տեղւոյ, մերք որպէս թէ թշնամի մօտեցած լինի, հրացան ուսին անցնելով, ասորճանակ կգործածէին: Մերք՝ որպէս թէ իրարու հակառակորդ թշնամի իրարու աւելի մօտիկցած միջոցին արագածեանութեամբ ասորճանակն գօտիի տակ անցնելով, սուր հանած, ճապուկն դարձուածքներով իրարու վրայ կյարձակէին: Միոյն բարձրացուցած սպառնացող սրի հարուածէն ազատուելու համար միւսն դիրաթեկն շարժմամբ, ձիու աջ կողմէ ի ձախն, ձախէն ի յաջն և փորի տակն անցած, սրի հարուածն վրիպեցնելով, ինքն յանկարծ կրկին ձիու մէջքին նստած հակառակորդին հարուածներ կուտար՝ ձիէն վայր ձգելու, սպանելու:

Եւ երբ այս ամէն տեսնալով սաստիկ զգացուած մեր մտքի մէջ կնկարագրէինք այդ ազօգուտ և հոգեզրգիռ խաղեր՝ ցոյց տալ ընթերցողին հայու շնորհքն և ճարպիկութիւն, որ այդ խարտեաշ և սևաթոյր զանգուր մագերով, կրակ ու բոց աչքերով, ճկուն կազմուածքով երիտասարդներ գործեցին ի-

156 Ծխական եկեղեցին ԺԷ-ԺԸ դդ. կառույց է: 1985 թ. քաղն ամբողջութեամբ փլվել էր (մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 520-525):

157 «Համբա մարդիկ, այսինքն՝ առաջին կարգի հարուստներ, որ առաջնակարգ հողատէրեր են և առաջնակարգ հարկ կվճարեն» (ծնթ. հեղինակի):

րենց թեթև թաթուլ, ճոխարշաւ ձիերու վրայ... ավիտն՝ ս, որ նոցա մի անվայել արարք սառն տրամադրութեան ներքև ձգելով զիս՝ մտակալ ըրաւ նկարագրելու: Ինչո՞ւ և մինչև ցայժմ չեմ կարող նկարագրել, գիտե՞ս, հետաքրքիր ընթերցող, երբ մեր և մեզ դիմաւորողներու մէջ սիրալիք ողջունի և ջերմեռանդութեամբ աջ համբուրելու ազգային յատուկ սովորութեան փոխադարձութիւններ կատարուեցան՝ աղբիւրի գլուխ, բնութեան կանաչ գորգերու վրայ մեզ բազմեցնելու ամէն կարգ ու սարք կատարեցին, զմեզ աւելի և աւելի գոհ ընելու նպատակով, այնուհետև ի՞նչ ընեն, որ հաւնիս, ընկերասէր ընթերցող... Քաղաքացիներ, զատուելով գիւղացիներէն, ուրիշ երախան կազմեցին, գիւղացիներն ուրիշ, մենք՝ հոգևորականներս, երեսփոխաններու հետ, յակամայից ուրիշ երախան մնացինք: Իրաքանչիւր երախան՝ իւր պարզած սեղանասփռոցի վրայ իւր բերածը կերաւ, իւր առանձին սեղանակցի կենաց խմեց, երգեց, օտար ազգի պէս իրարմէ զատուած պահք և օրո՞մ¹⁵⁸ բռնողներուն յատուկ խորշումով, հրէից և հեթանոսաց խորութեամբ: Այս բաժանումն տեսնալով՝ իմ հոգին խռոված էր: Չայրոյթէս այլևս չէի ուզեր նայել ինձ սիրելի երիտասարդական այդ ակմբին վրայ: Պահ մի առաջ իրենց ցոյց տուած շնորհք չէի ուզեր մտաբերել: Մինչև գրիչ ձեռքս առած ժամանակն անգամ չեմ ուզեր ոչինչ խօսել նոցա վերայ, բայց անոնց միջէն մի յոյժ կարի ձիավարժ երիտասարդի կրթութեան վերայ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն չտալ՝ մեղանչել է:

Չիարշաւական հանդէսներու մէջ ես հազարատը ձիավարներ տեսած եմ ժամանակին, բայց սորա նմանին չէի հանդիպել: Վերոյգրեալ երիտասարդաց ձիարշաւական և զինավարժական խաղարկութեանց կատարելագոյնն էր սա՝ զանձակեցի Աբգար Լաչինեանցն: Ինքն իւր ձիէն, ձին իրմէն վարժ: Չին իւր հեծեալի տակ, նորա ամէն մէկ շարժման նպատակի նշանակութիւն գիտնալով հանդերձ և մտադիւրութեամբ կարշաւէր՝ տիրոջն նորանոր ցոյց տուած նշաններուն ծառայելու: Հեծեալն զիտես թէ ձիարշաւի միջոցին ձիէն բաժնուած օղի մէջ սաւառնող մի հրեշտակ էր: Յանկարծ ինքն ձիու տակ, ձին իրեն տակ, աջէն ի ձախ, ձախէն ի յաջ շրջող ճախարակի անիւ կղառնար: Փոքր ասպարեզի մէջ փախչող թշնամոյ ետևէն կհասնէր, մէկ ոտն իւր ձիու ասպանդակի մէջ թողած, իսկ ինքն յանկարծ թշնամու ձիոյ գաւակին հեծած կտեսնայիր, ձին թշնամոյ ձիէն անբաժան հաւասար գուզընթացութեամբ արշաւելով: Ինքն թշնամու ետևէն նորա թևեր պարաւանդել¹⁵⁹ կսկսէր կամ դաշոյն քաշած՝ նորա կողին մէջ կմխէր, եթէ չկամենար թշնամին կենդանի բռնել: Ես, զարմացման մէջ ընկղմած, մտքիս մէջ գոչեցի. «Աղասի՛,

կենդանացի՛ր, տե՛ս, քո որոնածներէն մինն քիչ մատնացոյց անեմ, որ Հասան խանի սիրտը կրծքէն դուրս քաշէն քեզ թաւազա անելու¹⁶⁰»:

ԼԷ

Գետաբէկ¹⁶¹

Ամսոյս 3-ին, Ջագիրէն *Գետաբէկ* գիւղ հասնելով, իջևանեցինք Տէր Շմաւոնի¹⁶² տանը: Գետաբէկը կրթականար 44 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 178 արական, 149 իգական: Սոցա սահմանի մէջ կայ պղնձի հարուստ հանք, որ 20 տարի առաջ գերմանացի Սիմէնս անուն մի անձնատրութիւն կապալով մեր առած է տեղական իշխանութենէն և հրահալելու համար գործարան հաստատել է յիշեալ գիւղատեղոյն մէջ¹⁶³: Ուստի գետաբէկցիք պարտաւորուած թող տուել են իրենց հայրենական գիւղատեղի շինութիւններ, եկեղեցին և գերեզմանոց և գաղթել են 2 վերստ հեռու՝ նոր գիւղատեղոյ վրայ բնակավայր հաստատել են՝ հին գիւղի անունը նորի վրայ կնքելով: Հին գիւղատեղոյ գերեզմանոց և եկեղեցին սեպհականութիւն մնալով գիւղացոց՝ նոյն տեղ կկատարուեն իրենց հոգևոր պէտքեր: Յիշեալ եկեղեցին փոքրիկ և կամարակալ է՝ *Ս. Գէորգ* անունամբ, որ շրջապատած է ընդարձակ գերեզմանոցով:

Պղնձահանքի գործարանի կառավարիչ բարեկիրք Պօլտօն անձը չի խղճահարել մեր ազգային գերեզմանոցի եզերքներ քանդել և ննջեցելոց կրմախաբներ դուրս թափել, խանութներ շինել տալ այս ու այն վաճառականներուն, խանութավարձ առնելու համար, որով իւր իրաւանց սահմանից դուրս գալով՝ մեր ազգային սրբավայր կպղծէ՝ մի ամբողջ ազգի սիրտ վիրատրելով:

Բաւական ժամանակէ ի վեր Գանձակու Հայոց հոգ. կառավարութեան հրամանով Գետաբէկու Շմաւոն քահանայն դատ կվարէ յիշեալ կառավարչին հետ: Քահանայն խանութներու շինութենէն առաջ զգացուցեր է կառավարչին, թէ իւր այդ մտադրեալ ձեռնարկութեամբ հայոց կրօնական զգացումներ վիրատրած կլինի: Ի՞նչ արժանավայել պատասխան կյուսաս, կրօնասէր ընթերցող, այդ քաղաքակրթեալ անձի դրամախոհութենէն ու «Առաջուց խօսք տուած եմ խանութպանին, ուստի չեմ կարող խօսքս յետ առնել»:

Ի՞նչ զարմանալի իրաւագիտութիւն: Այլոց իրաւունք կողոպտել փոքր տմարդութիւն կհամարէ, քան իւր անիրաւացի բանատուութեան յետ առնել:

160 Հյուրասիրել, մատուցել:

161 Համանուն շրջանի կենտրոնն է: Գտնվում է Գանձակից 48 կմ, Շամխորից՝ 35 կմ հարավ-արևմուտք (ժ. մ. բարձր է 1380-1500 մ):

162 Շմավոն Բորյանը քահանայագործել է 1890-1903 թթ. (**Կաթայեայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 76):

163 «Միմենս» ընկերության մասին մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 69-71:

158 Մահմեդականների պահք:

159 Կապել, շղթայել:

Յիշեալ քահանայի ըսածին նայելով՝ նոյն պարոն այժմ որպէս թէ զոջացեր է և կառաջարկէ քահանային, թէ «Գերեզմանատեղոյն վրայ շինուած խանութներու վարձ ես կառնեմ, իսկ նոցա գետնավարձ դուք ստացէք», այն էլ բերանացի խոստումով... Ի՞նչ մանկական խաղ: Այնուհետև յիշեալ քահանայն, ճարահատ լինելով, ննջեցելոց կմախքներ կթոցի¹⁶⁴ մէջ ժողովելով, կոնէ եկեղեցոյ խորանի մէջ իբրև ապացոյց և ապա կսկսէ դատ բանալ կառավարչի դէմ և պատիժ կպահանջէ մարմնաւոր իշխանութենէն՝ նոյն սրբապղծութեան համար: Իսկ դատաւորն քահանային պատասխաներ է, թէ «Գերեզմաններ շատ հին լինելու համար չարժէ դատ վարել և վիրաւորել կառավարչին»: Առ այս հարց է առաջարկէր Շմաւոն քահանայն, թէ որչա՞փ ժամանակամիջոց գերեզմաններ հինգած և իրենց յարգ կորսնցուցած կհամարուին օրինաց առջև: Սոյն խօսքին դիմաց դատաւորն տարակուսեալ և պարտասեալ կկրկնէ՝ դարձալ ի պաշտպանութիւն կառավարչին, ոչինչ, չարժէ: Այսպիսի դատաւորաց համար է մեր նախնեաց առածն, թէ «Ուր ոսկին բարբառէ, անդ ամենայն լեզուք լռին»: Այս առածն ի հարկէ մասնաւոր մարդկանց համար լինել կարծած էինք և չէինք յուսար, որ օրինաց արդար լեզուն ևս կխոնարհի և կլռէ ոսկոյ բարբառի առջև:

Հին Գետաբէկի մէջ գործարան հաստատուելու պատճառաւ բաւական թուով զանձակեցի առևտրական հայեր կան այժմ: Սորանց հոգևոր պետքեր ևս կմատակարարէ յիշեալ Շմաւոն քահանայն, որ այս կողման հայ ժողովրդաց մէջ նախանձեղի ժողովրդականութիւն կվայելէ: Նոր Գետաբէկի հայեր սակաւաթիւ լինելու պատճառաւ չեն կարող վարժարան բանալ, բայց ոմանց որդիք ժամասացութեան համար կպատրաստէ յիշեալ քահանայն:

Գիւղի արևելահարաւ կողմ կգտնուի ուխտատեղի մի՝ խաչքար՝ *Կաղնախաչ* անունով, որուն կհովանաւորէ դարձեալ մի հինաւորաց և մեծ կաղնի ծառ: Երկրորդ ուխտատեղի մի ևս կայ գիւղի հարաւային կողմը՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, բլրակի գլխին: Սա ո՛չ խաչ ունի և ո՛չ այլ ինչ, բայց մի փոքրիկ շինութեան փլատակ՝ *Ղուտրի* անուն: Սորա ուխտատեղի լինելու գոյութիւնը արդիւնք է եղեր երազատեսութեան:

ԼԸ

Ղալաքեանդ¹⁶⁵

Օգոստոսի 5-ին թող տալով Գետաբէկ գիւղը՝ տեղոյն քահանայի առաջնորդութեամբ *Ղալաքեանդ* անունով թրքաբնակ գիւղի հին բերդի¹⁶⁶

գլուխ բարձրացանք, որ շրջապատուած է ամրապինդ պարիսպներով և մարտկոցի բուրգերով: Սոյն բերդ ի հնում մեր նախնիք կառուցեր են՝ ի պաշտպանութիւն նորա ստորոտ գտնուած Ղալաքեանդ գիւղաքաղաքին: Գիւղաքաղաք կըսենք, որ կստուգուի իւր մէջ գտնուած թէ՛ կանգուն և թէ՛ կործանուած վեց եկեղեցիներով¹⁶⁷:

Գետաբէկի պղնձահանքի արտադրութեան մի մասը 2 ժամու հեռաւորութենէն երկաթուղիով կբերուի սոյն գիւղ՝ հրահալելու, զի սոյն տեղ ևս գործարանի մի ճիւղ հաստատուած է անտառի մօտաւորութեան համար:

Բայց մենք չնոռանանք մի միջնադէպ յառաջ բերելու: Փիք գիւղի հարաւակողման անտառախիտ լեռան, որ պինդ ապառաժ քարից կբաղկանայ, նորա վերայ շատ ծակ քարեր կտեսնուին՝ զանազան լայն ու նեղ ձևերով և առանց պատառուածք ունենալու, մարդ կկարծէ, թէ հաստ քղերով ծակուած լինեն: Այդ քարերու ծակ լինելու մասին հարց բարձրացաւ մեր այնտեղ եղած ժամանակ, թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ ծակեր գոյացած են: Մենք տարակուսուած կանգ առինք մեր մտախուզման մէջ Քսանթոս փիլիսոփայի նման: Եւ որովհետև Եզովպոսի նման մի ծառայ էլ չունէինք, որ հարցն անոր յանձնէինք լուծելու, ուստի և հարցն մնաց անլուծելի, մինչև Ղալաքեանդ գիւղի բերդ բարձրանալն:

Սորա նոյնատեսակ ապառաժները նոյնատեսակ ծակեր ունէին, ինչպէս Փիք գիւղինը:

Յիշեալ բերդի լեռան լանջի վերայ, թպէտ այժմ բնաւ անտառ չի տեսնուիր, բայց ստուգուեցաւ, որ առաջուայ ժամանակ անտառ եղած է այնտեղ, և անտառի ծառերն քարերու վրայ բուսած և նոցա արմատներ քարերին ծակելով խոր իջած են, հետևապէս որչափ որ ծառեր հաստացած են, հետըզհետև և քարածակերը մեծցած են ծառերու հաստանալու չափով: Չի մենք տեսանք այնտեղ մի արշին շրջագծի լայնութեամբ վերոյիշելոց նման ծակ քար, որուն մէջ տակալին կմնար հին ծառի փտած բունը ըստ որպիսութեան խոտածածկին, և սոյն քարածակն չունէր պատառուածք: Մենք այսպիսով համոզուած ենք, թէ՛ Փիք գիւղի և թէ՛ այստեղաց ծակ քարեր պատճառուած են ծառերու արմատներէն:

ԼԹ

Չարեքայ վանք

Օգոստոսի 5-ին Ղալաքեանդէն հասանք ի *Չարեքայ վանք*՝ 5 ժամէն աւելի ճիւղ վրայ նստելով: Չարեքայ վանք շինուած է Շամքոր գետի ձախ ափին՝ խորագոյն ձորի մէջ, որ արևմուտքէն արևելք երկարացած է: Վանքն ամէն կողմէն երկու ժամու ճանապարհաւ հեռու է ամենայն մարդաբնակութենէ և դրացիական օգնականութենէ: Ի հնումն միա-

164 Բարակ ճյուղերով հյուսած կողով:

165 Գտնվում է Գետաբէկի շրջկենտրոնից 11 կմ հարավ-արևմուտք՝ Շամքոր գետի ձախ վտակի՝ Փառիսոսի ափին:

166 Համապատասխանում է Փառիսոս բերդին. մանրամասն տես՝ *Կարապետյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

167 Մամվէլ Կարապետյանը 1982 թ. արձանագրել է միայն երկու եկեղեցու գոյությունը (նշվ. աշխ., էջ 127):

ԳԵՏԱԲԵԿ. Չարեքավանքը (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

բանական ուխտի տեղ եղած է, որ կգուշակուի հիւսիսային և արևելեան կողմի վրայ եղած տասն և հինգ միաբանական կանգուն մնացած խուցերէն՝ ի բաց առեալ քանդուածները: Եկեղեցին, գաւիթ, դարպաս և մեկուսի գանգակատուն նոյնպէս և խրցերն, տնտեսատուն, մառան, փռատուն և սեղանատուն քարուկիր և կամարակապ շինուած են մէկուկէս թիզ երկարութեամբ և մէկ թիզ լայնութեամբ նեղ լուսամուտներով: Մեղանատան 32 արշին երկարութիւնէն կհասկացուի, որ վանքն բազմաթիւ միաբանութիւն ունեցեր է իւր ճոխ ժամանակին, իսկ այժմ ունի միայն մի վանահայր՝ արժ. Աստուածատուր վարդապետն Տէր-Յարութիւնեանց, որոյ մականունը շրջակայ գիւղօրէից պարսիկներ Քօռ-օղլի դրած են իւր արի անձնապաշտպանութեան և՛ վանքի, և՛ նորա անտառներու պահպանութեան համար:

Վանահայրն առանց վանաորդի վարդապետներու ունի միայն երկու ծառայ և մի անտառապահ, ընդամէնը չորս անձինքներէ կբաղկանան վանքի ամբողջ բնակիչներ, չըսեմ միաբանութիւն: Ինչպէս վերև ըսինք, վանքն, 2 ժամու ճանապարհաւ հեռու լինելով մարդաբնակութենէ, յանդուզն անձնապատանութիւն է 4 հոգով բնակել այսպիսի անպաշտպան և անապահով վիճակի մէջ, զի վանահայրն վայրենութեանց վայրենութեան տեղի է, ուր աւելի առիւծներու յարմար է, քան այսպիսի սակաւաթիւ մարդկանց բնակավայր լինելու:

Ռուսաստանի հայոց վանքերու մէջ միայն Սևանայ անապատ վանահայրական անուն կրելու իւր իսկական նշանակութիւնն ունի, զի վանահօր հովանաւորութեան և խնամոց ներքև կգտնուին և վանական որդի վարդապետներ, որոնք ամէնքն ի միասին իբրև ժառանգ նոյն վանական հաստատութեան ամէն ջանք և աշխատութիւն ի գործ կդնեն վանքն շէն պահելու, ճոխացնելու, և հարկ եղած ժամանակին կկարկատեն և կնորոգեն իբրև իրենց ժառանգութիւն:

Այսպէս են Տաճկաստանի հայոց գլխաւոր վանքեր, որք ունեն վանականութեան կանոնական օրէնք: Կլիշեն Վարազայ և Տարոնի Ս. Կարապետի վանօրէից կանոնագրութիւն, որ քարտեզի նման շրջանակի մէջ առաջ կախեր են վանահօր սենեկի պատէն՝ իբրև յիշեցուցիչ վանահօր և միաբանութեան պարտուց և իրաւանց փոխադարձ յարաբերութեանց կանոն: Կարծեմ թէ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռ տակաւին չէ ունեցեր ազգային տոյնպիսի սահմանադրական օրէնք՝ բացի բոլոժնիայից, որ ցոյց տայ հովուողի և ստորադրելոց պարտուց և իրաւանց փոխադարձ սահմաններ:

Հետևապէս և նոյն Մայր Աթոռի ստորադրեալ վանօրայք ևս չունեն մասնաւոր, իրենց համար կազմուած կառավարչական օրէնք, հաստատուած հոգևոր ծայրագոյն իշխանութենէ, որպէսզի վանականութիւնը իւր ամփոփի և պարզ օրինաց ուղեցուցիւ առաջնորդուէր միակերպ կառավարութեամբ՝ վանուցն յարատւութեան համար:

Տաճկաստանի գլխաւոր վանօրէից հաստատուն և յարատւ մնալու պատճառն ինձ կթուի այն է, որ ունեն միաբանական ուխտ, ուխտին վանահայր և կանոնական օրէնք: Եւ երբ վանահայրն վախճանելու լինի, միաբանութիւն իւր միջէն կամ դրսէն կընտրէ յաջորդող վանահայրն, իբրև իւր հովիւ և վանական օրինաց օրինապահ և գործադրիչ, իսկ ինքն՝ միաբանութիւն, կլինի կամաւոր կատարիչ օրինաց և վանական հնազանդ որդի վանահօրն, և ամէնքն ի միասին, վանահայրն և վանաորդիք զինքեանս հարազատ ժառանգ կհամարեն նոյն միաբանական ուխտին:

Այսպէս եղեր է և է Վարազայ վանք («մայրաքաղաքն մենաստանաց») ըստ Չամչեան պատմութեան, որ երբեմն ունեցեր է ութն հարիւր միաբանական եղբայրութիւն), Լիմ և Կտուց անապատներ, Ս. Բարդուղիմէոս առաքելոյ և Մեծոփայ վանքեր, Տարոնոյ Ս. Կարապետի, Ս. Յովհանու և Թարգման-

չաց¹⁶⁸, Արմաշու վանքեր, որոնց ամենու մէջ կան ժառանգաւորաց վարժարաններ¹⁶⁹ մի որոշ նպատակի ծառայելու համար:

Ռուսաստանի հայոց բազմաթիւ վանքերու միաբանութիւն կրադկանայ մի վարդապետ միայն, որ և վանահայր անուն կկրէ՝ առանց վանատրդի ունենալու և կրնտրուի ու կհաստատուի Ս. Էջմիածնի հոգ. բարձրագոյն իշխանութենէ, այն էլ շուտ-շուտ փոփոխուելու ենթակայ: Բնական է, որ այսպիսի վանահայր չի ստաճեր վանքն բարեգարդել, ճոխացնել, քանդուածներ կարկատել և նորոգել, զի վանքն վարդապետի տուն (ըստ հայրենի առածին) լինելու ապահովութենէ դուրս եկած է: Ուստի այս իսկ պատճառաւ անտարակուսելի է, որ վանքեր միշտ քանդուելու և անհետանալու ենթակայ կլինեն իրենց ստացուածքով, հողային կալուածներով և սրբազան անօթներով: Քանդուած և իրենց կալուածներով ի միասին անհետացած վանքերու օրինակներ շատ են մեր աչքի առաջ: Ո՞ր է վանքերէն հսկայն Սաղմոսավանք և նմանիքն, ի՞նչ վիճակի մէջ է Արտազու Թաղէս Առաքելոյ վանք, որ վանօրէից մէջ հսկայից հսկայն է իւր բերդանման շինութեամբ, ուր երբեմն կպատրաստուէին Ս. Էջմիածնի առաքելական յաջորդ գահակալներ, ո՞վ է նորա վանահայր: Վանքին շրջապատող 11 տունէն բաղկացեալ հայ գիւղի մէջ ծնած, սնած, զարգացած մի հայրենասէր վարդապետ՝ աղքատ և թշուառ, որ ամիսներով առանց վանք մտնելու, խունկ ու մոմ վառելու կթողու Հայաստանեայց աշխարհի նախկին լուսաւորիչ Թաղէս առաքելոյ սրբակիր գերեզման, զի վանքն ոչինչ չունի: Վանահայրն հազիւ հազ իւր ապրուստը կգտնայ իւրանման թշուառ աղքատ հայրենակից գիւղացիներէն:

Ռուսաստանի վանքերէն ոմանք թէ՛ ուխտատեղի են և թէ՛ հողային կալուած ունին, սակայն դարձեալ չեն ճոխանար, որովհետև չունեն վանական

168 «Թարգմանչաց, որ և Ղազարու և Առաքելոց անուանեալ վանոց տաճարի դրսի արևելակողմ կգտնուին մեր ազգայրյս բարգմանչաց Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի, Մամբրէ Վերծանողի, Եզնիկ Կողբացոյ և այլոց պատկառելի շիրիմներ, որոնց մահարձաններ 4 կանգուն բարձրութեամբ կանգնած են 2 կանգուն քառակուսի մեծութեամբ պատուանդաններու վրայ, իրենց նուրբ (թարգմանչաց անուան վայելուչ) քանդակագործութեամբ, գողգոթայի հսկայ և հրաշատեսիլ խաչերով և տապանագրութեամբ: Եւ արդարև տապան և ոչ գերեզման թարգմանչաց, որք իրենց անմահ յիշատակաւ և ոսկեղենիկ գրչով կան և կման տապանի մէջ, ցերկորոյ գալուստ Քրիստոսի, ի յանդիմանութիւն մեզի պէս վանականաց ջախջախ եղեգնագրչի» (ծնր.՝ հեղինակի):

169 «Ըստ իմ դատողութեան՝ մեր նախնեաց գործածած վարժարան և վարժապետ անուններ շատ իրաւացի են արդի գործադրած «ուսումնարան և ուսուցիչ» անուններէն, որ կարծեմք, ուրիշ ազգերէն թարգմանաբար առած կգործածեն: Վարժապետն իւր գիտութիւնը ուրիշէն առած և վարժուած՝ կվարժեցնէ աշակերտներուն, բայց ուսուցիչն ինքնագէտ պիտի լինի, որ ուսուցանէ, ինչպէս տիեզերաց ուսուցիչն Յիսուս էր: Եւ այս սկզբունքով Յիսուս կպատուիրէ իւր աշակերտաց միջոցաւ մարդկային ազգի, ո՛չ գոք ուսուցիչ չկուէ, բաց յինքնէ» (ծնր.՝ հեղինակի):

ուխտ և ուխտի հաստատութեան օրէնք: Թէպէտ ոմանց վանօրէից ջերմեռանդ հաւատաւորաց նուերներու մի փոքր¹⁷⁰ մասն կրնծայուին անդամ եղող վանքերու կողմանէ՝ ի շահ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին, իբրև վանօրէից գլխատրին, որ շատ իրաւացի և պարտաւորիչ օգնութիւն է: Բայց միթէ նոյնպէս գլխատր վանքն ևս իւր կողմանէ չպէտք է, որ հոգատարութեամբ սնուցանէր և դարմանէր իւր խնամոց ենթարկուած անդամ եղող վանորայքը: Ինչպէս արիւն, սրտէն ելնելով, կմտնայ միւս արիւն երակներու մէջ և կանդրադառնայ ի նոյն տեղ՝ կենդանացուցիչ շրջան կազմելով, այնպէս և Ս. Էջմիածինը փոխադարձական պարտուց և իրաւանց ճանաչմամբ թէ՛ մասնաւորապէս կգորացներ և թէ՛ ինքն գլխատրապէս կամրապնդուէր:

Ուրեմն ի՞նչ են Ռուսաստանի արդի վանօրայք, և ո՞ւմ կծառայեն նոցա կալուածներ: Ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ միայնակեցարաններ, որք կծառայեն անհատական անձանց՝ հակառակ նախնական կանոնաւորեալ վանօրէիցն, որք կծառայէին եկեղեցոյ ժառանգաւորացն: Օրինակ՝ բարեհռչակ Սանահին, արդիւնաշատ Հաղբատ, զինու հոգւոյց վառեալ Տաթևն և սոցա նմաններ կպատրաստէին զանազան կարգի հոգևորականներ հայոց ժողովուրդն լուսաւորելու, առաջնորդական, քարոզչական, կրօնասիրական և հայրենասիրական հոգւոյ ներշնչութեամբ:

Սոյն մտախոհութեանց առիթ տուաւ Չարեբայ վանոց այժմեան անկեալ դրութիւն, զոր վերականգնելու համար նորա արդի վանահայրն՝ արժ. Աստուածատուր վարդապետ, ճշմարիտ և անձնանուէր վանականութեան հոգով, տասն և վեց տարիէ ի վեր երկաթի պնդութեամբ ամէն կերպ չարքաշութիւնը յանձն առած, ամենայն անձնանուիրութեամբ կաշխատէ վանքի յափշտակեալ հողային կալուածները՝ արտօրայք և անտառներ, վիճելութեան վիճակէն դուրս բերել և հաստատել տալ վանքի վրայ՝ վանքի նախնական հանրօգուտ նպատակն վերականգնելու:

Երկար ժամանակէ ի վեր վանքիս մէջ միաբանական ուխտ չի լինելու պատճառաւ (բացի մի վանահայր վարդապետէ) տաճարն իւր բոլոր շէնքերով խօթբացած է: Որտեղ մի փոքր վնասուած է եղեր, առանց կարկատելու և նորոգութեան մնալով՝ մերձ ի մահ խարխալուած է այնչափ, որ այսուհետև կարկատելն օգուտ չի բերեր և չի փրկեր վաղահաս մահուանէն, ինչպէս մեծաշէն Սաղմոսավանք և այլ սորա նմաններ փրկուած չեն եղեր՝ ժամանակի վանահարց անհոգութեան պատճառաւ:

170 «Ուխտաւորաց նուիրաբերութեան մեծ մասն և կալուածոց արդիւնք կծառայեն անհաստատ վիճակ ունեցող վանահայրերուն և ո՛չ վանական ժառանգաւորներուն, որպէս ի հնումն, ժողովրդեան քարոզիչ վարդապետներ և քահանայացուներ պատրաստելու» (ծնր.՝ հեղինակի):

Քանի՛ հոյակապ վանքեր գիտենք, ինչպէս էջ-միածնի մօտ Մուղնու Ս. Գեորգայ վանք, որ կողահերձ լինելով՝ քիչ ժամանակի մէջ կկործանի: Կկործանին և միւսներ, շնորհիւ անհոգութեան միայնակեաց վանահայրերուն:

Մօտ ժամանակներ հայ լրագրութեանց մէջ աղմուկ բարձրացաւ, թէ Չարեքայ վանից վանահայր Աստուածատուր վարդապետ վանքի անտառներ այնչափ փչացուցեր է և կփչացնէ, որոյ մէջ շրջագայող գազաններ ակներև կտեսնուին, և թէ, եթէ վանքն շուտով նորա ձեռքէն չառնուի, անտառներն իսպառ կանհետանան:

Սոյն չքննուած լուրը տուողներ արժանահաւատ անձինք համարուելով՝ վանահայրն փոխուեր և ուրիշն նորա տեղ յաջորդեր է, որ իւր անհոգութեամբ և ապիկարութեամբ անտառի մի մասն էլ սեպիականութենէ յափշտակուեր է և այնուհետև տեսնելով, որ տեղոյն անօրէնք և անպրօկուրօր սար ու ձորերն իւր պահպանելու, կարողութենէն վեր է և չի պիտի կարողանայ առ երկիւղի երկար մնալ սոյն վանուց մէջ, քիչ մի ևս աւելի շտապեր է իւր ընելիքն ընելու և փոխադրուելու:

Հոգ. ծայրագոյն իշխանութիւն, այնուհետև ի փորձոյ վերահաս լինելով Աստուածատուր վարդապետի արժանատրութեան վրայ, կրկին վանահայր հաստատեր է: Մենք, այցելելով սոյն վանքը, 8 ատուր չափ մնացինք, հետագօտեցինք անտառն, ոչինչ համաձայն՝ այն մեծ աղմուկին չգտանք, բացի վանքի առջև եղող պարտեզատեղիի կոտորուած ընկուզենիներէն, որ շատ լաւ հաշուով կտրատել տուեր է: Տեսնելով արդի վանահայրն, որ բոլոր ձորեր բազմաթիւ ընկուզենիներով լի են, բանջարանոցի ընկուզենիքը կոտորեր և բանջարանոցն ընդարձակեր է (գի վարելահող չունի), ուր վարունկ, գետնախնձոր և լուբիա կցանէ, որոնց բերք ամէն օր ի վաճառ կհասնէ ի Գետաբէկ՝ վանքի ապրուստ հոգալու: Մանաւանդ որ ամբողջ անտառն տակաւին վիճելի լինելով տէրութեան հետ՝ իշխանութիւն ևս իւր անտառապահներու հսկողութեան ներքև պահպանել կուտայ: Ուստի վանահայրն կարող չէր անտառն փչացնել:

Վանքիս արևելեան կողմը՝ մերձ ի պարիսպ, Հայոց գերեզման անունով մատուռ մի կայ, որ շինուած է վանքիս հինգ ճգնագեաց վարդապետաց գերեզմանի վերայ, որոյ քարուկիր կամարի դրսի կողմը քանդած են բարձր կոշում ունեցող մի եկեղեցական և մի աստիճանաւոր, որ Գանձակէն այստեղ եկեր էին՝ բախտ որոնելու, բայց դժբախտաբար բախտ չգտնելէն յետոյ նոյն քանդուածն շինել տուած չեն, որ կմնայ ցայսօր ժամանակի ի նախատինս և վկայ իրենց բախտախնդրութեան: Գարձեալ և մօտ ժամանակներս, նոյնպէս բարձր կոշում ունեցող մի հոգևորական, Գանձակէն գալով, քանդեր է վանքի տաճարի տանիքը՝ նոյնպիսի շահասի-

ՉԱՐԴԱՍԼՈՒ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից (ուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

րութեան պատճառաւ, և ինքն էլ չարաչար վիրւորեր է նորա քամակը: Վանքից 2 վերստ հեռաւորութեան՝ նոյն արևելեան կողմը, գետի ձախ ափին, մի քարածայռի գլխին, թրծեալ աղիւսներով շինուած, կայ մի պարսպաբերդ՝ Նամրութ անունով, որոյ պատեր ցայսօր կանգուն կմնան:

Վանքիս հարաւակողմը՝ 1/4 վերստ հեռաւորութեան, գետի աջ ափին, շինուած է մի փոքրիկ կամարակապ եկեղեցի, որոյ շուրջը կգտնուին բազմաթիւ բնակարանաց աւերակներ: Ոչ մի առանձին նշաններով յայտնի չեղաւ, թէ գիւղատեղի՞ է այդ վայր, թէ՞ վանքիս միաբանաց ճգնաւորական մասի աղօթավայր, միայն նոյն տեղ կգտնուեն իրարու կից շինուած վեց քարուկիր ամրապինդ սենեակներ՝ առանց լուսամտի, չորս արշին քառակուսի մեծութեամբ, որոյ բոլորակ կամարներ ընկած են: Մոցս միայն արևելեան պատի մէջ կտեսնուի կրաշաղախով ամրապինդած խողովակներ, որք կարծել կուտան, թէ ի հնումն բաղանիք եղած են: Սոյն վայրի համար կաւանդեն, թէ կուսանոց եղած է. թերևս նոյն բաղանիք մաքրասէր կուսանաց ծառայած լինի:

Վանքի արևմտեան կողմը՝ երկու վերստ հեռաւորութեամբ՝ գետի աջ ափին, բարձր բլրակի գլխին, կտեսնուի բաւական մեծութեամբ եկեղեցի, որոյ վրայի կաթողիկէի կէսը փլչած է: Նոյնպէս վանքի հիւսիսակողմ՝ 3 վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրաւանդակի վրայ, կգտնուի մի եկեղեցի, որոյ առաստաղը և մի պատ խոնարհուած են:

Գարձեալ վանքիս սահմանի մէջ՝ արևմտակողմը՝ 3 վերստ հեռաւորութեամբ, Այթալայ գետակի մօտ, կգտնուի հանքային երկաթի ջուր, որ բափուելով Այթալայ գետակի մէջ, եկուք ի միասին կօծանդակեն Շամքոր գետին: Սոյն Այթալայ անունով գետակի բլիսման մօտեր կգտնուի Այթալայ անունով մի վանք, որ թէպէտ վանքիս սահմանից դուրսն է, բայց անոր համար կնշանակենք այստեղ, որովհետև կաւանդեն, թէ Այթալայ սարկաւազ նոյն տեղի բնակիչներն է:

ՉԱՐՂԱՒԱԼՈՒ. Գուսկան Նահատակ վանքը հյուսիս-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

Խ Չարդախյու

Ամսոյս 13-ին Չարեքայ վանքէն մեկնելով՝ մի գիշեր օրեցանք Գետաբէկ գիւղը՝ դարձեալ տէր Շմաւոնի տանը և այնտեղից 14-ին հասանք ի Չարդախյու գիւղ¹⁷¹, որ կբաղկանայ 202 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 753 արական, 561 իգական, որ Տիփսիսէն այստեղ գաղթեր են 1822 թուականին:

Գիւղն ունի մի նորաշէն եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին¹⁷² անուամբ, և մի քահանայ, սոյնպէս և մի նորաշէն վարժարան, որուն մէջ կուսանեն 45 աշակերտ: Երկուքն էլ օրինակելի են իրենց գեղեցկութեամբ:

Գանձակու 23 գիւղօրէից միայն 4-ի մէջ կգրտնունեն եկեղեցական ծխական վարժարան, չորսն էլ միդասեան, թէպէտ և բաղկացեալ երեք-երեք բաժանմունքներէ, բայց դժբախտաբար մի-մի վարժապետ ունենալու պատճառաւ բոլորն էլ ապարդիւն կմնան: Ի շարս նոցա՝ և գիւղիս վարժարան ապարդիւն մնացած է՝ երկու վարժապետ պահելու կարողութիւն չունենալու համար:

Գիւղիս հիւսիսարևմտակողմ՝ երկու ժամու հեռաւորութեամբ, Ոսկան-Նահատակ ուխտատեղին՝

Քոյր և եղբայր անուանեալ, կգտնուի գիւղիս դրացի Թերմաշտու անուն թրքաբնակ գիւղի սահմանի մէջ:

Այստեղ տարին երեք անգամ, այսինքն՝ Յարութեան, Նոր կիրակելի և Վարդավառի տօներին, բացի գաւառիս հայ և թուրք բնակիչներէն, Տիփսիսու և Նոր Բայազետու վիճակներէն անգամ ուխտի կղիմեն՝ զխաւորապէս ամուլ կանայք: Այստեղ խաբեքայ «ընկնաւոր» կանայք գուշակութիւններ կընեն՝ նախապէս տեղեկութիւններ հաւաքելով ուխտաւորներէ, համախոհ և շահու բաժանորդակից իրեանց ընկերներու միջոցաւ: Երբ այս ու այն ուխտաւորաց ցաւ կիմանան, կսկսին յակամէ յանուանէ այս ու այն ցաւագար անձինք կոչել՝ իւրաքանչիւրին ունեցած ցաւի անունն յայտնելով, որպէսզի իրենց գուշակութիւնն ստուգուի:

Եւ այսպէս՝ չարահնար միջոցներով պարզամիտ ժողովուրդը կխելայեղեն՝ նուէրներ ստանալու:

Սոյն ուխտատեղին նախապէս հայոց շինատեղի եղած է՝ Բուլանուղ անունով, որոյ մէջ կայ մի կամարաշէն և անսին եկեղեցի, որ մինչև ցայժմ անվնաս մնացած է: Յիշեալ եկեղեցոյ հիւսիսային կողմը՝ պատին կից, կայ մի մատուռ՝ ունենալով իւր մէջ տապան՝ Ոսկան-Նահատակ անունով¹⁷³: Սոյն

171 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 15 կմ հարավ-արևմուտք (ծ. մ. բարձր է 1240-1360 մ):

172 Ըստ շինարարական արձանագրության՝ կառուցվել է 1872 թ. (Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 515):

173 Վերանորոգել է Կարապետ Սաֆարյանցը 1884-1885 թթ. (Կասպար. Յով., Չարդախյուն և նրա պատմութիւնը, «Նոր-Դար», 1889, № 197, 25 նոյեմբերի, էջ 3):

մատուռին կից գանձակեցի Կարապետ Սափաբեանցը երկու սենեակ շինած է ուխտաւորներուն բնակարան լինելու: Այդ ուխտաւորոյ տարեկան 70 թուրքի փող գոյացեալ նուէրներէն 20 թուրքի Տըփ-խիսու Ներսիսեան դպրանոցին և 50 թուրքի գիւղիս վարժարանին յատկացուցեր է հոգ. իշխանութիւն:

Գիւղիս սահմանի արևմտեան կողմը՝ 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի ուխտատեղի՝ *Կաղնախաչ* անունով, ուր կգտնուի մի կենտ կաղնի ծառ՝ առանց ունենալու իւր ներքև խաչ կամ օճախ: Կաղնի ծառ, երկու ճիւղաթևեր ունենալով, խաչաձև կերևի, ուր ևս սորա համար Կաղնախաչ անուն կկրէ:

Գիւղիս արևելահարաւային կողմը՝ 2 վերստ հեռաւորութեամբ, մի բարձր բլուրի գլխին, կայ մի խաչ-ուխտատեղի՝ *Բարձր-Խաչ*¹⁷⁴ անունով, որ և *Լուսաւորչայ-խաչ* անուն կկրէ: Հիւսիսակողմը՝ գիւղիս մօտ, կայ մի թեք կանգնած խաչ՝ *Մատուռ* անունով, շրջապատուած փոքրիկ պատով:

Գիւղիս բնակիչ Դանիէլի անձի տանը կայ մի արկղ՝ իբրոյ թէ Գետաշէնու Աւագ Ս. Նշանի խորանէն բերուած, որուն տեղացիք, Աւագ Ս. Նշանի խոյք անուանելով, ուխտի կերթան:

Նոյնպէս արևելահարաւային կողմ կայ մի հին շինատեղի՝ 1/2 ժամ հեռաւորութեամբ, որուն մէջ կայ յայտնի եկեղեցատեղի՝ իւր փլատակներով և գերեզմանոցով, *Կուճուր (փոքրիկ) Չարդախլու* անունով:

Գիւղիս հարաւակողմը՝ մի ժամու հեռաւորութեամբ, Չախր-եօլ ասուած տեղին մի ձորի մէջ, կայ մի հին շինատեղի՝ իւր եկեղեցու փլատակներով և գերեզմանոցով:

Գիւղիս բնակիչ Մանասեանց տնէն, որտեղ մենք հիւրասիրուած էինք, կայ մի համալսարանական ուսանող՝ Մօսկուայի համալսարանը, և մի ուրիշը՝ Տփլիսի գիմնազիոնը, իսկ այլ բնակիչներէն կան Գանձակու քաղաքական ուսումնարանի մէջ: Աւարտածներ կան Ներսիսեան դպրանոցէն՝ 2, Տփլիսի արհեստական ուսումնարանէն՝ 1, վիրաբուժական ուսումնարանէն՝ 2, Պետերբուրգի գիւնտորական բժշկական ճեմարանէն՝ 1:

Եկեղեցին ունի մի ձեռագիր անթուական Աւետարան:

ԽԱ

Սարով

Ի վերջոյ այցելեցինք Գանձակու հիւսիսակողման վրայ գտնուող 3 գիւղեր, նախ՝ ի *Սարով*¹⁷⁵ գիւղ, որ կբաղկանայ 120 տուն բնակիչներէ, որոնցմէ 93

ԶԱՌՂԱՒԱՆՈՒ. Բարձր-խաչ խաչքարը (լուս.՝ անհայտ հեղինակի)

տուն մահմեդական թուրքեր և հայեր՝ 35 տուն՝ 83 արական և 72 իգական: Վիճակիս մէջ այս գիւղն է միայն, որ մահմեդականներու հետ խառն կբնակին: Հայերը 100 տարիի չափ առաջ 8 տուն գաղթեր են այստեղ Ջիւանշիրու գաւառի Սարով գիւղէ:

Այս գիւղը կգտնուի Գանձակու արևելահիւսիսային կողմ՝ 3 ժամ հեռաւորութեամբ, և որի հողային կալուածքը կպատկանի գանձակեցի հանգուցեալ Մինաս-բեգ Կամսարականի ժառանգներուն: Գիւղաբնակիչները իրենց արդիւնաբերութենէն տասնէն մէկը հողավարձ կուտան կալուածատիրոջ: Բնակիչ հայերը խաղաղասիրութեան և պարկեշտութեան տիպար ճանչցուած են մերձակայ գիւղերէն: Հայեր ամէն բանի մէջ բաւականութիւն կգգան, բացի ջրէն, որ սակաւութիւն կընէ, և դժգոհ են, որու համար զըրկուած կհամարեն ուժովներու ձեռքէն: Երկիրը սևահող է և արգասանդ ու բերքի պակասութիւն պատճառուեր է ջրի պակասութեան համար:

Գիւղի շուրջը զարդարուած է մասամբ պտղատու ծառերով և մեծ մասամբ թթնիներով, զի ունեն և շերամապահութիւն, որոյ արդիւնքից, այսինքն՝ շերամից կպատրաստեն գեղեցիկ ներկով և պինդ գործուածքով կպատրաստեն, որ կգործածուին սեղա-

174 Ուխտատեղին, որը գտնվում էր Չարդախլուից 1,5 կմ հարավ՝ Խաչի սեռ լեռան գագաթին, «...Բարձր Խաչ կամ սուրբ Գեորգ անունով մի մեծ երկար քար» էր՝ «խաչով և ուրիշ նկարներով...», որի վրայ բացի թուականից՝ ՌՉԸ (1629), ուրիշ արձանագրութիւն չկայ» (նշվ. հոդվ., նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 517-518):

175 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 22 կմ արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 240-250 մ):

նի ծածկոցի, անկողիններու և բարձու երեսներու ու պատի գորգերու տեղ: Այս արհեստ տարածուած է այստեղ թէ՛ թուրքերու և թէ՛ հայերու իգական սեռի մէջ, որք կ'պատրաստեն թէ՛ իրենց պիտոյից համար և թէ՛ ի վաճառ կ'հանեն:

Հայեր ունեն մի փոքր, ցածր, փայտածածկ, անշուք եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին* անուամբ¹⁷⁶:

Ունին մի տգէտ քահանայ՝ տէր Մեսրոպ Տէր-Յովհաննիսեան անունով, որ դրացիական եզակոյներու պատճառաւ թողեր, լքեր է իւր եկեղեցի և ժողովուրդ, գաղթեր է *Ջարգալար* անուն գիւղ: Գիւղացուց հին սերնդի մէջ երկու ծեր տիրացուներ կգտնուին, իսկ նոր սերունդի մէջ ոչ մի փոխասաց պատրաստեր է քահանայն՝ գէթ իրեն ժամասացութեան օգնելու:

Գիւղս ունի մի ուսանող Գանձակու արհեստաւորաց ուսումնարանը:

Ի հնումն որթատունկ այգիներ ունեցեր են, բայց այժմ անհետացեր են:

Քիւրակ-չայի վերի կողմերը գիւղերի շատնալու համար հետզհետէ ջրեր պակսեր են: Սոցա կանանց սեռը ձմեռ ժամանակ զբաղուած են մետաքս, բամբակ և բուրդ մանելով: Բացի մետաքսագործութենէ՝ գիտեն և բրդից գործել գեղեցիկ գորգ և կապերտներ:

ԽԲ

Ղարաղալու

Մարովէն մեկնելով՝ այցելեցինք ի գիւղն *Ղարաղալու*¹⁷⁷, որուն թուրքեր և ռուսներ *Խան-քէնդ* կանուանեն: Գիւղը կգտնուի Գանձակու արևելակողմ՝ Քիւրակ չայի ձախ ափին՝ Գանձակէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, և կբաղկանայ 86 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 189 արական, 174 իգական:

Ունի մի եկեղեցի՝ *Ս. Գեորգ* անուամբ, որ կառուցած է նոյն գիւղացի հանգուցեալ Դանիէլեան Ռոստոմը 1851 թուականին¹⁷⁸, անմահ յիշատակ իւր մահկանացութեան, զի ժառանգ չէ ունեցեր, ինչպէս կվկայէ նոյն եկեղեցույ ատեանի մէջ նորա ամփոփուած գերեզմանի տապանագիրը: Ունի մի բարեհամբաւ քահանայ և երկու ապիկար տիրացուներ:

Ունի և մի վարժարան եկեղեցույ արևելեան կողմը՝ շինուած 1874 թուականին: Երեք տարույ չափ ունեցեր է ուսանողներ և այնուհետև խափանուեր է մինչև ցայսօր՝ տարիներու անպտղաբերութեան համար:

Գիւղը զարդարուած է պտղատու ծառաստաններով, որուն մէջ աւելի տեղ կբռնեն թթենիներու բազմութիւն շերամի համար, զինեքեր որթատունկե-

րու այգիներով: Ունի և բաւական վարելահող, որք ամէնն ալ կռռոգուին Քիւրակչայի առատ ջրով, բայց ժողովուրդ դարձեալ աղքատ է: Պատճառը հարցուցի, անտնտեսագիտութիւնն է արդէօք, զինեմուրթիւնը, ծուլութիւնը: Ո՛չ, պատասխանեցին, այլ հարկահանութեան ծանրութիւնը: Բայց որպէս ես նկատեցի, սոցա անյառաջադիմութիւն ծուլութեան արդիւնք է, որովհետև սոքա 1826 թուականէն, որպէս գաղթական ժողովուրդ, Պարսկաստանէն եկած այստեղ և ծուլութեան ժառանգական ախտը բերեր են հետերնին իրենց նոր հայրենիքը: Գալով սոքա այս երկիր՝ հեշտութեամբ չեն կարողացել ազատուել հին ունակութիւնէն: Բայց ներկայիս, խոստովանել պարտ է, որ նոցա մէջ ևս արբնացել է յառաջադիմութեան ձգտում և ոգին, զի նշաններն արդէն ցոյց կուտան և սկսեր են այգեգործական մշակութիւն, ամէն ոք տնկեր է իրեն համար այգի, և կշինեն հետզհետէ կանոնաւոր կարգով տներ նոր ձևի:

Կիներու և տղաքներու պարզ հանդերձանքներէն կերևին մաքրութեան նշաններ: Տնատեղերն ընդարձակ, որովհետև դիրքը դաշտային է՝ համեմատութեամբ այլ գիւղօրէից հետ, փողոցներ բաւական լայն և մաքուր են: Արդէն սկսեր են գեղեցիկ ճաշակով տներ շինել:

Գիւղիս արևելակողմ՝ Քիւրակ-չայի ձախ ափին, գետածորի մէջ, կայ մի կաղնի խաչ՝ *Մատուռ* անունով ուխտատեղի՝ շրջապատուած 4 ցածր պատերով, որտեղ ուխտատուներ խումկ, մոմ կվառեն, ուր չկայ ո՛չ խաչ, և ո՛չ ուրիշ պաշտելի մի նշան: Ուրուն կհովանաւորեն մեծ կաղնի, փշատի և փռնի հինաւորց ծառեր, որք առ երկիւղի պատժուելու՝ անձեռնմխելի մնացած են, ուստի և անոնցմէ քանիս զոսացած չորացած են, որոնց ճիւղերու վրայ ուխտատուներ կկապեն շորի կտորտանքներ՝ ցաւի փարատելու համար:

Գիւղէս երեք ուսանող ունին Գանձակու քաղաքական ուսումնարանի մէջ:

ԽԳ

Ջարգալար¹⁷⁹

Ապա այցելեցինք Ղարաղալուէն 1/4 ժամաւ հեռի *Ջարգալար* գիւղը, ըստ թուրքաց՝ Խոյլուլար, զի նորա բնակիչներ Խոյլէն գաղթեր են այս գիւղ, որ կբաղկանայ 40 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 89 արական, 83 իգական:

Ունի փայտածածկ մի անշուք եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին* անունով¹⁸⁰:

Մեպիական քահանայ չունենալու համար իրենց հոգևոր պէտքերը կմատակարարէ Ղարաղալուի քահանայն:

176 Ավերվել է 1905 թ. (*Կարապետյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 433):

177 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 21 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 330-360 մ):

178 Սբ. Գեորգ եկեղեցու շինարարական արձանագրության համաձայն՝ կառուցվել է 1855 թ. (*Քաջիկեան*, Ծանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», 1886, № 19, 18 մայիսի, էջ 280: Վրիտակ.՝ *Քարխուտարեանց Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 53: *Կարապետյան Ս.*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 429):

179 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 22 կմ արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 375-410 մ):

180 Հավանաբար 1850-ական թթ. երկրորդ կեսի կառույց է: 1980-ական թթ. արդեն կիսավեր էր (*Կարապետյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 425):

Առաջին անգամն է, որ կհանդիպենք մի այնպիսի գիւղի, որոյ մէջ ո՛չ մի կարդալ գիտցող կայ: Չունի գիւղէն դուրս որևիցէ մի վարժարանի մէջ ուսանող տղայ:

Այս գիւղը կգտնուի Քիւրակչայ գետի ձախ ասիի վրայ՝ Գարադաղլուէն երկու վերստ հեռու հարաւակողմ:

Ժողովուրդը երկրագործ է, բայց աղքատ, զի ունեւոր տունն, ինչպէս իրենք կասեն, երեք լուծ անասուններ ունի: Կթի անասուններ նոյնպէս սակաւ են: Սոքա ունեն բաւական վարելահողեր և առատ ջուր: Գիւղը զարդարուած է պտղատու ծառաստաններով, փոքր մասն միայն կպարսպի շերամապահութեամբ: Այգեգործութեան զաղափարը դեռ նոր է մուտք գործել սոցա մէջ՝ օրինակ վեր առնելով իրենց դրացի կալուածատեարց պ.պ. Մելիքեանցներէ և Աթայեանցներէ, որք սոցա սահմանի մէջ տրնկեր են մեծատարած այգիներ և զանազան մրգա-

տու ծառեր: Ուստի և այս գիւղացիք, հետևելով նոցա օրինակին, արդէն սկսեր են տնկել որթատունկ այգիներ: Յուսալի է, որ այսուհետև տնտեսագիտութեան շնորհիւ մի քանի տարիէն յետոյ կփարթանայ այս ժողովուրդը:

Քարոզներու ծարաւ այս ժողովրդեան մի համառօտ բանախօսութեամբ խրախուսեցի զարգանալ տնտեսագիտութեան մէջ՝ ցոյց տալով ճանապարհը բնական օրինակներով և ի միջի այլոց յորդորեցի զանոնք քանդել իրենց կիսավուր եկեղեցին, շինել նորը՝ ի հիմանց գեղեցիկը և վայելուչը: Բարեպաշտ այդ ժողովուրդն յօժար կամօք ընդունեց մեր առաջարկութիւնը, իսկոյն ևեթ ընտրեցին իրանց միջէն մի հոգաբարձութիւն՝ երեցփոխ Մինաս Հախնազարեանց, Սօդոմօն Ալլահվերդեանց և Գրիգոր Յարութիւնեանց, որ հոգ տանեն եկեղեցոյ կառուցման գործին վերայ իմ խնամքով ու խորհրդով:

Գրականության ցանկ

Վավերագրեր

Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), **Գարեգին Մրվանդտյանցի** ֆոնդ, բաժին I, վավ. 17:
 Հայաստանի ազգային դիվան (ՀԱԴ), **Ֆ.** 56, ց. 1, գ. 8889; գ. 11608: **Ֆ.** 93, ց. 1, գ. 384: **Ֆ.** 461, ց. 1, գ. 9:
 Մաշտոցյան Մատենադարան (ՄՄ), **Մաքևու Տեր-Մաքևուսյանի** արխիվ, թղթ. 169, վավ. 30:

Աշխատություններ

Բարխուդարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:
Երամեան Հ., Յուշարձան, Աղեքսանդրիա, հ. Ա, 192:
 Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, Երևան, 1982:
Կարապետյան Մ., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004:
Կարապետյան Մ., Արցախի կամուրջները, Երևան, 2009:
Կարապետյան Մ., Սալմաստ, Երևան, 2017:
Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961:
 Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, Երևան, 2001:
 Հուշագրական ժառանգություն, հուշ. **Խորեն քահանա Ստամբոլցյան**, Երևան, 2011:
Մինասյան Թ., Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015:
 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԻԲ, մաս Բ, **Սյրտիչ Ա Խրիմեան** կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Սր. Էջմիածին, 2020:

Հոդվածներ

Աղաւյան Ա., Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», **1970**, № 2:
Գասպար. Յով., Չարդախլուն և նրա պատմությունը, «Նոր-Դար», **1889**, № 197, 25 նոյեմբերի:
Գիւղացի, թղթակցություն, «Նոր-Դար», **1889**, № 179, 28 հոկտեմբերի:
Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց, Փոխանորդական այցելություն ի վիճակին Գանձակու, «Վարձք», **2021**, № 15; № 16: **2022**,
 № 17:
Եպիսկոպոսեանց Մ., Գանձակ, «Մեղու Հայաստանի», **1876**, № 40, 16 հոկտեմբերի:
Երզնկեանց Գր., Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց, «Արձագանք», **1893**, № 146, 15/27 դեկտեմբերի:
Լալայեան Ե., Գանձակի գառառ, «Ազգագրական հանդես», **1899**, գիրք Ե:
Մ. Տ.-Մարտիրոս., թղթակցություն, «Նոր-Դար», **1890**, № 70, 1 յունիսի:
Միրիմանեանց Յ., Գետաշեն գիւղը, «Մուրճ», **1894**, № 7-8, յուլիս-օգոստոս:
Մրապեան Կ., Ճանապարհորդություն ի նահանգն Կարուց (1878 հոկտ. 19 – 1879 փետր. 8), «Արարատ», **1879**, Զ-Ը:
Տեր-Մեքիսեղեկեան Մ., Նամակ Բաշ-Շորագեալից, «Մշակ», **1878**, № 107, 29 յունիսի:
Քաջերունի, Ալեքսանդրապոլից դէպի Կարին, «Փորձ», **1879**, № 5, մայիս; № 9, սեպտեմբեր:
Քաջիկեան, Ճանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», **1886**, № 19, 18 մայիսի; № 20, 25 մայիսի:

Պարբերականներ

«Արարատ», **1879**, Ե, Զ: **1882**, ԺԲ: **1891**, ԺԱ: **1892**, Ա, Գ: **1893**, ԺԲ:
 «Արձագանք», **1893**, № 144, 10 դեկտեմբերի: **1894**, № 2, 5/17 յունվարի:
 «Նոր-Դար», **1886**, № 65, 6 մայիսի: **1889**, № 126, 3 օգոստոսի: № 139, 24 օգոստոսի: **1890**, № 88, 27 յունիսի: **1891**, № 6, 15 յունուարի:
 № 77, 11 մայիսի: **1892**, № 2, 5 յունուարի: № 58, 9 ապրիլի: **1893**, № 68, 27 ապրիլի:

Անձնանունների ցանկ

Ա

Աբախանցներ, կալվածատերեր 73
 Ալլահվերդեանց Սօղոմօն, ջարգալարցի 73
 Աղաջան[եաններ] գանձակաբնակ արլահցիներ 42
 Աղաջանեանց Յարութիւն, ոսկանապատցի 36
 Աղէքսանդր Երկրորդ կայսր 18 ծնթ.
 Առստամեան Ստեփան, ուսուցիչ, չովտացի 51
 Առստամեանց Պօղոս, ոսկանապատցի 36
 Աստուածատուր վարդապետ, վանահայր, տղամայր տե՛ս Տէր Յարութիւնեանց Աստուածատուր (Քօռ-օղի) վարդապետ
 Արարատեան Աղէքսանդր (Արարատյան Ալէքսանդր), Փիբ գյուղի ուսուցիչ 54, 54 ծնթ.
 Արզմանեանց Միքայէլ, քաղաքական ծառայող, գետաշենցի 40
 Արշալոյս, Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Աւալեան Մակի, սուլուզցի 43
 Աֆանասյան Եղիսաբեթ և Մկրտիչ ամուսիններ, Գանձակի Աֆանասյան դպրոցի կառուցողները 16 ծնթ.

Բ

Բաղալեան Աւետիս, նուկարցի 52
 Բարաղամեանց Յովհաննէս, վարդապետ, Ծաղկոցավանքի և հարակից վանքի վանահայր 62
 Բարխուդարյան Սեդրակ 55 ծնթ.
 Բարխուտարյանց Մակար 43 ծնթ., 55 ծնթ.
 Բռիգալեանց Վարդապար, գանձակցի 19
 Բօրեանց Շմաւոն (Բորյան Շմաւոն), քահանա տե՛ս Տէր Շմաւոն քահանա

Գ

Գալի Մահրասա (ավագ վարդապետ) 10 ծնթ.
 Դանիէլ, չարդախլեցի 71
 Դանիէլ քահանա տե՛ս Տէր-Դանիէլյանց Դանիէլ
 Դանիէլեան Ռոստոմ, Ղարաղալու գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցու հիմնադիր, դարաղալուեցի 72
 Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփա 68 ծնթ.
 Դաւիթ Բէգ 10 ծնթ.

Ե

Եզնիկ Կողբացի 68 ծնթ.

Եզովպոս 45, 66
 Եղիշէ պատմիչ 26
 Եղիշէ Առաքեալ 40
 Եղիշէ քահանա, Գանձակի Սբ. Լուսատրիչ եկեղեցի, արլահցի 42
 Եպիսկոպոսեանց Գրիգոր, տանուտեր, գետաշենցի 40
 Եպիսկոպոսեանց Մովսէս, անտառապետ, տանուտեր Գրիգոր Եպիսկոպոսյանցի որդին, գետաշենցի 40
 Երեմեանց Վարդապար, չովտացի 51
 Երմոզեմեայ (Երմոռիա) քահանա, Սուլուզ գյուղ 43
 Եփի (Եփրեմ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Եփրեմ, քահանա, գործակատար 63

Չ

Չանի (Չանագան), Ներքին Քարհատ գյուղ 30

Թ

Թաղէս առաքեալ 68
 Թէոդորոս (Թեոդորոս) վարդապետ տե՛ս Շիրակունի Թէոդորոս վարդապետ
 Թիւլի Արզման, Գանձակ 10 ծնթ.
 Թորոս փիլիսոփա, գրիչ 36 ծնթ.
 Թունի (Յարութիւն), Ներքին Քարհատ գյուղ 30

Ի

Իսահակեանց Եղիշէ, մասնավոր վարժարանի տեր, Գանձակ քաղաք 16
 Իսրայէլ գրիչ, 1463 թ. 36 ծնթ.
 Իսրայէլ Աղուանից կաթողիկոս 10 ծնթ.

Լ

Լաչինեանց Արգար, գանձակցի 65

Խ

Խաչատուր, Մակի Ավալյանի որդին, սուլուզցի 43
 Խոջայանց Հովհաննէս, քահանա 54 ծնթ.

Ճ

Ճերալով 52

Կ

Կամսարական Մինաս-բէգ, գանձակեցի 71

Կարապետեաններ, գանձակաբնակ արլահցիներ 42
 Կարապետյան Սամվէլ 39 ծնթ., 66 ծնթ.
 Կիրակոս Գանձակեցի, պատմիչ 8
 Կօլատեանց Յակոբբեան Մինաս, Ներքի Ղոթրոյ շինատեղիի մոտ գտնվող Սբ. Մինաս ուխտատեղիի նորոգողը, տփխիսեցի 59

Հ

Հախնազարեանց Մինաս, երեցփոխ, ջարգալարցի 73
 Հանէս (Յովհաննէս), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Հասան խան 65
 Հերիք (Հերիքնագ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Հովհաննէս, ոսկանապատցի 36 ծնթ.
 Հովհաննիսյան Տէր-Սարգսյան Տէր-Ազարյանց Մամիկոն, Ազատ գյուղի Սբ. Պանդալիոն (Պանդ, Պանդավանք) մատուռի նորոգողը (1896 թ.) 36 ծնթ.
 Հովհաննիսյանց Եգոր տե՛ս Յովհաննիսեանց Եգոր, քանանցեցի
 Հուռի (Հռիփսիմէ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30

Ղ

Ղուլիեանց Յակոբ, խաչակապցի 33

Մ

Մաթի (Մաթթոս), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Մալիեան եղբայրներ, գանձակեցի 9 ծնթ.
 Մալիեաններ, գանձակաբնակ արլահցիներ 42
 Մակի (Մկրտիչ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Մամբրէ Վերծանող 68 ծնթ.
 Մամիկոնեան Յարութիւն վարդապետ, փիլիսոփա 60
 Մամիկոնեանց Յարութիւն, ոսկանապատցի 36
 Մայեան (Մարիամ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Մանասեանց, չարդախլեցի 71
 Մարտիրոսեան Սարգիս, նուկարցի 52
 Մելիք-Մովսէս, խաչակապցի 33
 Մելիք-Շահնազարեանց Աղա բէգ, Մելիք Յովհի թոռը, Նազար բեկի որդին, ոսկանապատցի 37

- Մելիք-Շահնագարեանց Աղա բեգ, Մելիք Յավրի որդին, եղբայրները՝ Հովսեփ և Նազար բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ամիրխան բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի թոռը, Շամիր բեկի որդին, եղբայրները՝ Բեգլար, Լևոն բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ամիրխան բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի որդին, Հովհաննես և Շամիր բեկերի եղբայրը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ասլան բեգ, Մելիք Յավրի թոռը, Նազար բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Բեգլար բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի թոռը, Շամիր բեկի որդին, եղբայրները՝ Ամիրխան, Լևոն բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Եսայի բեգ, Եսայի բեկի որդին, Նարիման բեկի թոռը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Եսայի բեգ, Նարիման բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Լևոն բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի թոռը, Շամիր բեկի որդին, եղբայրները՝ Բեգլար, Ամիրխան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մեժլում բեգ, Նարիման բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Բեգլար (Մելիք-Բեգլար Ուսուբեան), Մելիք Ուսուբի որդին, որդիները՝ Հովհաննես, Շամիր, Ամիրխան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Գաբրիէլ, հաջորդել է Մելիք Ուսուբին, որդիները՝ Մելիք Ուսուբ և Մելիք Քոչար, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Եարի, հաջորդել է Մելիք Հովսեփին, որդիները՝ Աղա, Հովսեփ, Նազար բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Եարի, Մելիք Ուսուբի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Յովսեփ, հաջորդել է նախահայր Մելիք-Նազար Շահնագարյանին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք-Նազար Շահնագարեան, տոհմի նախահայր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Ուսուբ, հաջորդել է Մելիք Յավրին, որդիները՝ Մելիք Յավրի, Մելիք Բեգլար, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Ուսուբ, Մելիք Գաբրիէլի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մելիք Քոչար (Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլեան), Մելիք Գաբրիէլի որդին, որդիները՝ Նարիման, Հաթամ, Առքատան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Մեժլում բեգ, գանձակեցի 36
- Մելիք-Շահնագարեանց Միրայել, նախկին կալվածատեր, գանձակեցի 27
- Մելիք-Շահնագարեանց Յովհաննես բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի որդին, Շամիր և Ամիրխան բեկերի եղբայրը, վախճ. Շուշի գավառի Հարութ գյուղում, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Յովսեփ բեգ, Մելիք Յավրի որդին, եղբայրները՝ Աղա, Նազար բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Նազար բեգ, Մելիք Յավրի որդին, եղբայրները՝ Աղա, Հովսեփ բեկեր, որդիները՝ Ասլան, Աղա, Ուսուբ բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Նարիման բեգ, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Նարիման Բեգեան Մեջլում բեգ, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Շամիր բեգ, Մելիք Բեգլար Մելիք Ուսուբեանի որդին, եղբայրները՝ Հովհաննես, Ամիրխան բեկեր, որդիները՝ Բեգլար, Ամիրխան, Լևոն բեկեր, վախճ. Ոսկանապատ գյուղում, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ջալալ բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Հաթամ բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, Սուլթան բեկի եղբայրը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ջալադ բեգ, Նարիման բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ջհան բեգ, Նարիման բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց տոհմ, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Շահնագարեանց Ուսուբ բեգ, Մելիք Յավրի թոռը, Նազար բեկի որդին, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Ռոստոմեանց գերդաստան, բարսումցի 58-59
- Մելիք-Ռոստոմեանց Եփրեմ քահանա, բարսումցի 59
- Մելիք-Ռոստոմեանց Մելիք-Ռոստոմ (1722-1794), բարսումցի 59 ծնթ.
- Մելիք-Քոչարեան Առստան բեգ, Մելիք Գաբրիէլի թոռը, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի որդին, եղբայրները՝ Նարիման և Հաթամ բեկեր, որդիները՝ Միրայել և Իլիկո բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Իլիկո բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Առստան բեկի որդին, Միրայել բեկի եղբայրը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Հաթամ բեգ, Մելիք Գաբրիէլյանի որդին, եղբայրները՝ Նարիման և Առստան բեկեր, որդիները՝ Ջալալ և Սուլթան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Մեջլում բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Նարիման բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, եղբայրները՝ Ջահան, Ջավադ բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Միրայել բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Առստան բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, Իլիկո բեկի եղբայրը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Նարիման բեգ, Մելիք Գաբրիէլի թոռը, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի որդին, եղբայրները՝ Հաթամ, Առստան բեկեր, որդիները՝ Մեջլում, Ջահան, Ջավադ բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Ջահան բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Նարիման բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, եղբայրները՝ Մեջլում, Ջահան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Ջալալ բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Նարիման բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, եղբայրները՝ Մեջլում, Ջահան բեկեր, ոսկանապատցի 37
- Մելիք-Քոչարեան Սուլթան բեգ, Մելիք Քոչար Մելիք Գաբրիէլյանի թոռը, Հաթամ բեկ Մելիք-Քոչարյանի որդին, Ջալալ բեկի եղբայրը, ոսկանապատցի 37
- Մելիք Մեժլում, Գանձակ 10 ծնթ.
- Մելիք-Միրզախանեան Մելիք-Օհաննես, բանանցեցի 49
- Մելիքեանցներ, կալվածատերեր 73
- Միրզայով, տփխիսեցի 58
- Միրիմանյանց Ստեփան, տփխիսեցի 54 ծնթ.
- Միրումյանց Հովհաննես, Չոլակի Սր. Աստվածածին եկեղեցու կառուցող 10 ծնթ.
- Մխիթարեան Բաղալ, չովտառցի 51
- Սկրտիչ, Սարգիս քահանա Տեր-Ազարյանցի որդին, գանձակեցի 36

Մուսի (Մովսէս), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Մուշեղեանց (Մուշեղյանց) Գրիգոր եպիսկոպոս (1835-1882, Ուրմիա) Գանձակի հայոց բեմի փոխանորդ (1860-1864 թթ.) 33, 33 ծնթ.

Յ
 Յակովբեան Ամիրխան, չովտառցի 51
 Յարութիւնեան Պօղոս, չովտառցի 51
 Յարութիւնեան Սիմէօն, նուկարցի 52
 Յարութիւնեանց Գրիգոր, ջարգալարցի 73
 Յովհաննիսեան Արզման, չովտառցի 51
 Յովհաննիսեան Եղիշէ, տիրացու, կինը՝ Մոնա, գանձակեցի 38
 Յովհաննիսեանց (Հովհաննիսյանց) Եգոր, վիրաբույժ, Բանանց գյուղի դպրոցի կառուցողը, գանձակաբնակ բանանցեցի 47, 47 ծնթ.
 Յովսէփ, քահանա, գառնակերցի 63

Ն
 Նաբաթեան Սկրտիչ, գանձակեցի 62
 Նաբաթեաններ, գանձակաբնակ արևաղիներ 42
 Նալչազարեանց (Նալչազարյանց Հարությունյան) Սողոմոն, Մածնաբերդի Սր. Սարգիս եկեղեցու նորոգողը (1891 թ.), գանձակեցի 50, 50 ծնթ.
 Նանասեան (Նանասեանց) Պետրոս, գանձակեցի 19-20, 38
 Ներսէս արքեպիսկոպոս, թաղված է Գանձակ քաղաքի Սր. Հովհաննէս Մայր եկեղեցում 10 ծնթ.
 Ներսէսեանց Բաբի, երեցփոխան 30

Շ
 Շահ-Աբաս Ա., պարսից թագավոր 8, 37
 Շահնուրաղեան Սարգիս, բանանցեցի 49
 Շիրակունի Անանիա քահանա տե՛ս Տեր-Թեոդորոսյան Շիրակունի Անանիա քահանա
 Շիրակունի Թեոդորոս վարդապետ (Թեոդորոս վարդապետ Շիրակունի), Սր. Թարգմանչաց վանքի վանահայր (1867 թ.-ից առ 1910-ական թթ.), Խաչակապ գյուղ 25-26, 26 ծնթ.-27 ծնթ., 32-33, 51
 Շմաւոն քահանա տե՛ս Տէր Շմաւոն քահանա
 Շողի (Շողակաթ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Շուշան 63

Ո
 Ովսէ մարգարէ 49

Չ
 Չանչեան 67
 Չատի (Խաչատուր), Ներքին Քարհատ գյուղ 30

Պ
 Պալեանց Յովսէփ, քահանա, Գառնակեր գյուղ 60
 Պատի, խոջա, Սարգսի որդին, 1684 թ. Ավետարան է նվիրել Ոսկանապատի Կուսանաց Սր. Աստվածածին անապատին 36 ծնթ.
 Պետի (Պետրոս), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Պետրոսեան Ալլահվերդի, գետաշենցի 40
 Պօլտօն, պղնձահանքի գործարանի կառավարիչ, Գետաբէկ գյուղ 65

Ջ
 Ջաւադ խան 33

Ս
 Սաբէթ (Եղիսաբէթ), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Սարդարեան Նահապետ, նուկարցի 52
 Սափարեանց (Սաֆարյանց) Կարապետ, Բուլանուղ շինատեղիի Ոսկան-Նահատակ մատուռի վերանորոգող (1884-1885 թթ.), գանձակեցի 70 ծնթ., 71
 Սաքի (Սարգիս), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Սեդրակեան Արիստակէս վարդապետ, Շուշիի առաջնորդ 24
 Սիմէն, Սիմէնց, գերմանացի 28, 65
 Սիմէօն, քահանա, Գանձակի Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի, արևաղի 42
 Սոնա, տիրացու Եղիշէ Հովհաննիսյանի կինը, գանձակեցի 38
 Ստեփանոս Տարսայիճ, Սյունյաց մետրոպոլիտ 36 ծնթ.

Վ
 Վարդազար, Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Վարդանեանց աղա մահտեսի, գանձակեցի 36
 Վերդի (Ալլահ-վերդի), Ներքին Քարհատ գյուղ 30
 Վերդյան Պապիկյանց Անտոն, քահանա, Ներքին Քարհատ գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցի 28 ծնթ.

Տ
 Տեր-Թեոդորոսյան Շիրակունի Անանիա (աշխարհիկ անունը՝ Սմբատ), քահանա, գործակատար 27, 27 ծնթ.
 Տեր-Ազարեանց (Տեր-Ազարյանց) Սարգիս, քահանա, գանձակեցի 36, 36 ծնթ.

Տեր-Դանիէլեանց Դանիէլ (Տեր-Դանիէլյանց Դանիէլ) քահանա, Գանձակի Սր. Լուսավորիչ և Սր. Հովհաննէս եկեղեցիներ, գանձակեցի 44-45, 44 ծնթ.
 Տեր-Դանիէլեանց Թադէոս (Տեր-Դանիէլյանց Թադէոս) եպիսկոպոս, Գանձակի փոխանորդ 1877-1882 թթ., 44, 44 ծնթ.
 Տեր-Իսրայէլեանց Յովսէփ, բանանցեցի 49
 Տեր-Սարտիրոսեան Քերովբէ, մահտեսի, Մուռուտ գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցու նորոգողը (1881 թ.), գանձակեցի 38
 Տեր Մեսրոպ, քահանա, գետաշենցի 40
 Տեր-Միքայէլեանց Ստեփաննոս (Տեր-Միքայէլյան Ստեփաննոս), ուսուցիչ, բանանցեցի 49, 49 ծնթ.
 Տեր-Մխիթարեան Ղազար, չովտառցի 51
 Տեր-Սկրտչեան Միքայէլ, տիրացու, Քարհանի վանքի խնամակալ 1887 թ., միրզիկցի 34
 Տեր-Յարութիւնեան Յակովբ, տիրացու, Գանձակ քաղաքի մասնավոր արական վարժարանի տերը 16
 Տեր-Յարութիւնեան (Ներսէս Տեր-Հարությունյան) Ներսէս, քահանա, Միրզիկ գյուղի Սր. Գաբրիէլ եկեղեցի, 33, 33 ծնթ.
 Տեր Յարութիւնեանց (Տեր-Հարությունյանց) Աստուածատուր (Քօռօղի) վարդապետ, վանահայր, Գետաբէկի շրջանի Չարեթ վանք (1875-1902 թթ.), տղմախցի 54, 54 ծնթ., 67-69
 Տեր-Յովհաննիսեան Մելքոնեանց Գեորգ (Տեր-Հովհաննիսյան Մելքոնյանց Գեորգ), քահանա, Բրաջուր գյուղի Սր. Գաբրիէլ Հրեշտակապետ եկեղեցի (1878-1894 թթ.), 45, 45 ծնթ.
 Տեր-Յովհաննիսեան Մեսրոպ, քահանա, Սարով գյուղ 72
 Տեր-Յովսէփեաններ, գանձակաբնակ արևաղիներ 42
 Տեր-Ներսէսեանց (Ներսէս Աբրահամյան Տեր-Ներսիսյանց) Ներսէս, վաճառական-արդյունահանող, Սր. Թարգմանչաց վանքի խնամակալ (վախճ. 1896 թ.), գանձակեցի 25, 25 ծնթ., 29-30, 32
 Տեր Շմաւոն (Բօրեանց Շմաւոն, Բորյան Շմավոն), քահանա (1890-1903 թթ.), գետաբէկցի 64-66, 65 ծնթ., 70
 Տեր-Սարգիսեան (Տեր-Սարգսյանց Տեր-Հակոբյան) Գրիգոր, քահանա, Մուռուտ գյուղ 38, 38 ծնթ.
 Տեր-Սարգսեանց, Տեր-Սարգսեան (Տեր-Սարգսյան) Կարապետ, քահանա, սուլուզցի 43, 43 ծնթ., 45

Ց Ցիցեանօվ 33	Ք Քաջիկյան 38 ծնթ. Քիլի (Գրիգոր), Ներքին Քարհատ գյուղ 30	վանահայրը, վախճ. 1877 թ., 34, 34 ծնթ.
Փ Փափախչի-Սիմէօնեաններ, գանձա- կարնակ արլահցիներ 42	Քյանդազիրնազ Սարգիս վարդա- պետ Տփղիսեցի, Քարհանի վանքի	

Տեղանունների ցանկ

Ա

Աբլահ գյուղ, Խանլարի շրջան 42-43, 45
 Ագատ (Սուլուք) գյուղ տե՛ս Սուլուք գյուղ
 Ալիարակ լեռ տե՛ս Քափագ լեռ
 Ալիարակ լիճ (Կանաչ լիճ, Գեօզ-գետ) 39, 39 ծնթ., 40
 Ալյուխա 24
 Աղէքսանդրապոլ քաղաք 14, 24
 Աղուեսաշեն (Աղվեսաշեն, Թիլլիք-քէնդ) գյուղատեղի, ամառանոց, Փիք գյուղ 55, 55 ծնթ.
 Ամենափրկիչ բկացախ խաչ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48
 Ամենափրկիչ վանք տե՛ս Սբ. Ամենափրկիչ վաք, Նուկզար գյուղ
 Այթալայ գետակ 69
 Այթալայ վանք, Չարեքավանքի սահմանից դուրս 69
 Անապատ եկեղեցի տե՛ս Մլզնաբերդի վանք
 Անապատ մատուռ տե՛ս Սբ. Աստուածածին (Անապատ) մատուռ, Ոսկանապատ գյուղ
 Անի 25, 34
 Առաքելոց վանք տե՛ս Թարգմանչաց վանք
 Աստղկան բերդ 50
 Աւագ Սբ. Նշան (Ավագ Սբ. Նշան, Կարմիր նահատակ) մատուռ, եկեղեցի, կառուցվել է 1677 թ., Գետաշեն գյուղ 39, 39 ծնթ., 40-41, 71
 Աւագ Սբ. Նշանի խութ ուխտատեղի, Չարդախլու գյուղ 71
 Ատրպատական 40
 Արդիմասար տե՛ս Յարութիւն լեռ
 Արթինաջուր գետ 27 ծնթ.-28 ծնթ., 30 ծնթ., 32 ծնթ., 35 ծնթ., 46 ծնթ., 53 ծնթ.
 Արմաշ 68
 Արտագ գավառ 68
 Արտագու Թաղէոս Առաքելոյ վանք 68
 Արցախ 35 ծնթ.

Բ

Բագու քաղաք 12, 40
 Բաղշիկ առվակ 44
 Բաղշիկ (Կանոն, Հաջիշեն) գյուղ, Խանլարի շրջան 44-45, 44 ծնթ.
 Բաղշիկ գյուղատեղի 44, 44 ծնթ., 51
 Բանանց (Կոշկարա) գետ 46, 49
 Բանանց գյուղ, Դաշկեսանի շրջան 46-50, 46 ծնթ.-49 ծնթ.
 Բարձր-Խաչ (Լուսաւորչայ-խաչ, Սբ. Գեորգ քար) խաչ-ուխտատեղի,

խաչքար, Չարդախլու գյուղ 71, 71 ծնթ.
 Բարսամ ճգնատրի (Բարսամ ճգնավորի) մատուռ, դամբարան, Հին Փիք գյուղատեղի 55, 55 ծնթ.
 Բարսում գյուղ, Շամխորի շրջան 8, 58-59, 59 ծնթ., 60, 64
 Բարում գյուղ 62 ծնթ.
 Բոլորաջուր գետակ 47 ծնթ.
 Բրաջուր գյուղ, Խանլարի շրջան 45, 45 ծնթ.
 Բրուտաշեն (Բրտիշեն) ագարակ, գյուղատեղի, Մարտունաշենից հարավ-արևմուտք 40, 40 ծնթ.
 Բուլանուղ շինատեղի, Չարդախլու գյուղից հյուսիս-արևմուտք 70

Գ

Գաղղիա 25
 Գանձակ գետ 10, 23, 33 ծնթ.
 Գանձակ (Գեանջա, Գէնջա, Ելիսաւետապոլ) քաղաք 8, 8 ծնթ., 9-10, 10 ծնթ., 12-13, 16 ծնթ., 19-20, 23-24, 26 ծնթ.-27 ծնթ., 29, 33-34, 36-38, 40, 42-43, 44 ծնթ., 47, 52, 58-59 ծնթ., 60, 65, 65 ծնթ., 69, 71-72
 Գանձակ, Գանձակի, Գանձակու գավառ 14 ծնթ., 22, 24-25, 43, 56, 70
 Գառնատավանք (Կեռնատավանք) բերդատեղի, Հին Փիք գյուղատեղի և Յուսկան նահատակ մատուռի մեջտեղում 55, 55 ծնթ.
 Գառնակեր գյուղ, գյուղատեղի, Շամխորի շրջան 8, 60, 60 ծնթ., 61-62, 64
 Գեանջա-չայի գետ տե՛ս Գանձակ գետ
 Գեանջա քաղաք տե՛ս Գանձակ քաղաք
 Գեաւոր-Ղալէ դղեակ, Գառնակեր գյուղ 61
 Գետաբէկ, Գետաբէկ (Նոր Գետաբէկ) գյուղ, շրջան, շրջկենտրոն 8, 54 ծնթ., 64, 65-67, 65 ծնթ.-66 ծնթ., 69-70
 Գետաշեն գետակ 39
 Գետաշեն, Գետաշեն գյուղ, Խանլարի շրջան 24, 31, 31 ծնթ., 36, 39-42, 39 ծնթ., 40 ծնթ., 44, 56, 71
 Գետաշենու Աւագ Սբ. Նշան տե՛ս Աւագ Սբ. Նշան մատուռ
 Գեօզ-գետ լիճ տե՛ս Ալիարակ լիճ
 Գէնջա քաղաք տե՛ս Գանձակ քաղաք
 Գինեճոր գյուղ տե՛ս Աբլահ գյուղ

Գիսաբեր եկեղեցի, Բարսում գյուղ 60
 Գիլամբար գյուղ 63
 Գլխացախ խաչ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48
 Գյուղատեղի, Նուկզար գյուղ 52 ծնթ.
 Գուգուլ-խաչ (Գյուգուլ քար) տապանաքար, խաչքար, Փիք գյուղ 55, 55 ծնթ.

Դ

Դաշկեսան շրջան, շրջկենտրոն 27 ծնթ.-28 ծնթ., 32 ծնթ., 46 ծնթ., 49 ծնթ., 53 ծնթ.
 Դրագարկ 36 ծնթ.
 Դուլուս գյուղատեղի տե՛ս Բրուտաշեն ագարակ, գյուղատեղի

Ե

Ելիսաւետապոլ քաղաք տե՛ս Գանձակ քաղաք
 Եկեղեցածոր (Քիլիսա-դարայ) գյուղատեղի, դաշտ, եկեղեցի, հնավայր, Բանանց գյուղ 48, 48 ծնթ.
 Եկեղեցի, Սվրեցիք գյուղատեղի 55
 Եկեղեցի, Բաղշիկ գյուղատեղիում, Չովտառ գյուղ 51
 Եկեղեցի, Բարսում գյուղ 60
 Եկեղեցի, Բրուտաշեն ագարակում, Գետաշեն գյուղ 40-41
 Եկեղեցի, Բուլանուղ շինատեղիում, Չարդախլու գյուղ 70
 Եկեղեցի, գերեզմանոց, Աղուեսաշեն (Թիլլիք-քէնդ) գյուղատեղիում 55
 Եկեղեցի, Կումուր (Քիսուլար) գյուղատեղիում 52
 Եկեղեցի, Հին Փիք գյուղատեղի 55
 Եկեղեցի, Հնգափոր շինատեղիում, Վերին Ղոթյուլ գյուղ 59
 Եկեղեցի, Չախր-եօլ շինատեղիում, Չարդախլու գյուղ 71
 Եկեղեցի, Չարեքավանք 69
 Եկեղեցի, Քարայատակ շինատեղիում 59
 Եղբայր մատուռ տե՛ս Մաղթում գահա մատուռ
 Եղնասարու, Եղնասարի վանք, Գետաշեն գյուղ 40-41, 40 ծնթ.
 Երասխ գետ 9
 Երմոզենիայ (Երմոզիա քահանայի, Սուլուքի անապատ) վանք, Սուլուք գյուղ 43, 43 ծնթ.
 Երևան 47, 52
 Երևանու գավառ 14 ծնթ.
 Երևանցոց, Երևանցոց քաղ, Գանձակ քաղաք 10, 10 ծնթ., 20

Եօթը եղբայր և մի քոյր նահատակներ ուխտատեղի, Արլահ գյուղ 43
Եօթնօճախ և նահատակ (եօթն խաչքարեր), ուխտատեղի-խաչքար, Մուռուտ գյուղ 38

Ջ
Ջագիկ գյուղ տե՛ս Փիբ գյուղ

Է
Էջմիածին 69

Ը
Ընապատ գյուղատեղի, Միրզիկ գյուղ 34 ծնթ.

Թ
Թառան եկեղեցի-մատուռ, Բարսում գյուղ 60
Թարիզ քաղաք 21
Թարգմանչաց (Ղազարու և Առաքելոց) վանք, Տարոն 67, 68 ծնթ.
Թերմաշտու գյուղ, Չարդախլու գյուղ 70
Թիֆլիզ քաղաք տե՛ս Տփխիս, Տրփխիս
Թռած խաչ մատուռ, Վերին Ղոթյուլ գյուղ 59

Ի
Իգիրմիդօրք գավառակ 24
Իմամ-գաղե ուխտատեղի տե՛ս Խոսրով նահատակ մատուռ, ուխտատեղի

Լ
Լին անապատ վանք 67
Լոսատրչայ-խաչ ուխտատեղի տե՛ս Բարձր-Խաչ խաչ-ուխտատեղի

Խ
Խաթունքիր (քոյր) եկեղեցի, Բարսում գյուղ 60
Խանլար շրջկենտրոն 33 ծնթ., 35 ծնթ., 37 ծնթ., 39 ծնթ., 42 ծնթ.-45 ծնթ.
Խան-քենդ գյուղ տե՛ս Ղարաղաղլու գյուղ
Խաչակապ (Ղուշի) գյուղ, Դաշկեսանի շրջան 25 ծնթ., 27 ծնթ., 32-33, 32 ծնթ.-33 ծնթ.
Խաչ-բուլաղ գետակ 30
Խաչի-սար լեռ, Ներքին Քարհատ գյուղ 29-30
Խաչի սեռ լեռ 71 ծնթ.
Խոյլուլար գյուղ տե՛ս Ջարգալար գյուղ
Խոսրով նահատակ (Իմամ-գաղե) մատուռ, ուխտատեղի, Հին Գանձակ քաղաք 23, 23 ծնթ.
Խոտորաշեն գյուղատեղի, Գետաշեն գյուղ 40

Խտրի կամուրջ, Վերին Քարհատ գյուղ 30, 30 ծնթ.
Խրիմ, Ղոնիմ, Ղրիմ 21
Խոյ 72

Ճ
Ճաղկոցավանք, տաճար, վանք, Գառնակեր գյուղ 61-62
Ճիլ քերձ սար տե՛ս Չիլքերձ սար Ծիրանաուր (Քոյր և եղբայր), Չեռնավոր (Ճոնվեր) ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48, 48 ծնթ.

Կ
Կալօն-Ելեննուօրֆ գյուղաքաղաք 8
Կախեթ 21
Կաղնախաչ մատուռ, Բարսում գյուղ 60
Կաղնախաչ, Կաղնի խաչ, ուխտատեղի տե՛ս Կանգնեալ խաչ ուխտատեղի, մատուռ, վանք
Կաղնախաչ ուխտատեղի, Բաղշիկ գյուղ 44
Կաղնախաչ ուխտատեղի, Գետաբեկ գյուղ 66
Կաղնախաչ ուխտատեղի, Չարդախլու գյուղ 71
Կաղնո խաչ (երեք խաչեր), Գառնակեր գյուղ 61
Կամո գյուղ տե՛ս Բաղշիկ գյուղ
Կանաչ լիճ տե՛ս Ալիարակ լիճ
Կանգնեալ խաչ (Կաղնախաչ, Կաղնի խաչ) ուխտատեղի, մատուռ, վանք, Կիրանց գյուղ 27-28, 27 ծնթ.
Կասում-Իսմայիլովի շրջան, շրջկենտրոն 71 ծնթ.-72 ծնթ.
Կարմիր եկեղեցի մատուռ, Ջագիր գյուղ 64

Կարմիր եկեղեցի ուխտատեղի-մատուռ, Չովտառ գյուղ 51
Կարմիր եկեղեցի ուխտատեղի, Վերին Ղոթյուլ գյուղ 59
Կարմիր նահատակ եկեղեցի տե՛ս Նշան մատուռ, եկեղեցի, Գետաշեն գյուղ
Կարս 14, 24
Կեռստավանք բերդատեղի տե՛ս Գառնատավանք բերդատեղի
Կիրանց գյուղ, Դաշկեսանի շրջան 26-28, 27 ծնթ.
Կոշկարա գետ տե՛ս Բանանց գետ
Կոստանդնուպոլիս 21
Կովկաս 40
Կովկասի լեռնաշղթա 9
Կտուց անապատ վանք 67
Կուճուր գյուղատեղի, Նուկար գյուղ 52
Կուճուր Չարդախլու շինատեղի, եկեղեցատեղի, Չարդախլու գյուղ 71
Կուսանաց անապատ եկեղեցի, Գետաշեն գյուղ 39, 41

Կուսանաց անապատ (Կուսակալ կամ Վերին վանք, Մայրավանք) եկեղեցի, Մարտունաշեն գյուղ 40, 40 ծնթ.

Կուսանաց Սբ. Աստվածածին անապատ, մատուռ տե՛ս Սբ. Աստուածածին (Անապատ) մատուռ, Ոսկանապատ գյուղ
Կուր գետ 8-10, 38
Կուրակ գետ 39 ծնթ., 44 ծնթ., 71 ծնթ.-72 ծնթ.

Հ
Հաղրուք գյուղ, Շուշի գավառ 37
Հաթերք գյուղ 40
Հաղբատի վանք 68
Հաճի-քենդ ամարանոց 57
Համամչայ 30
Հայաստան 14, 14 ծնթ., 22, 25, 57, 62, 68
Հայոց գերեզման մատուռ, Չարեքավանք 69
Հաջիշեն գյուղ տե՛ս Բաղշիկ գյուղ
Հաջի-շեն (Հաճի-շեն) գյուղ 44
Հարցհանգիստ (Հարս հանգիստ, Հարց հանգիստ) տե՛ս Չովտառ գյուղ
Հին Գանձակ քաղաք 23-24
Հին Գետաբեկ 66
Հին Գետաշեն գյուղ 39
Հին Նախիջևան 21, 51
Հին Փիբ գյուղատեղի, Փիբ գյուղ 54-55, 55 ծնթ.
Հնգշափոր շինատեղի, Վերին Ղոթյուլ գյուղ 59
Հոխիսիմե վանք, Բարսում գյուղ 60
Հուսկան Նահատակ վանք, Չարդախլու գյուղ 70

Չ
Չեռնավոր (Ճոնվեր) ուխտատեղի տե՛ս Ծիրանաուր (Քոյր և եղբայր) ուխտատեղի

Ղ
Ղալա բերդ տե՛ս Ղլի-քերձ (Ղալա) բերդ
Ղալա լեռ 50
Ղալաքեանդ գյուղ, գյուղաքաղաք, Գետաբեկի շրջան 66, 66 ծնթ.
Ղալաքեանդ գյուղի բերդ տե՛ս Փառիսոս բերդ
Ղազախ 40
Ղազարու վանք տե՛ս Թարգմանչաց վանք
Ղարաղաղլու (Խան-քենդ) գյուղ, Կասում-Իսմայիլովի շրջան 72-73, 72 ծնթ.
Ղարամուրադ գյուղատեղի, Չովտառ գյուղ 51
Ղարս տե՛ս Կարս
Ղափլանդալա սար 50

Ղլի-քերծ (Ղալա) բերդ, Ներքին Քարհատ գյուղ 29, 29 ծնթ.
Ղոթյուլ գյուղ 55 ծնթ.
Ղուշչի գյուղ տե՛ս Խաչակապ գյուղ
Ղուտրի ուխտատեղի, Գետաբեկ գյուղ 66
Ղօշ-Ղարա գետակ 28, 30

Ճ
Ճգնաւոր տապան-ուխտատեղի, Փիբ գյուղ 54
Ճգնավորի քերծ սար տե՛ս Չիլքերծ սար

Մ
Մաճնաբերդ լեռ տե՛ս Մլզնաբերդ լեռ
Մաճնաբերդի վանք տե՛ս Մլզնաբերդի վանք
Մաճնաբերդի Սբ. Սարգիս եկեղեցի 50, 50 ծնթ.
Մաղթում գաղա (Եղբայր մատուռ և Քոյր մատուռ) մատուռ, Սվրեցիք գյուղատեղի 55
Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին 47, 67-68
Մայր եկեղեցի, Անի 25
Մայրավանք եկեղեցի տե՛ս Կուսանաց անապատ (Կուսակալ կամ Վերին վանք) եկեղեցի

Մանրուռ (թերևս մատուռ) ուխտատեղի, Փիբ գյուղ 54
Մասիս լեռ 8
Մատուռ խաչ, Չարդախլու գյուղ 71
Մատուռ, Ջագիր գյուղ 64
Մատուռ, Գառնակեր գյուղ 61
Մատուռ ուխտատեղի, Ղարադաղլու գյուղ 72
Մեծովայ վանք 67
Մէշիտ (աղօթատեղի), Գանձակ քաղաք 11
Միխայելովկա գյուղ, Խանլար շրջկենտրոն 44, 44 ծնթ.
Միրզիկ գյուղ, Խանլարի շրջան 33-35, 33 ծնթ.-34 ծնթ.
Մլզնաբերդ լեռ, սար, գագաթ 8-9, 49-50
Մլզնաբերդի (Անապատ եկեղեցի, Մաճնաբերդի վանք) վանք, Դաշկեսանի շրջան 49-50, 49 ծնթ.
Մշոյ գավառ 14, 14 ծնթ., 32-33, 60
Մշու Սբ. Կարապետ վանք 60, 67
Մոկս 36 ծնթ.
Մոռա լեռ 8-9
Մուղնի գյուղ 69
Մուղնու Սբ. Գեորգյան վանք 69
Մուռուտ գյուղ, Խանլարի շրջան 37-39
Մօսկուա 71

Յ
«Յայնկոյս-ձորոյ» Սբ. Աստուածածնայ տաճար, Վան 62
Յարութիւն (Արդիւնասար) լեռ, սար 8-9, 8 ծնթ.

Յուսկան-նահատակ եղբօր (Յուսկան նահատակ, Բուսկան նահատակ) մատուռ, Հին Փիբ գյուղատեղի 55, 55 ծնթ.

Ն
Նահատակ ուխտատեղի, Մուռուտ գյուղ 38
Նամրութ պարսպաբերդ, Չարեքավանք 69
Նարինդալէ բերդ 50
Ներքի Ղոթիւլ գյուղատեղի, Բարսուն գյուղ 59
Ներքին Քարհատ (Քարհատ) գյուղ, Դաշկեսանի շրջան 28, 28 ծնթ.-29 ծնթ., 30, 32
Նիւզգար սար 8
Նիւզգետ (Նուկար) գյուղ, Շամխուրի շրջան 52, 52 ծնթ., 57
Նոր Բայազետ 70
Նոր Գանձակ քաղաք 23
Նոր Գետաբեկ գյուղ տե՛ս Գետաբեկ գյուղ
Նորաշեն, Նորաշենցոց թաղ, թաղամաս, Գանձակ քաղաք 10, 10 ծնթ., 16, 16 ծնթ., 20, 27 ծնթ.
Նուխի գավառ 13 ծնթ.

Շ
Շահգաղէ խաչ-ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48
Շամախի 24
Շամխուր քաղաք, շրջան, շրջկենտրոն 52 ծնթ., 59 ծնթ.-60 ծնթ., 63 ծնթ., 65 ծնթ., 70 ծնթ.
Շամշադին գավառակ կամ գավառ 24
Շամքոր գետ 8, 53 ծնթ., 55, 59-62, 59 ծնթ.-60 ծնթ., 66, 66 ծնթ., 69
Շատախ գյուղատեղի, Հարցհանգիստ գյուղ 33, 33 ծնթ.
Շիբասար լեռ 54, 54 ծնթ.
Շինատեղի, Չախր-եօլ վայր, Չարդախլու գյուղ 71
Շիրակ 33
Շուշի գավառ, քաղաք 13 ծնթ.-14 ծնթ., 24, 37, 40

Ո
Ոչխարաջուր գետ, Արթինաջուր գետի ձախ վտակ 27 ծնթ.
Ոսկանապատ գետակ 35
Ոսկանապատ գյուղ, Խանլարի շրջան 35-38, 35 ծնթ.-37 ծնթ.
Ոսկան-Նահատակ մատուռ, տապան, ուխտատեղի, Բուլանուղ շինատեղիում, Չարդախլու գյուղ 70-71, 70 ծնթ.
Ոսկան-Նահատակ (Քոյր և եղբայր) ուխտատեղի, Չարդախլու գյուղ 70
Ոսկեթել (Ոսկեծիլ) մատուռ-ուխտատեղի, Չովտառ գյուղ 51

Ոսկեթել խաչ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48

Չ
Չախր-եօլ վայր, Չարդախլու գյուղ 71
Չարդախլու գյուղ, Շամխուրի շրջան 8, 49 ծնթ., 69-71, 70 ծնթ.-71 ծնթ.
Չարեքայ, Չարեք վանք (Չարեքավանք), Գետաբեկ շրջկենտրոն 54, 54 ծնթ., 66-70
Չիլքերծ (Միլ քերծ կամ Ճգնավորի քերծ) սար 33, 33 ծնթ.
Չոլակ (Յոլակ, Չոլակի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի) եկեղեցի, ուխտատեղի, Գանձակ քաղաք 10-11, 10 ծնթ.
Չովտառ, Չովդառ (Հարս հանգիստ, Հարց հանգիստ, Հարցհանգիստ) գյուղ 33 ծնթ., 49-51, 49 ծնթ.
Չովտառ (Չովդառ, Չօվդառ) լեռ, սար 8-9, 50-51

Պ
Պաղլեղի գյուղ տե՛ս Փիբ գյուղ
Պանդ, Պանտասար լեռ 8, 36 ծնթ.-37 ծնթ.
Պանտալիոն բժշկի, Պանդ, Պանդավանք մատուռ տե՛ս Սբ. Պանդալիոն մատուռ
Պարսկաստան 72
Պոտլի Ս. Գեորգ (քոյր և եղբայր) գերեզման-ուխտատեղի, Խաչի սար լեռան կատարին, Ներքին Քարհատ գյուղ 29
Պոկսըբերք ուխտատեղի, Չովտառ գյուղ 51

Ջ
Ջագիր գյուղ, Շամխուրի շրջան 8, 63, 63 ծնթ., 65
Ջարգալար գյուղ, Կասում-Իսմայիլովի շրջան 72, 72 ծնթ.
Ջիւանշիր գաւառ 71
Ջրաբերդ գավառ 40

Ռ
Ռուսաստան 67-68

Ս
Սաղմոսավանք 68
Սանահին վանք 68
Սավուրեցիք գյուղատեղի տե՛ս Մըվրեցիք գյուղատեղի
Սարիեալ լեռ 38
Սարով գյուղ, Կասում-Իսմայիլովի շրջան 71, 71 ծնթ.
Սարով գյուղ, Ջիւանշիր գավառ 71
Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի, Բաղշիկ գյուղատեղի 44, 44 ծնթ.
Սբ. Ամենափրկիչ վանք, Նուկար գյուղ 52, 52 ծնթ.

- Սր. Աստուածածին (Անապատ) անապատ, մատուռ, Ոսկանապատ գյուղ 35, 35 ծնթ.-36 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին, Գետաշեն գյուղ 39-40, 39 ծնթ.
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Խաչակապ գյուղ 33, 33 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Բարսուն գյուղ 59
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Կիրանց գյուղ 27, 27 ծնթ.
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Մուռուտ գյուղ 38
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Ներքին Քարհատ գյուղ 28, 28 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Չարդախլու գյուղ 69-70, 70 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Ջագիր գյուղ 64, 64 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Ջարգալար գյուղ 72, 72 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Սարով գյուղ 72, 72 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին եկեղեցի, Փիբ գյուղ 54, 54 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին (Սր. Աստվածածին) եկեղեցի, Նորաշեն թաղ, Գանձակ քաղաք 10, 10 ծնթ., 16, 16 ծնթ., 27 ծնթ.
- Սր. Աստուածածին (Սր. Աստվածածին) մատուռ, եկեղեցի, Բանանց գյուղ 47, 47 ծնթ.
- Սր. Բարդուղիմեոս առաքելի վանք 67
- Սր. Գաբրիել եկեղեցի, Միրզիկ գյուղ 33-34, 33 ծնթ.
- Սր. Գաբրիել Հրեշտակապետ եկեղեցի, Բրաջուր գյուղ 45, 45 ծնթ.
- Սր. Գեորգ եկեղեցի, Գետաբեկ գյուղ 65
- Սր. Գեորգ (Սր. Գևորգ) եկեղեցի, Երևանցոց թաղ, Գանձակ քաղաք 10, 10 ծնթ.
- Սր. Գեորգ (Սր. Գևորգ) եկեղեցի, Դարադաղու գյուղ 72, 72 ծնթ.
- Սր. Գեորգ (Սր. Գևորգ) եկեղեցի, Նուկար գյուղ 52, 52 ծնթ.
- Սր. Գեորգ ուխտատեղի, Փիբ գյուղ 54
- Սր. Գեորգ քար տես Բարձր-Խաչ խաչ-ուխտատեղի
- Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի տես Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի, Քիլիսաքյանո թաղամաս, Գանձակ քաղաք
- Սր. Թարգմանչաց եկեղեցի, Վերին Քարհատ գյուղ 29, 29 ծնթ.
- Սր. Թարգմանչաց վանք, Բանանց գյուղ 47-48, 47 ծնթ.-48 ծնթ.
- Սր. Թարգմանչաց վանք, Խաչակապ գյուղ 25-26, 25 ծնթ., 30, 32-33, 51
- Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի, Քիլիսաքյանո թաղամաս, Գանձակ քաղաք 10-11, 10 ծնթ., 16, 16 ծնթ., 20, 42, 44 ծնթ.
- Սր. Հակոբ եկեղեցի տես Սր. Յակովբ եկեղեցի, Ոսկանապատ գյուղ
- Սր. Հռիփսիմե խաչ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի տես Սր. Հովհաննես Մայր եկեղեցի, Քիլիսաքյանո թաղամաս, Գանձակ քաղաք
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի տես Սր. Յովհաննես եկեղեցի, Չովտառ գյուղ
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի տես Սր. Յովհաննես եկեղեցի, Սուլուգ գյուղ
- Սր. Մինաս խաչքար-ուխտատեղի, Չովտառ գյուղ 51
- Սր. Մինաս ծխական եկեղեցի, Աբլախ գյուղ 42, 42 ծնթ.
- Սր. Մինաս ուխտատեղի, Ներքին Դոթյուլ գյուղատեղիում, Բարսուն գյուղ 59
- Սր. Յակովբ (Սր. Հակոբ) եկեղեցի, Ոսկանապատ գյուղ 35, 35 ծնթ.
- Սր. Յովհաննես եկեղեցի, Բարսուն գյուղ 59
- Սր. Յովհաննես եկեղեցի, Ներքին Դոթյուլ գյուղատեղիում 59
- Սր. Յովհաննես եկեղեցի, Չովտառ գյուղ 50-51, 50 ծնթ.
- Սր. Յովհաննես ձերպ տես Եօթը եղբայր և մի քոյր մահատակներ ուխտատեղի
- Սր. Յովհաննես Մայր եկեղեցի, Քիլիսաքյանո թաղամաս, Գանձակ քաղաք 10-11, 10 ծնթ., 16, 16 ծնթ., 20, 44 ծնթ., 59 ծնթ.
- Սր. Յովհաննես (Սր. Հովհաննես) եկեղեցի, Սուլուգ գյուղ 43, 43 ծնթ.
- Սր. Յովհաննես ուխտատեղի, Աբլախ գյուղ 43
- Սր. Յովհանու վանք, Տարոն գավառ 67
- Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի, Բանանց գյուղ 47, 47 ծնթ.
- Սր. Պանդախոն (Պանդ, Պանդավանք), Պանդախոն բժշկի մատուռ, Ազատ գյուղ 36-37, 36 ծնթ.
- Սր. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցի, Թարգմանչաց վանք, Խաչակապ գյուղ 25 ծնթ.
- Սր. Սարգիս եկեղեցի, Նորաշենցոց թաղ, Գանձակ քաղաք 10
- Սր. Սարգիս գերեզմանատան եկեղեցի-ուխտատեղի, Նորաշեն թաղ, Գանձակ քաղաք, 10 ծնթ., 27 ծնթ.
- Սր. Սարգիս (Սր. Վարդանանց) մատուռ, եկեղեցի, Ոսկանապատ գյուղ 35-36, 35 ծնթ.
- Սր. Սարգիս ուխտատեղի, Ներքին Քարհատ գյուղ 29
- Սր. Ստեփանոս եկեղեցի, Փիբ գյուղ 53-54, 54 ծնթ.
- Սր. Փեփրոնյա եկեղեցի, Հին Փիբ գյուղատեղի 55, 55 ծնթ.
- Սղնախ 40
- Սոխ խաչ (բյրաժայռի խաչ) ուխտատեղի, Բրաջուր գյուղ 45
- Սվրեցիք (Մավուրեցիք) գյուղատեղի, Դոթյուլ գյուղ 55, 55 ծնթ.
- Սուլուգ (Սուլուք, Ազատ) գյուղ, Խանլարի շրջան 10 ծնթ., 36 ծնթ., 43-45, 43 ծնթ.
- Սուլուք գյուղատեղի 43 ծնթ.
- Սուլուքի անապատ վանք տես Երմոզենիայ (Երմոզիա քահանայի) վանք
- Սևանայ անապատ վանք 67

Վ

- Վան քաղաք, գավառ 14, 14 ծնթ., 21, 32-33, 62
- Վանք, Գառնակեր գյուղ 62
- Վարազ լեռ 50
- Վարազ վանք 67
- Վարդան մահատակ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48
- Վերին Դոթյուլ ագարակ, շինատեղի, գյուղատեղի, կալվածք, Վերին Դոթյուլ գյուղ 58-59
- Վերին վանք եկեղեցի տես Կուսանաց անապատ (Կուսակալ, Մայրավանք) եկեղեցի Վերին Քարհատ գյուղ 29 ծնթ.-30 ծնթ., 31

Տ

- Տաթև, Տաթևու վանք 10 ծնթ., 68
- Տաճկաստան 40, 67
- Տարոն 67
- Տարոնոյ Սր. Կարապետի վանք տես Մշու Սր. Կարապետի վանք
- Տարսոն 49
- Տիգրանակերտ 19
- Տուկսիկայ խաչ (փոշտանգի խաչ) մատուռ, Վերին Դոթյուլ գյուղ 59
- Տիփսիս քաղաք 12, 24-25, 34, 40, 47, 51, 58, 70-71

Բ

- Բուսկան մահատակ մատուռ տես Յուսկան-մահատակ եղբոր մատուռ, Հին Փիբ գյուղատեղի

Յ

- Յուլակ եկեղեցի տես Չուլակ եկեղեցի, ուխտատեղի

Ու

- Ուխտատեղի, Փիբ գյուղ 55
- Ուրմիս 33 ծնթ.

Փ

- Փառիսոս բերդ, Դալաքյանո գյուղ 66, 66 ծնթ.

Փառիսոս գետ, Շամբոր գետի ձախ վտակ 66 ծնք.

Փեսավանք անապատ, Մոկս գավառ 36 ծնք.

Փիբ (Փիվի) գյուղ, Դաշկեսանի շրջան 27, 32, 53-54, 53 ծնք., 56-58, 60, 66

Փորացալի խաչ ուխտատեղի, Բանանց գյուղ 48

Ք

Քանախաչ բլուր, բարձրավանդակ, Մուռուտ գյուղ 38

Քանախաչ ուխտատեղի, Չովտառ գյուղ 51

Քարայատակ շինատեղի, Ներքի Դոթյուլ գյուղատեղի 59

Քարիանի (Քարխանայ) վանք, Լ-

նապատ գյուղատեղիում, Միրզիկ գյուղ 34, 34 ծնք.

Քարիատ գյուղ տե՛ս Ներքին Քարհատ գյուղ

Քարիատի խաչ մատուռ, ուխտատեղի Շիրասարի վրա, Փիբ գյուղ 54, 54 ծնք. Քափազ (Ալիարակ) լեռ 8-9, 39

Քիլիսաքյանդ թաղամաս, Գանձակ քաղաք 10 ծնք.

Քիլիսա-դարայ տե՛ս Եկեղեցածոր, Բանանց գյուղ

Քիտուլար գյուղատեղի տե՛ս Կուճուր գյուղատեղի

Քիւրակչայ, Քիւրակ չայ, Քիւրակչայ, Քիւրակչայ գետ 8, 72-73

Քոյր-եղբայր երկու ուխտատեղի մատուռներ, Հին Փիբ գյուղատեղի, Փիբ գյուղ 55

Քոյր մատուռ տե՛ս Մաղբում գաղա մատուռ

Քոյր մատուռ, Սվրեցիք գյուղատեղի, Դոթյուլ գյուղ 55

Քոյր և եղբայր մատուռներ, Կիրանց գյուղ 27

Քոյր և եղբայր ուխտատեղի տե՛ս Ծիրանադր ուխտատեղի, Բանանց գյուղ

Քոյր և եղբայր ուխտատեղի տե՛ս Ոսկան-Նահատակ ուխտատեղի, Չարդախուր գյուղ

Քոյր ուխտատեղի, Մլզնաբերդ սարի վրա 50

Օ

Օխտը եղցի (եօթն եկեղեցույ) քար բնակավայր, Փիբ գյուղ 55

Առարկայական ցանկ

Ա

Ազգային-եկեղեցական վարժարաններ տե՛ս Եկեղեցական-ժխական վարժարաններ, Գանձակ քաղաք «Աղբիւր» ամսագիր 17
 Աղէքսանդրապօլոյ հոգ. կառավարութիւն 24
 Աղէքսանդրեան վարժապետանոց 47
 Աղքատանոցի ընկերութիւն, Գանձակ քաղաք 14
 Անոյ կաթողիկոսարան 25
 Աստուածածնայ վերափոխման տօն 36
 «Արարատ» ամսագիր 17
 Ավետարան, 1463 թ. Սոկսի Փեսավանք անապատ, գրիչ՝ Իսրայել, 1684 թ. նվիրվել է Ոսկանապատի Կուսանաց Սբ. Աստվածածին անապատին 36, 36 ծնթ.
 Ավետարան, գրիչ՝ Թորոս փիլիսոփա (ԺԳ դ., 1331 թ. ստացել էր Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճը), գտնվում էր Ոսկանապատ գյուղի Սբ. Աստվածածին անապատ մատուռում 36, 36 ծնթ.
 Արականաց մասնատը՝ Յակովբ Տէր-Յարութիւնեանի և Եղիշէ Իսահակեանցի վարժարաններ, Գանձակ քաղաք 16
 Արծրունեաց տիրապետություն 62
 Արիեստատորաց վարժարան, Գանձակ քաղաք 16, 58, 60, 72
 «Արձագանք» թերթ 17
 Արճնի հանք, Բանանց գյուղ 49
 Արքունի դպրոց տե՛ս Գաւառական արքունի երկդասեան ուսումնարան, Գետաշեն գյուղ
 Աւագ Սբ. Նշան՝ Յիսուսի խաչափայտի մաս, Կարմիր նահատակ մատուռ, Գետաշեն գյուղ 39-40
 Աւետարան, Չեռագիր մատյաններ, Բանանց գյուղ 49, 49 ծնթ.
 Աւետարան, Ուլթ (1230 թ.), Սբ. Հովհաննես եկեղեցի, Չովտառ գյուղ 51
 Աւետարան, Չարդախլոյ գյուղի եկեղեցի 71
 Աւետարան, Սբ. Աստվածածին եկեղեցի, Մուռուտ գյուղ 38
 Աֆանասյան դպրոց տե՛ս Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արական դպրոց, Գանձակ քաղաք

Բ

Բագրատունի ցեղ 59
 Բաղանիք (Բաղնիք), Գանձակ քաղաք 11
 Բաղանիք (Բաղնիք), Չարեքավանքից հարավ՝ կամարակապ եկեղեցու մոտ 69

Գ

Գանձակեցի Մալիեան եղբայրների տան պարտեզ, հիշ. 1891 թ. 9 ծնթ.
 Գանձակի երկաթուղի, ԺԹ դար 12-13
 Գանձակի հայոց թեմ 33 ծնթ.
 Գանձակի շուկա, ԺԹ դար 13
 Գանձակու արիեստանոց 47
 Գանձակու արիեստատորաց ուսումնարան տե՛ս Արիեստատորաց վարժարան, Գանձակ քաղաք
 Գանձակու Հայոց հոգ. կառավարություն 24-25, 34, 65
 Գանձակու հոգ. կառավարութեան վիճակ 24
 Գանձակու վիճակ 24-25
 Գանձակու քաղաքական ուսումնարան տե՛ս Քաղաքական, Քաղաքային ուսումնարան, Գանձակ քաղաք
 Գաւառական արքունի երկդասեան ուսումնարան, 1887 թ., Գետաշեն գյուղ 40, 40 ծնթ.
 Գիմնազիոն, պետական վարժարան, Գանձակ քաղաք 16, 47, 60
 Գետաշենու գործակալություն 24
 Գործարան, Հին Գետաբէկ 66
 Գործարան, Փիք գյուղ 54, 58

Դ

Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի մահարձան, Թարգմանչաց (Ղազարու և Առաքելոց) վանք 68 ծնթ.
 Դիւանատուն (կանցելերիա) գիմնազիոնի՝ Խանակի, Գանձակ քաղաք 18 ծնթ.

Ե

Եգնիկ Կողբացոյ մահարձան, Թարգմանչաց (Ղազարու և Առաքելոց) վանք 68 ծնթ.
 Եկեղեցական ժխական վարժարաններ, Գանձակ գավառ 70
 Եկեղեցական ժխական ուսումնարան, դպրոց, կառուցող՝ Եգոր Հովհաննիսյանց, Բանանց գյուղ 47, 47 ծնթ.

Եկեղեցական արականաց ուսումնարան տե՛ս Հայոց եկեղեցական ժխական ուսումնարան, Գետաշեն գյուղ
 Եկեղեցական-ժխական վարժարաններ, Գանձակ քաղաք 11, 16-17
 Եղիշէի պատմագիրք 26
 Երևանի թեմական դպրանոցներ 47
 Երկաթահանք, Բանանց գյուղ 49
 Երկաթե հանք, Ներքին Քարհատ գյուղ 28
 Երկմինարե մզկիթ, ԺԹ դար, Գանձակ քաղաք 12

Թ

Թագաւորական հրովարտակ 63
 Թիֆլիզի թեմ 24-25
 «Թիֆլիսկիյ լիստոկ» թերթ 17
 Թօմա Գեմբացի ձեռագիր 49

Ճ

Ճառանգաւորաց վարժարաններ 68
 Ճողովուրդների բարեկամության պալատ, Գանձակ քաղաք 10 ծնթ.

Ի

Իգիւմիդօրթի (24) վիճակի գործակալություն, Շուշիի թեմ 24-25

Խ

Խամսայի մէլիքություն (մէլիքություն) 37, 49

Ս

Սերալովի կալուածք 52

Կ

«Կավկազ» թերթ 17
 Կարսի հոգ. կառավարություն 24
 Կարսի վիճակ 24
 Կենտ ծառ տապանաքար, Ջագիր գյուղ 64
 Կրակավառի (Տեառնընդառաջ) տունախմբություն 27 ծնթ.
 Կօպալտի հանք, Ներքին Քարհատ գյուղ 28

Հ

«Համառօտ դասատետր ազգային պատմութեան» աշխատություն 26 ծնթ.
 Հայոց եկեղեցական ժխական ուսումնարան, Գետաշեն գյուղ 36, 40
 Հայոց եկեղեցական ժխական վարժարաններ տե՛ս Եկեղեցական-

ծխական վարժարաններ, Գանձակ քաղաք
 Հայոց վարժարան, Նորաշեն քաղ, Գանձակ քաղաք 11
 Հանքային երկաթի ջուր, Չարեքավանք 69
 Հին Նախիջևանու քաղաքական ուսումնարան 51
 Հոգաբարձութիւն, Ջարգալար գյուղ 73
 Հոգ. իշխանութիւն 69, 71
 Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոց տե՛ս Սբ. Յովհաննէս եկեղեցւոյ (Սբ. Հովհաննէս եկեղեցու) Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոց, Գանձակ քաղաք

Չ
 Չեռագիր մատյաններ տե՛ս Աւետարան, Չեռագիր մատյաններ, Բանանց գյուղ

Ղ
 Ղուրան (օրինագիրք) 56

Ճ
 Ճգնաւորի գերեզման, Սբ. Մինաս ուխտատեղի, Ներքի Ղոթրուլ գյուղատեղի, Բարսում գյուղ 59

Մ
 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան 26 ծնթ.
 Մամբրէ Վերծանողի մահարձան, Թարգմանչաց (Ղազարու և Առաքելոց) վանք 68 ծնթ.
 Մաշտոց, ՌճԻԲ (1673 թ.), Բանանց գյուղ 49
 Մասնաւոր իգականաց ռուսաց վարժարան, Գանձակ քաղաք 16
 Մարիամյան օրիորդաց դպրոց տե՛ս Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու Մարիամյան օրիորդաց դպրոց, Գանձակ քաղաք
 Մելիք-Նազար Շահնագարեանի տիտղոսի ստացման վաւերական հրովարտակ 37
 Մետրոպոլիտան արական դպրոց տե՛ս Սբ. Յովհաննէս Մայր եկեղեցւոյ (Սբ. Հովհաննէս եկեղեցու) Մետրոպոլիտան արական դպրոց
 Միդասեան արականաց վարժարան, 1867 թ., Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի, Գանձակ քաղաք 11, 16, 16 ծնթ.
 Միդասեան ծխական վարժարան տե՛ս Սբ. Գևորգյան ծխական միդասայ դպրոց, Փիք գյուղ
 «Մշակ» թերթ 17
 «Մուրճ» ամսագիր 17
 Մօսկուայի համալսարան 71

Յ
 Յայսմաւորք, Չովտառ գյուղ 51
 Յայսմաւորք, Սբ. Աստվածածին եկեղեցի, Մուռուտ գյուղ 38
 Յարութեան տուն 70
 Յիսուսի խաչափայտի մաս տե՛ս Աւագ Ս. Նշան, Կարմիր նահատակ մատուռ, Գետաշեն գյուղ

Ն
 Նարեկացւոյ աղօթագիրք 26
 Նաւասարդի (Նաւ-հասարդ, Նաւն-ի սարդ) տուն, տունակատարութիւն, տոնախմբություն 13, 13 ծնթ., 27 ծնթ.
 Ներսիսեան դպրանոց տե՛ս Տփղիսու Ներսիսյան դպրանոց
 Նոյեան (Նոյի) տապան 13, 18
 Նորաշեն քաղի Սբ. Աստվածածին արական դպրոց տե՛ս Միդասեան արականաց վարժարան, Գանձակ քաղաք
 Նոր Բայազետու վիճակ 70
 «Նոր-Դար» թերթ 17
 Նոր կիւրակէի տուն 70
 «Նօվօյե-օրոգրենիե» թերթ 17

Շ
 Շամախույ թեմ 24
 Շամշադնոյ գործակալութիւն, վիճակ, 24-25
 Շուշիի թեմ 24
 Շուշիի կօնսիստօրիա 24

Ո
 Ոսկանապատ գյուղի եկեղեցու ձեռագիր Ավետարաններ տե՛ս Ավետարան, 1463 թ. Մոկսի Փեսավանք անապատ և Ավետարան, գրիչ՝ Թորոս փիլիսոփա (ԺԳ դ.)
 Ոսկանապատի մելիքություն 37, 37 ծնթ.

Չ
 Չարդախլուի ծխական դպրոց տե՛ս Վարժարան, Չարդախլու գյուղ

Պ
 Պաղլեղի, Պաղլիլի (շիպ) հանք, Փիք գյուղ 27, 54, 58
 Պետերբուրգի զինուորական բժշկական ճեմարան 71
 Պղնձահանք, Պղնձի հանք, Գետաքեկ գյուղ 65-66
 Պղնձահանքի գործարան տե՛ս «Միմենս» ընկերություն, Գետաքեկ գյուղ Պղնձի հանք, Ներքին Քարհատ գյուղ 28

Ջ
 «Ջան գիւլում» ազգային խաղ 31
 Ջրօրհներ 16

Ռ
 Ռուսաստանի հայոց վանքերու միաբանութիւն 68
 Ռուսաց տիրապետություն 63

Ս
 Սարգիս վարդապետի (Քյանդագիր-մագ (գյուղ չմտնող) Սարգիս վարդապետ Տփղիսեցի) գերեզման, Քարհանի վանք, Միդակի գյուղ 34
 Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արական դպրոց, հիմնադրվել է 1889/90 ուստարում, 1909 թ. կառուցվում է դպրոցի նոր շէնքը և ստանում Աֆանասյան անունը, Գանձակ քաղաք 16-17, 16 ծնթ.
 Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու Մարիամյան օրիորդաց դպրոց, հիմնադրվել է 1889/90 ուստարում, Գանձակ քաղաք 16, 16 ծնթ.
 Սբ. Գևորգյան ծխական միդասայ դպրոց, Փիք գյուղ 54, 54 ծնթ., 60
 Սբ. Եղիշէ Առաքելոյ աջ, Աւագ Ս. Նշան (Կարմիր նահատակ) մատուռ, Գետաշեն գյուղ 40
 Ս. Էջմիածնի հոգ. բարձրագոյն իշխանութիւն 68
 Սբ. Էջմիածնի ճեմարան 47
 Սբ. Թարգմանչաց՝ Սահակայ և Մետրոպոլիտան տոնախմբութիւն 25
 Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վարժարաններ, Գանձակ քաղաք 20
 Սբ. Յովհաննէս Մայր եկեղեցւոյ (Սբ. Հովհաննէս եկեղեցու) Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոց, 1859 թ., Գանձակ քաղաք 16, 16 ծնթ., 20
 Սբ. Յովհաննէս Մայր եկեղեցւոյ (Սբ. Հովհաննէս եկեղեցու) Մետրոպոլիտան արական դպրոց, 1844 թ., Գանձակ քաղաք 16, 16 ծնթ.
 Սեդրակ Բարխուդարյանի գլխավորած արշավախումբ 55 ծնթ.
 «Միմենս» ընկերություն, Գետաքեկ գյուղ 65, 65 ծնթ.
 Մյունխաց մետրոպոլիտ 36 ծնթ.

Վ
 Վարդավառի տոնախմբություն, տուն 27 ծնթ., 30-32, 40, 70
 Վարժարան, 1874 թ., Ղարաղալու գյուղ 72
 Վարժարան տե՛ս Օրիորդաց դպրոց, Խաչակապ գյուղ
 Վարժարան, Կուսանց անապատ եկեղեցու մոտ, Գետաշեն գյուղ 39
 Վարժարան, Նուկար գյուղ 52
 Վարժարան, Չարդախլու գյուղ 49 ծնթ., 70-71
 Վարժարան, Մուլուգ գյուղ 43
 Վիրաբուժական ուսումնարան 71

S

«Տարազ» ամսագիր, Գանձակ քաղաք 17

«Տեառն Ներսէսի արքեպիսկոպոսի Տարսնի՝ Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից» ձեռագիր, Բանանց գյուղ 49

Տփլիսի գիմնագիտն 71

Տփլիսոյ հայոց կօնսիստօրիա 34

Տփլիսու արհեստական ուսումնարան 58, 71

Տփլիսու Ներսիսեան դպրանոց 71

Տփլիսու, Տփլիսոյ վիճակ 25, 70

Տփլիսու ուսուցչական սեմինարիա 51

Ու

Ուսումնարան, տե՛ս Սբ. Գևորգյան ծխական միղասյա դպրոց, Փիբ գյուղ

Ք

Քաղաքական կառավարութեան ամարանոց, Սուլուզ գյուղի մոտ 43

Քաղաքական պետական վարժարան, Գանձակ քաղաք 16, 60

Քաղաքական վարժարաններ, Գանձակ քաղաք 11

Քաղաքական, Քաղաքային ուսումնարան, Գանձակ քաղաք 47, 71-72

Քարահանք, Սուլուզ գյուղ 10 ծնթ.

Քոյր ոսկեծիլ եղբօր խաչքար, Ոսկեթել (Ոսկեծիլ) մատուռ-ուխտատեղիում, Չովտառ գյուղ 51

Օ

Օրիորդաց դպրոց, վարժարան, 1876 թ., Խաչակապ գյուղ 33, 33 ծնթ.

**ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂՎԱՆՅԱՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ՊԱՀՎՈՒՄ
ԵՆ ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ
ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ**

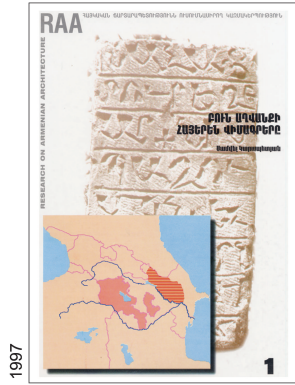
1. Գաւառական բառերու հաւաքում, 1890 սեպ. 18, Գանձակ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 15-IV):
2. Գովասանք փեսայի և հարսի վերայ կամ ամուսնական ծառը գովել: Սոյն գովասանք խօսեցան արժ. տէր Պօղոս քահանայ Տէր-Միքայէլեան և Գրիգոր Յարութիւնեան, բնակիչք Ղանի գիւղի ի Կարս նահանգի: 1878 մարտ 13 ի Ղանի գիւղ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 12-IV):
3. Չանագան բնատրութիւններու՝ իմ անձնատրութեան մէջ մտնալու առիթներու նկարագրութիւններ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 5-IV):
4. Ի Սինօղն յայտարարութիւն հանդերձ հրաժարականաւ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 7-IV):
5. Կտակ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 6-IV և 7-IV):
6. Հայրենեաց աւանդութենէ հաւաքածոյք ընելու կերպին պատկեր կամ ցուցակ, որով թէ անցին և տիրող կառավարութեան ծառայութենէ մի է սոցա գործադրութիւն (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 15-IV):
7. Մովսէս Խորենացոյ պատմագրութեան մօրն հատուածներից ոմանց մասին մեր կարծիք-պարզաբանութեան վերաբերութեամբ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 9-IV):
8. Յիշատակարան սկսեալ 1891 թ. հոկտ. 15 ի Ս. Էջմիածին (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 3-IV):
9. Որոջալու նիւթ Մովսէս Խորենացոյ պատմագրութեան վերաբերութեամբ, 1891 թ. (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 8-IV):
10. Վանեցի Կիրակոսեան աշըղ Պատուրի երգածներու տետր, 1876, ի Վան (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 18-IV):
11. Ստորագրութիւն Վանանդ գաւառի Շիրակայ գիւղօրէից, 1878 մայիս 31 յուլուզի գիւղ (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 17-IV):
12. Քերուցք իմ ծերացած յիշողութենէն սկսեալ 20 օգոս. 1887 ամի, Կարս (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 1-IV):
13. Նամակներ՝ ուղղված Գարեգին Սրվանձտյանցին (Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, 86/II-117/II):

ՓՈԽԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՁԱԿՈՒ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂՈՒԱՆԵԱՆՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ	ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԻ ՐԱՅՅԻ ՔՈՐԹՈՇՅԱՆԻ
ՍՐԲԱԳՐՈՒՄԸ	ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՁԵՌԱԳՐԻ ՄՈՒՏՔԱԳՐՈՒՄԸ	ԱՆՈՒՇ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆԻ
ՑԱՆԿԵՐԸ	ՇՈՂԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ	ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ՔՈՐԹՈՇՅԱՆԻ

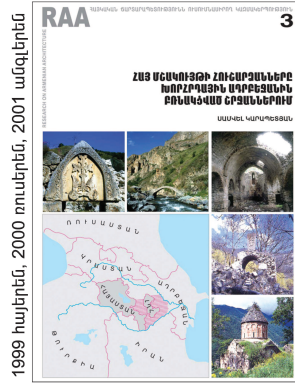
ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՍՏ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

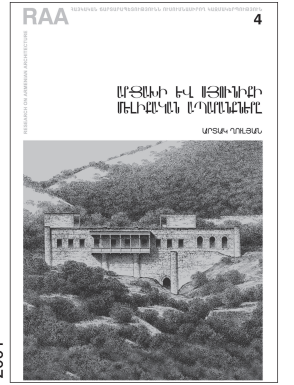
1997

1998

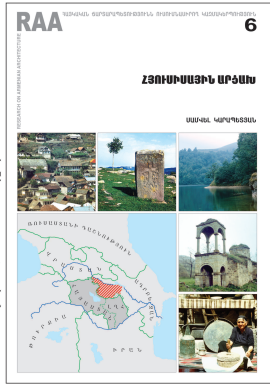
1999 հայերեն, 2000 ռուսերեն, 2001 անգլերեն

2001

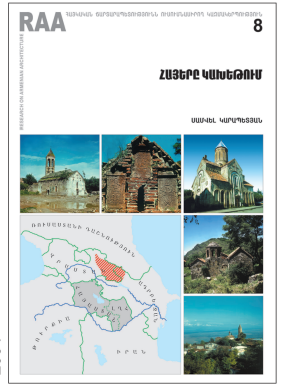
2003 հայերեն, ռուսերեն

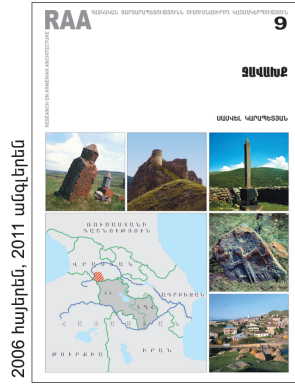
2004 հայերեն, 2007 անգլերեն

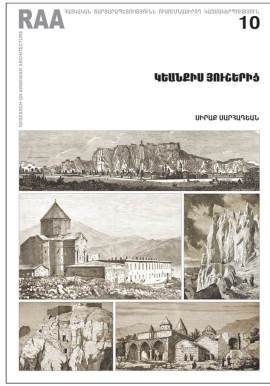
2004

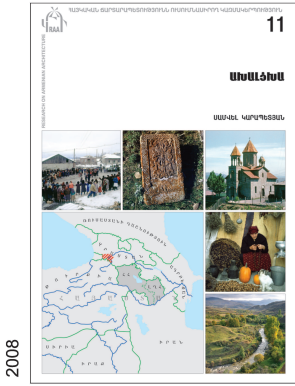
2004

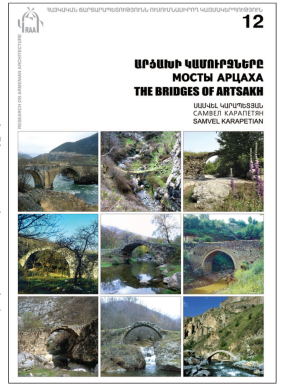
2006 հայերեն, 2011 անգլերեն

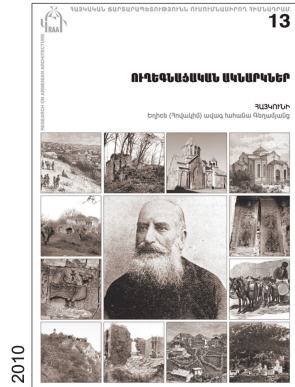
2007

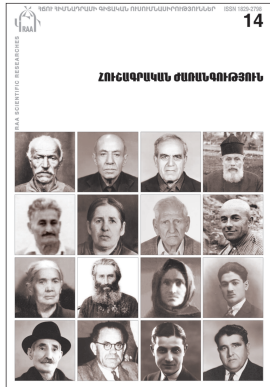
2008

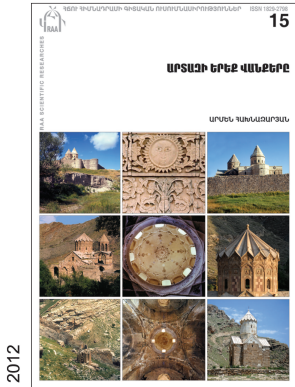
2009 հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն

2010

2011

2012

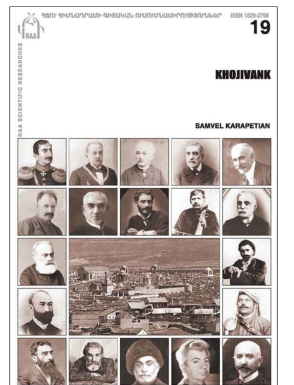
2013

2015

2018

2019

ISBN 978-9939-843-61-2

 9 789939 843612